ZİYA ŞAKİR

YAKIN TARİHİN ÜÇ BÜYÜK ADAMI

TALAT - ENVER - CEMAL PAŞALAR

YAKIN TARİHİN ÜÇ BÜYÜK ADAMI

TALAT - ENVER -CEMAL PAŞALAR

YAKIN TARİHİN ÜÇ BÜYÜK ADAMI TALAT- ENVER-CEMAL PAŞALAR / ZİYA ŞAKİR

YAYINCI: Akıl Fikir Yayınları
KAPAK TASARIMI: Akıl Fikir
İÇ DÜZEN: Akıl Fikir
DİZİ: Edebiyat - Biyografi

AKIL FİKİR YAYINLARI
Alayköşkü Caddesi Küçük Sokak Civan Han Kat:1 No:3 Cağaloğlu - Fatih / İSTANBUL
Tel: 212 - 520 98 90 / 97 Fax: 212 - 527 06 77e-posta: bilgi@akılfikiryayinlari.com

ZİYA ŞAKİR

YAKIN TARİHİN ÜÇ BÜYÜK ADAMI

TALAT - ENVER -CEMAL PAŞALAR

AKIL FİKİR YAYINLARI

Yayınevi Notu:

Bu kitap aslına sadık kalınarak basılmış ancak günümüz gençlerinin daha rahat faydalanması için cümlenin akışına uygun olarak bazı kelimelere parantez içinde güncel anlamları verilmiştir.

ZİYA ŞAKİR HAKKINDA

BİR KAÇ SÖZ

1300'de *(1883)* Sultanahmet'te doğan Ziya Şakir, İstanbul, Bursa ve Halep'teki çeşitli okullarda eğitim almıştır. Daha 15-16 yaşlarında iken İrtika mecmuasında yayınlanan yazıları ile takdir toplamıştır. Dönemin yasaklamaları neticesinde takma isimler kullanarak pek çok dergi ve gazetede yazılarını yayınlamış, Hanımlara Mahsus Gazete, Çocuklara Mahsus Gazete ve Terakki Gazetelerinin başyazarlığını yapmıştır. Cemiyeti İnkılabiye ile İttihat ve Terakki cemiyetlerine katılmıştır.

Genç Türk gazetesinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i hedef alan açık bir mektup yayınlayarak Paşa'yı keskin bir dille eleştirmiş ve istifaya davet etmiştir. Hemen akabinde cezalandırılacağı endişesi ile Mısır'a giden Ziya Şakir, burada sanatkârlar ile tanışmıştır. Şark'a yönelik (Sultanın Gözdesi) isimli bir senaryo yazmış, İskenderiye'ye geçerek İtalyan sinema şirketi ile anlaşmıştır. Napoli'ye giden Ziya Şakir İtalyanların Trablusgarp'a saldırmaları üzerine film çekemiyerek İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da mahkeme edilerek Sinop'a sürülmüş, Talat Paşa'nın ikinci nazırlığında affedilerek İstanbul'a getirtilmiştir. Talat Paşa tarafından memuriyet teklif edilmişse de Ziya Şakir memuriyeti kabul etmemiştir. Bunun üzerine Talat Paşa Süleyman Nazif'in çıkartmakta olduğu Hak gazetesinde çalışmasını tavsiye etmiştir.

Balkan Harbi başladığında gönüllü asker olmuş ve Edirne muhasarasının *(kuşatmanın)* bütün zorluklarını ve mahrumiyetlerini yaşamıştır. Siperlerde nöbet değişikliklerinde gazeteye yazılar yazmış, O dönemde tuttuğu notlardan daha sonra "Meçhul Asker", "Edirne Müdafaası" eserlerini oluşturmuştur.

Edirne'de yaralanıp esir düşen ve daha sonra firar ederek İstanbul'a dönen Ziya Şakir, Talat Paşa'nın yönlendirmesi ile Bursa'ya giderek Ertuğrul gazetesinin başyazarlık görevini yürütmüştür. Padişah Vahdettin döneminde İttihatçıların takibatından, o da nasibini almış ve muhtelif maceralar yaşamıştır. Müdafaayı Hukuk cemiyetinde görev alarak Milli Mücadeleye iştirak etmiştir. Memuriyet görevi ile gittiği Sivas'ta, memuriyet hayatından hoşlanmadığı için kısa sürede istifa etmiş ve bir süre avukatlık yapmıştır. Sivas Sanayi Mektep müdürlüğü görevini yürütmüş ve o dönem aldığı desteklerle bu okulu, numune bir okul haline getirmiştir.

Daha sonra Amerikan Cester grubunun Samsun-Sivas demiryolu projesinde görev almıştır.

Cumhuriyetin ilanı ile İstanbul'a dönmüştür. İnhisar İdaresince verilen görev gereği Diyarbakır'a oradan da Maraş'a gitmiş ancak buralarda uzun süreli kalamayarak İstanbul'a tekrar dönüş yapmıştır. Bu dönüş onun yazın alanındaki önemli dönüm noktası olmuştur. Ziya Şakir artık yazarak hayatını kazanmaya başlamıştır. 22 Kasım 1929 tarihinden itibaren "Meçhul Asker" Vakit gazetesinde, sonrasında Ermeni vakalarını anlatan "Kan Dalgası" Son Posta gazetesinde, "Bektaşilik" Yeni Gün gazetesinde yayınlanmış ve Ziya Şakir bu üç tefrika ile hem İstanbul hem de Anadolu'da gazetelerinde tanınan, bilinen, aranan ve tefrika siparişleri verilen önemli ve tarafsız ve güvenilir biri haline gelmiştir. Ziya Şakir adıyla yazdığı tefrikaların yanı sıra A.R, Z. Melek, Bahtiyar Fenkligil imzasıyla veya isimsiz pek çok eser vücuda getirmiş, bıkmadan usanmadan tarihi kaynaklardan aldığı ilhamlarla büyük eserler oluşturmuştur.

İlginçtir ki O, bu eserleri "O gün okunmasından ziyade, istikbal tarihine naçiz bir yardım olur ümidiyle" yazmıştır. Ziya Şakir 1930'lardan 1960'lara kadar en çok okunan yazarlardan biri olup muhtelif gazetelerde bine yakın tarihi makalesi yayınlanmıştır. Özellikle din ve İslam tarihine yönelik on senelik uzun bir araştırma sonucunda Hz. Muhammed (S.A.V) ve İslam dünyası ile ilgili birbirinden kıymetli eserlerinin her biri kendine has dil, üslup, akıcılığıyla zamanında çok büyük ilgi ve iltifat görmüştür. Çocukluğunda misafir edildiği Yıldız Sarayı'nı ve İkinci Abdülhamit'in, özel yaşamını, hususi özelliklerini, kendisine ulaştırılmış özel yazı ve hatıratları kullanarak ve yaşayan insanlarla bizzat görüşerek "Abdülhamid'in Son Günleri" adlı tefrikalarda anlatmıştır. Bu konuyu en geniş, en tutarlı, en tarafsız etraflıca anlatan yazarlardan biridir. Abdülhamid ile ilgili tefrikalar yayınlandığında olay kahramanlarının büyük çoğunluğu sağ olduğunun hatırlanması eserlerinin önemimin anlaşılması açısından önemlidir.

Yine aynı döneme ait pek çok dosyayı, defterleri, el yazılarını, yüzlerce belgeyi, yurtdışından Çin'den, Hindistan'dan gönderilen vesikaları birleştirerek oluşturduğu İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşunu, büyümesini ve yıkılışını anlatan 839 tefrikadan oluşan 5 bölümlük eseri kitap olarak yayınlanmayı beklemektedir.

"Bir Haremağasının Anıları" için Yıldız Sarayı altında geçen ve şimdiye kadar kimsenin öğrenmemiş olduğu hadiseleri muhtelif belge bilgi ve

hatırattan yararlanarak bu bilgilerin toplamını anlattığını belirten Ziya Şakir *"Bu eserim öyle bir eser olacak ki. Bundan sonra Yıldız ve Abdülhamit hakkında başka eser yazılamıyacak. Çünkü bilinmeyen bir taraf bırakmıyacağım. Abdülhamit devrinin en doğru bir saray tarihi olacak"* diyecek kadar kendi eseri üzerinde iddialıdır.

Selim Tevfik'in Ziya Şakir ile yaptığı röportajda ise "*Tarihe dil uzatanların gafletlerinden birisi de hükümlerinde çok acul ve zalim davranışlarıdır. Gözlerini, tarihe mal olmuş eşhasın sade fena taraflarına dikerler. Benim eserim tarih denilen madalyanın ters tarafını gösterecektir… Okuyucularımdan rica ederim. Beni tenkit etsinler, yanlış noktaları düzeltsinler, eksik tarafları bildirsinler ki eser kitap haline girerken, o devrin mükemmel ve kusursuz bir tarihi halini alabilsin…. Bugüne kadar aldığım yüzlerce mektup içinde, taltiften, tebrikten başka tek satır yoktu. Bundan duyduğum iftihardır ki o esere verdiğim bütün emeklerin yorgunluklarını unutturmuştur. Ve bugün, bu teveccühü kaybetmemek için, elimden gelse yazılarımı değil, öksürüklerimi bile vesaike istinat ettireceğim…"* diyerek kendi eserler için ne kadar titizlikle çalışma sürdürdüğünü ve elindeki belgelerin çok kuvvetli olduğunu kuvvetlice vurgulamıştır.

Senaryo yazarlığında iddialı olan Ziya Şakir'in filme alınmış "Çanakkale Geçilmez", "Allah'ın Cenneti", "Ebedi Meşale", "Beyaz Esire" eserlerinin yanı sıra "Nasrettin Hoca", "Hatay Yıldızı", "Atatürk'ün Çocukları", "Ruhlar Mucizesi", "Sarı Kurdele" gibi henüz filme çekilmemiş senaryoları da mevcuttur. Çok farklı konularda 300'ü aşan eser bırakan Ziya Şakir 22 Aralık 1959'da vefat etti. Rahmetle anıyoruz.

Eserlerinden Bazıları:

Abdülhamid'in Son Günleri, Sultan Hamid ve Mikado, 1897 Yunan Harbi, Bir Haremağasının Anıları vb. Sultan Hamid'in hayatına ait eserler

İttihad ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü? *(5 kısım)*

Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver ve Cemal Paşa

Meçhul Asker, Kan Dalgası, Hilâl ve Zambak, Poyraz Ali, Esmer Gül, Ölüm Mangası, Hatice Sultan vb. tarihi romanlar

Fatih İstanbul'u Nasıl Aldı?

Türkler Karşısında, Napolyon

Timurlenk ve Üç Boz Atlı

Atatürk Hayatı ve İnkılâpları

Hazreti Muhammed, Hazreti Ali, Hazreti Fatıma, Hazreti Hatice ve Hazreti Hamza'nın hayatlarını anlatan eserler

Hazreti Mevlana, Nasrettin Hoca, Ömer Hayyam, Sadullah ağa, Cinci Hoca, Molla Fenari, Şeyh Şamil, Nuri Demirağ, Celal Bayar gibi tarihe mal olmuş kişilerin hayatları

Haliç ve Eyüp Sultan, Mezhepler Tarihi, Bektaşilik ve Bektaşi Fıkraları

Gâvur Mehmet'in maceraları (Karayürek çetesi, Yedi Aşıklar Şirketi, Cibali zindanları vb. zabıta romanları)

Sahibinin Sesi, Bir Tangonun Romanı, Beyaz Kelebek, Tövbe, Aşk Hasreti vb. aşk hikayeleri

Ramazan sohbetleri, Büyük Doğu vb. mecmualarda çıkan makaleler

TALÂT PAŞA

İnkılâp tarihine karışan meşhur şahsiyetler arasında en dikkate şayan *(değer)* olan bir sima varsa, o da hiç şüphesiz ki Talât Paşa'dır.

Bu zat, nevi şahsına münhasır olan *(kendine özgü)* insanlardandı. Taban *(yaradılış bakımından)* ve ruhen, -en kuvvetli manasıyla– kalender *(alçak gönüllü)* yaratılmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan yıkılışına kadar gelen ve geçen binlerce devlet ricali *(adamları)* içinde onun kadar aslını, tabiat ve itiyatlarını *(alışkanlıklarını)* muhafaza eden olmamıştır. Bu itibarla onun umumî ve hususî hayatında, inkılâpçıların hiçbirine benzemeyen bir hususiyet vardı.

Edirne'de, çok mütevazı bir aile muhitinde *(çevresinde)* dünyaya geldi. Mensup olduğu ailenin aslı, o tarihte Edirne vilayetinin kazalarından biri olan Kırcaali kazasına bağlı Çepelce köyündendir.

Babası Çepelceli Ahmet Efendi isminde bir zattır. Medreseden yetişmiş, Adliye hizmetine girmiş, ehliyetini ispat ederek Cesir Mustafa Paşa kazası müstantikliğine *(sorgu yargıçlığına)* tayin edilmiştir.

Ahmet Efendi, Hürmüz isminde bir hanımla izdivaç etmiştir ve bundan sırasıyla Hayriye, Kâmile isminde iki kızı ile Talât isminde bir oğlu dünyaya gelmişti.

Talât, 1292 (1877) senesinde Edirne'de, Sultan Selim civarında, Kurşunlu fırın mahallesinde, Gebe Yahyacı sokağında, ahşap, dört odalı küçük bir evin, sokak üzerindeki köşeye isabet eden basık tavanlı odasında dünyaya gelmiştir.

Bu tarihi ev, müstantik *(sorgu yargıcı)* Ahmet Efendinin malı idi. Bu zat, Vize kazasına sermüstantik tayin edildi. Bir aralık mezuniyetle Kırcaali'ye geldi. Orada damadına misafir bulunduğu esnada nüzul isabet etti *(felç geçirdi)*. Kısa bir müddet sonra, vefat etmesi üzerine, o küçük ve mütevazı ev de, zevcesi Hürmüz Hanım ile iki kızına ve oğlu Talât'a intikal eyledi.

İnkılâp tarihimizde dikkate şayan bir hâdiseye sahne olan bu ev, son senelere kadar duruyordu.[1] Fakat harap olmuştu. Edirne Belediyesi evi tamir ettirmek ve üzerine bir plaka koymak istedi. Hatta bunun için bir tahsisat da kabul edilmişti. Lâkin öyle zannediyorum ki, bu teşebbüs muvaffakiyetle *(başarıyla)* neticelenmedi.

Talât pek küçük yaşta pederini kaybetmişti. Edirne'nin Arasta denilen çarşısında, kavaf Sabri Bey isminde bir zat tarafından himaye edildi. Basit bir tahsilden sonra, kırk kuruş maaş ile Edirne Posta ve Telgraf İdaresi'ne yerleştirildi. Bu kırk kuruş maaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun müstakbel

Vezir-i Azamı'nın annesiyle hemşiresinden mürekkep ailesini geçindirmeye kâfi gelmişti.

O zaman kendisine sadece Talât Efendi denilen bu genç aile reisi, oldukça parlak zekâsı, uysallığı, bilhassa saf ve tabiî tavırları ile kısa bir zaman zarfında âmirlerinin nazarı dikkatini celbetti *(çekti)*. Onu herkes sevdi, bunun neticesi olmak üzere de bir iki senede maaşı 285 kuruşa yükseldi. O tarihte Talât Efendi henüz yirmi bir, yirmi iki yaşlarında idi.

Bu sırada Talât Efendi'nin ailesi, küçük bir değişiklik geçirdi. Hemşiresi *(kız kardeşi)*, uzaktan akraba olan İsmail Yürük isminde bir zatla evlendi. Bu izdivacın, Talât Efendi'nin hayatı üzerinde büyük bir tahavvül *(değişim)* icra edeceğini *(yapacağını)* kim tahmin edebilirdi?

İsmail Yürük, Bulgaristan Türklerinden ve Bulgar ordusu zabitlerindendi.

Esasen basit bir adamdı. Fakat Bulgaristan'ın İslâm ve Türk unsurunun mukadderatı üzerinde oynadığı siyasî oyunlar, bu hamiyetli *(vatansever)* Türk'ün zihnini iyice açmıştı. Ve tabiî olarak Bulgaristan'daki Türk partizanlarına iltihak ederek milli hukuk ve gururu müdafaa için siyasi hayata girmeye mecbur kalmıştı.

Aynı zamanda Bulgar komiteciler ile temasta bulunuyordu. Ve Balkanlarda hazırlanan feci hâilenin *(olayların)* korkunç mahiyetini idrak ediyordu.

1313 (1897) Yunan Harbi'nden sonra, Paris'teki Türk vatanperverlerinin mücadelesi şiddet kesbetmişti *(kazamıştı)*. Anavatan halkını uyandırmak için Türk topraklarına gönderilen gazete ve mektupları huduttan kolayca sokabilmek maksadıyla, Ahmet Rıza Bey'in riyaset *(başkanlık)* ettiği Terakki ve İttihat Cemiyeti tarafından Rusçuk'ta bir şube açılmasına karar verilmişti. Selânikli Mithat Şükrü Bey'in[2] teşkil ettiği bu şubede, İsmail Yürük'te mühim bir vazife deruhte etti *(üstlendi)*.

O sırada İsmail Yürük evlenmek istedi. Aile arasında verilen karar gereğince, Talât Efendi'nin hemşiresi Kâmile Hanım'ı almak için Edirne'ye geldi. Genç ve zeki kayın biraderiyle görüşürken, ona istibdadı devirmek için Avrupa ve Mısır'da çalışan Türk vatanperverlerinin çalışmalarını nakletti. Rusçuk'ta açılan şube ile kendisinin orada aldığı vazifeyi anlatmakta hiçbir beis *(sakınca)* görmedi.

Genç posta kâtibi Talât Efendi, bütün bunları dikkatle dinledi. Kalbinde vatanperverliğin ilk ateşini duydu. Hemşiresini alıp Bulgaristan'a götüren eniştesi, hiç şüphesiz ki onun hayatına uğur getirmişti. Çünkü Talât Efendi

hayatında ilk defa olarak kendi benliğini ve o benliğin büyük bir vazifeye merbut olduğunu (bağlandığını) hisseylemişti.

Talât Efendi, artık muhitinde *(çevresinde)* dertleşecek, eniştesinden işittiği sözleri naklederek o mevzu üzerinde münakaşalara girebilecek bir adam aramaya başladı. Ve o esnada, ufak tefek fakat son derecede heyecanlı bir zatla tanıştı. Hiç kimsenin dikkatini çekmeyen, yüksek cevheri hiç kimse tarafından keşfedilmeyen bu kirli sarıklı, yırtık cübbeli çömeze Hafız İbrahim diyorlardı.[3]

Hafız İbrahim'in kalbi, bir hamiyet hazinesi idi ve O'da, Paris'teki vatanseverler kadar memleketin felâket uçurumuna sürüklendiğini görenlerdendi.

Talât Efendi ve Hafız İbrahim, çarçabuk anlaştılar. Artık kafa kafaya verip vatanperverane hasbihallere *(sohbetlere)* başladılar.

Hafız İbrahim, görünüşe nazaran çok basit bir şahsiyetti. Her sene ramazan aylarında, cer[4] için Edirne'ye gelirdi ve daima askerlerin en çok devam ettikleri camilerde, askerliğin şeref ve faziletine ait vaizler verirdi.

Askerler ona Arnavut Hoca diyorlar ve kendisini çok seviyorlardı. Bazı münevverler ise, onun mütevazı şahsiyetinde gizlenen mühim bir sır olduğunu hissediyorlar. Bu kirli sarıklı, bu yırtık ve soluk cübbeli ufak tefek hocaya hürmet gösteriyorlar. Onun saf Arnavut lehçesiyle söylediği hâkimane sözlerden büyük bir zevk duyuyorlardı.

Hafız İbrahim, ramazan aylarında her tarafa dağılan adi cer hocalarından değildi. Kendisi çok fakir olmakla beraber, Arnavut beylerinin nazarında büyük bir ehemmiyete sahipti. Eğer istemiş olsa, kendi memleketinde hayatını tam bir refah içinde geçirebilirdi. Hâlbuki o, çok mühim bir vazife deruhte etmişti *(üstlenmişti)*.

Edirne'de, herkesin cer hocası sandığı Hafız İbrahim, 1305 (1890) senesi Mayıs ayının 21. günü İstanbul'da Askeri Tıbbiye mektebinin dört talebesi arasında kurulan ve Türk komitacılığının temelini teşkil etmiş olan İttihat ve Terakki cemiyetinin en ateşli azalarındandı. Cemiyetin ilk müessisi *(kurucusu)* olan İbrahim Temo'nun[5] delaleti ile komitaya girmişti. Ve çok fedakârane işler deruhte etmişti *(üstlenmişti)*.

Muhtelif baskınlar neticesinde, cemiyet dağılmıştı. O zaman, Hafız İbrahim'de memleketine çekilmeye mecbur kalmıştı. Fakat istibdat ile mücadeleye karar vermiş olan bu hamiyetli *(vatansever)* adam orada uzun zaman atıl *(etkisiz)* kalamamış yeniden faaliyete başlamıştı.

Hafız İbrahim bu faaliyete geçerken, bilhassa Edirne’yi seçmişti. Eğer o tarihte İkinci Ordu’nun merkezi olan Edirne’de hürriyet fikrini layıkıyla neşretmeye muvaffak olursa, İstanbul üzerinde çok mühim bir tesir meydana getirebileceğine, hatta bu sayede Sultan Hamid’i bile tehdit ederek hükümetin baskıcı idaresini meşrutiyete kalbedeceğine *(değiştireceğine)* iman getirmişti.

İşte bu maksatla her sene Edirne’ye gidip gelen Hafız İbrahim, Edirne’de bazı münevverlerle tanıştı. Bunların arasında, Merkez Hastanesi sertabibi Doktor Mehmet Bey, Süvari alayı tabibi Doktor İsmail Bey, Mülkiye İdadî mektebi müdürü Behçet Bey, nüfus kâtibi - Edirne eşrafından Kaltakkıran Faik Bey, Gümrük memurlarından Necip Efendi ile posta idaresi kâtiplerinden Talât Efendi vardı.

Hafız İbrahim, yalnız bu münevverlerle taşınıp dost olmakla kalmamıştı. Zeki ve açıkgöz askerlerden de bazılarını muhitine *(yanına)* aldı.

Bütün bu vatanperverler bazen Talât Efendi’nin o mütevazı, o basık tavanlı evinin avluya bakan küçük odasında içtima ederek *(toplanarak)*, Yürük İsmail Bey’in gönderdiği gazeteleri ve risaleleri *(dergileri)* okuyorlar. Bazen da Talât Efendi’nin komşusu olan Faik Bey’in konağında toplanarak vatansever müzakerelerde bulunuyorlar. İstanbul’da dağılmış olan İttihat Terakki Cemiyetini burada yeniden kurmak istiyorlardı.

Vakıa henüz bir örgüt kuramamışlardı. Fakat “istibdat” aleyhindeki fikirlerini, Edirne’nin bütün gençlerine ve münevverlerine neşredebilmişlerdi.

Askerlerden onbaşı Cemâl ile topçu efradından *(askerlerinden)*, Şerafettin de daima içtimalara *(toplantılara)* devam ediyorlardı. Ve bu içtimalarda okunan gazetelerle, risaleleri *(dergileri)*, halk arasında yaymıya çalışıyorlardı.

Bu vaziyet, 311 (1896) senesi ortalarına kadar böylece devam etti. Hürriyetperverler epeyce çoğaldığı için, artık bir teşekkül vücuda getirilecekti. Fakat Mülazım Said Efendi isminde birinin verdiği bir jurnal, bu vatanperverlerin faaliyetine müthiş bir darbe indirdi. Hepsi birden tutuklanarak hapsedildi.

Altı ay süren ilk isticvabtan *(sorgudan)* sonra, bu vatanperverler ikiye ayrıldı. Sertabip Mehmet, tabip İsmail, Mülâzim Ahmet Beylerle Onbaşı Cemâl, topçu neferi Şerafettin, seyyar topçu efradından Abdullah’ın evrakı, divan-ı harbe verildi.

Sivillerin evrakı da mahkemeye tevdi edildi. Kendileri de Adliye hapishanesine gönderildi.

Cereyan eden muhakeme neticesinde, şu hüküm verildi:

İttihat - Terakki isminde bir gizli cemiyet teşkiline teşebbüs eden Hafız İbrahim, ceza kanununun 58. maddesi mucibince (gereğince), altı sene kalebentliğe[6].

Bazı esbabı muhaffeden (hafifletici sebeplerden) dolayı diğerleri de üçer sene kalebentliğe…

Bu mahkûmların arasında, Talât Efendi'de bulunuyordu. Ve bu mahkûmiyetini geçirmek için Edirne hapishanesinin bir köşesine çekilerek, İstanbul'dan gelecek emri bekliyordu.

Fakat bu hapishane hayatı da boş geçmiyordu. Gençliğine rağmen, gayet cesur ve pervasız olan Talât Efendi, mahkemenin verdiği hükmü hiçe sayarak hapishanedeki münevverleri istibdat aleyhine harekete teşvikte devam ediyor. Fırsat buldukça, Paris'teki vatanperverlere mektuplar gönderiyordu.

İstanbul'dan gelecek emir biraz geç geldi. Ve mahkûmların hayretlerini celbetti. Sultan Hamit, mahkemenin verdiği cezaları affetmişti.

Edirne'de ikamet etmemek ve İstanbul'a da gelmemek şartıyla, istedikleri yere gitmekte serbest bırakılmalarını irade eylemişti.

Hafız İbrahim Efendi, Kosova'ya gitmeyi tercih etti. Talât Efendi de ondan ayrılmak istemedi. Fakat hükümetçe, ikisinin bir arada bulunması caiz *(uygun)* görülmedi. Buna binaen Talât Efendi, Selânik'te ikameti muvafık *(uygun)* görerek oraya hareket etti.

Bir buçuk sene mahpusluk hayatı, ne Talât Efendi'nin ve ne de arkadaşlarının kalplerindeki ateşi söndürememişti. Bilhassa Talât Efendi, hapishanenin o loş ve kuytu köşelerinde sefil ve perişan düşünürken, artık istibdat ile mücadeleye karar vermişti.

Talât Efendi, Selânik'e geldiği zaman oldukça olgunlaşmıştı. Çünkü Edirne hapishanesinde vaktini boş geçirmemiş, umumî malûmatını artıracak şeylere çalışmıştı.

Fakat bu çalışmalar, birdenbire işine yaramadı. Siyasi mahkûmlara ve bilhassa sürgün olup da zabıta nezareti altında bulunanlara korkulu şahıs damgası vurulduğu için Talât Efendi iş bulmak hususunda pek çok müşkülâtla karşılaştı. Hatta bir müddet, Selânik sokaklarında aç ve perişan bir halde dolaştı. Bereket versin ki Selânik belediyesi, bu genç vatanpervere acıdı. Açlıktan ölmiyecek kadar bir maaş bağladı.

Aradan birkaç ay geçti. Bu kalender meşrep *(alçakgönüllü)* sürgün, evvelâ oradaki postacıların nazarını dikkatini celbetti. Bunlar, meslektaşlık hukukuna riayet ettiler. Bir kolayını bularak, Talât Efendi'yi posta seyyar memurluğuna tayin ettirdiler.

Talât Efendi, Selânik'e gelir gelmez iki zabitle tanışmıştı. Bunun biri, Selânik Redif *(yedek asker)* Fırkası *(bölüğü)* Erkânıharbiyesi'ne mülhak *(katılmış)*, Mülâzım Kemal Bey, diğeri de Selânik Askeri Rüştiyesi Fransızca muallimi, Giritli Naki Bey idi. Bu iki zat da, memleketine hal ve istikbâlini tehlikede görenlerdendi.

Talât Efendi, bunlara kendini sevdirdi. Ve Evvelâ üç kişilik bir muhit *(çevre)* teşekkül etti. Fakat bu muhit, genişlemek istidadına haizdi. Nitekim kısa bir zaman sonra Talât Efendi, Selânik Askeri Rüştiyesi Müdürü Bursalı Tahir Bey'e takdim edildi. Ve o mektebin muallimleriyle de kolayca dost oluverdi.

Tahir Bey, o devrin en ağır başlı âlimlerindendi. Arkadaşlarının hürmet ve itimadını kazanmıştı. Bu zat, memleketin vaziyetini ilmî bir şekilde tahlil ediyor, gittikçe yaklaşan felâketi karşılayabilmek için arkadaşlarının kalplerinde vazife hisleri uyandırıyordu. Bu itibarla Selânik Askeri Rüştiye Mektebi, âdeta Hürriyet Perverler mahfili *(toplantı yeri)* olmuştu. Posta seyyar memuru Talât Efendi de, vazifesinden vakit bulabildikçe, oraya devam ediyordu.

315 senesi ortalarında artık Talât Efendi'nin muhiti *(çevresi)* bir hayli genişledi, Selanik'in en münevver ve en hamiyetperver zevatı ile tanışmış. Onlarla muarefe *(tanışıklık)* ve hattâ samimiyet kesbeylemişti. Bu zatlar arasında, ateşli ruhu ve cevval dimağıyla *(aklıyla)* temayüz etmiş *(sivrilmiş)* olan bir sarıklı da vardı ki bu da Selanik Darülmuallim'in müdürü, Kastamonulu İsmail Mahir Efendi idi.

Talât Efendi'nin seyyar posta memuru olması, dostlarının pek işine yarıyordu, Çünkü o, haftada iki gün postayı hamil olarak Selânik'ten hareket ediyor. Bütün istasyonlara uğraya uğraya, Rumeli şimendifer hattının son noktası olan -ve Sırbistan hükümeti hududunda bulunan- Viranya Kasabasına kadar gidiyor. Avrupa'ya gidecek postayı orada teslim ediyor. Gelen postayı da alıp Selânik'e getiriyordu. Ve bu arada da, memleket hâricindeki vatanperverlerin neşrederek *(yayınlayarak)* gönderdikleri gazeteleri de gizlice alıp Selânik'e getirerek, arkadaşlarına tevzi eyliyordu *(dağıtıyordu)*.

Gizliden gizliye elden ele gezen bu gazeteler, bütün vatanperverlerin ve bilhassa 3. Ordu'ya mensup genç zabitlerin fikirlerini gittikçe olgunlaştırıyor, bunları inkılâp düşüncelerine sevk ediyor, günler geçtikçe ordu mıntıkasında için için kaynayan bir hareket beliriyordu.

315 (1899) senesi ağustos ayının bir cuma günü, Talât Efendi ile yedi arkadaşı, Selânik şehrinin boğucu havasından kurtulmak, ağaçların serin gölgelerinde biraz saf hava almak için şehir civarındaki Çavuş Manastırı denilen mesireye gittiler. Fakat burada herkes gibi gezip eğlenmeden ziyade, havuz başına çekilerek vatanperverane hasbihallere *(sohbetlere)* giriştiler.

Talât Efendi, bir müddet arkadaşlarının sözlerini dinledi. Sonra, o kalenderane *(alçakgönüllü)* eda ve ifadesiyle:

— Yahu! Boşuna çenemizi yoruyoruz. Bu Kayserili[7] Padişah iken hiç kimsenin hiçbir şey yapacağı yok. Evvelâ, Onu tahttan devirmenin çaresini bulmalı… Nasıl? Avrupa'dakilerle muhabere ederek *(haberleşerek)*, biz de burada onlar gibi gizli bir teşkilât yapabiliyor muyuz? Ondan sonrası, kolay, dedi.

Talât Efendi'nin ortaya attığı bu fikir, derhal kabul edildi ve hemen orada bir mektup yazılarak, o tarihte henüz Paris'e firar etmiş olan Miralay İsmail Hakkı Bey'e gönderildi.

Kısa bir zaman sonra, cevap geldi. Paris'teki Jön Türkler, Selanik'teki vatanperverlerin bu düşüncelerini çok muvafık *(uygun)* görmüştüler. İhtiyat ve basiretle idare edilecek olan bu teşkilâtın, memlekete çok büyük faydalar temin edeceğine dair bir hayli fikir ve mütalaalar beyan eylemişlerdi.

Artık iş büyümeye, zihinlerdeki düşünceler hayalden hakikate doğru yürümeye başladı.

O esnada, Selânik posta idaresi başkâtibi Rifat Efendi vefat etti. Talât Efendi, Posta Müdürü Hamdi Bey'e kendisini çok sevdirmiş olduğu için, derhal başkâtipliğe tayin edildi ve artık ismi de Talât Bey'e tahavvül eyledi *(dönüştü)*.

Bu tahavvül *(değişim)* işe yaradı. Artık Talât Bey'in muhiti *(çevresi)*, bir kat daha genişlemiye başladı.

Talât Bey, zamanının bir dakikasını bile boş geçirmiyordu. Bir taraftan muntazaman resmi vazifesine, diğer taraftan da -iki sınıftan ibaret olan- Selânik Hukuk mektebine devam ediyordu. Bunlardan hariç kalan vakitlerini de, kurulacak olan cemiyetin esaslarını hazırlamak için arkadaşlarıyla mülâkatlar ve müzakerelerle geçiyordu.

O sırada, Talât Bey’in hiç beklemediği bir hâdise vukua *(meydana)* geldi. Posta ve telgraf başmüdürü Arap Hamdi Bey denilen zat, posta müdürü - diğer - Hamdi Bey’le bir gün müthiş bir kavga etti. İdarenin bu iki âmiri, tokat tokada geldi. Mesele, mahkemeye intikal etti *(taşındı)*. Ve bu vakanın *(olayın)* yegâne şahidi de, Talât Bey’di. O da mahkemeye davet edildi.

Talât Bey, büyük bir pervasızlıkla *(korkusuzlukla)* hakkı gözetti. En büyük âmiri olan Hamdi Bey’den zerre kadar çekinmeyerek, Posta Müdürü Hamdi Bey’in lehinde şahadet etti.

Başmüdür Hamdi Bey buna fena halde hiddetlendi. Mahkeme huzurunda:

— Bu adam, din ve devlet hainidir. Padişahımızın bile aleyhindedir. Hatta bu yüzden hapislerde yatmış, buraya da sürgün gelmiştir. Şahadeti makbul olamaz, diye bağırdı.

Talât Bey bu sözlere zerre kadar aldırmadı. Yalnız manalı bir gülümseme ile Başmüdür’ün yüzüne baktı.

Fakat Başmüdür, mahkeme huzurunda böyle bağırmakla kalmadı. Derhal İstanbul’a uzun bir jurnal gönderdi. Talât Bey’i azlettirdi.

Osmanlı İmparatorluğunun müstakbel sadrazamı, yine işsiz güçsüz kaldı. Selânik sokaklarında günlerce aç dolaştı ve hiç kimseye yük olmamak için bu vaziyetini bütün arkadaşlarından sakladı.

Selânik’te bulunan Masonlar, -sanki Talât Bey’in istikbâldeki mevkiini keşfetmişler gibi- onu içlerine almışlardı. Ve bu hareketlerinden de pek memnun kalmışlardı.

Talât Bey kısa bir zamanda, kardeşler arasında temayüz etmiş *(sivrilmiş)*. Masonluğun birkaç derecesine terfi eylemişti. Buna binaen Loca, Talât Bey’e karşı büyük bir himaye gösterdi. Kendisine, derhal on İngiliz lirası aylık tahsis edildi. Ve mason üstatlarından Manoel Karasu[8] Efendi bu yardımda daha ileri gitti. Zihneli Said Bey ismindeki zat ile ortak olarak, Frenk mahallesinde … hanında bir avukat yazıhanesi açarak, Talât Bey’i de bu işe iştirak *(ortak)* ettirdi.

*

Serbest hayat, Talât Bey’in vatanperverane mesaisini inkişaf verdi *(geliştirdi)*. Dört sene sonra Osmanlı imparatorluğunun bütün

mukadderatına hâkim olan İttihat Terakki Cemiyeti iptidaî *(ilkel)* bir şekilde teşekkül etmiş, gizli faaliyete girişilmişti.

Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey, Selanik'te cereyan eden bu vatanperverane hareketleri haber almakta gecikmedi. Kendisinin en becerikli yardımcılarından Doktor Nâzım Bey'i gizlice Selânik'e gönderdi.

Doktor Nâzım, en evvel Talât Bey'le temasa geldi. Ahmet Rıza Bey'in verdiği direktifler mucibince *(gereğince)* müzakereye girişildi. Nihayet, Terakki ve İttihat Cemiyeti biri Paris'te, diğeri de Selânik'te olmak üzere hârici ve dâhili namları altında birleşti. Dâhili cemiyetin merkezi umumîsi için azalar seçildi. Tabiîdir ki bu azaların arasına Talât Bey'de girmişti.

*

Görülüyor ki Talât Bey'in hayatı sık sık değişiyor. İçtimaî mevkii gittikçe yükseliyor ve ehemmiyet kesbediyordu. Fakat onun manevî hüviyeti, hiçbir tahavvül *(değişim)* eseri göstermiyordu.

Edirne Postanesinde 285 kuruş maaş alarak ailesini geçindiren Talât Efendi neyse, Selânik posta idaresinde başkâtiplik derecesine yükselen ve onu müteakip mühim muhitlere *(çevrelere)* giren Talât Bey aynı şahsiyetti. Ruhunun mayasını teşkil eden kalenderlikten *(alçakgönüllükten)* hiçbir şey değişmemişti. Rengi solmuş redingotunun[9] altına, sık sık yıkanmaktan bir hayli kısalmış olan beyaz keten pantolon giymekten zerre kadar çekinmiyor. Kolalı Frenk gömlekle, Hama kumaşından dikilmiş devrik yakalı mintan arasında da hiçbir fark görmüyordu.

Parası olduğu vakit Yunyo birahanesinde, arkadaşlarının masalarına iştirak ediyor *(katılıyor)*, züğürt zamanlarında da, Kristal birahanesinin arkasındaki bakkal dükkanında boş fıçılar ve sandıklar yığılmış olan sundurmada bir iki kadeh çakıştırmakta da hiçbir beis *(sakınca)* görmüyordu.

En sıkıntılı anlarında bile neşesini kaybettiği görülmüyordu. Açık, serbest ve hiçbir külfet ihtiyar etmeden söz söylüyordu. Muhatabı kim olursa olsun, ezile büzüle teşrifata *(merasime)* riayet *(uyma)* kaydıyla konuşmuyordu. Gerek hitaplarında ve gerek cevaplarında, çok samimî idi. Hatta biraz teklifsiz de denilebilirdi. Fakat hiçbir zaman, nezaketsiz değildi. En hayrete şayan olan tarafı ise, herkese müsavi *(eşit)* muamelede bulunmak ve hatta hiç çekinmeden laubali davranmakla beraber, yine herkesin hürmetini celbetmesi idi.

Çehresinin teşkilâtı itibariyle, ilk bakışta soğuk ve azametli gibi görünüyordu. Fakat küçük bir temasta, samimiyeti anlaşılıyordu.

Halk arasından yetişen birçok büyükler gibi, fıtraten hatip değildi. Hatta çok söz söylemeyi de sevmiyordu. Az fakat temiz söylüyordu. Sözlerine, bazen nükteler ve fıkralarda ilâve ediyordu. Meclisi ârâ *(meclis süsleyen)* dedikleri şen ve şatır *(keyifli)* insanlardan değildi. Fakat bulunduğu meclislerde, huzurundan âdeta bir zevk duyuluyordu.

İçkiye iltifat ediyordu. Fakat hiçbir zaman muayyen *(belli)* olan hududu tecavüz etmiyor *(aşmıyor)*, bilhassa *(özellikle)* sarhoşluktan hoşlanmıyordu.

Herkesle dost ve ahbaptı. Fakat en mümtaz ve güzide şahsiyetlerden mürekkep hususî bir muhiti vardı. En samimî dostlarından biri, Selânik Rüştiye Mektebi Fransızca muallimi Yüzbaşı Naki Bey, diğeri de Selânik hastanesi müdürü Mithat Şükrü Bey'di.

Gayesine son derecede merbuttu *(bağlıydı)* . Cemiyet teşekkül ettikten sonra, yapılacak işlerdeki muvaffakiyete tamamıyla kani bulunuyordu *(inanıyordu)*. Hatta meşguliyetlerine mâni olacağından korkarak annesini Edirne'den getirtmediği gibi, evlenmekten de içtinap ediyor *(çekiniyor)*, hayatı bekârlık ve yalnızlık içinde geçiyordu.

O tarihte Selânik, tam bir eğlence muhiti *(çevresi)* idi. Hatta İstanbul'dan çok fazla hürriyet havasına malikti. Bekârlar, mebzul *(bolca)* fırsatlardan bol bol istifade ediyorlar, her gece şehrin muhtelif muhitlerinden kendilerine eğlence âlemleri yaratıyorlardı. Fakat Talât Bey böyle şeyleri aklından bile geçirmiyor, bütün hayatını tarikatının umdelerine *(prensiplerine)* hasreden *(veren)* dervişler gibi, mefkûresini *(idealini)* işgal eden inkılâptan başka hiçbir şey düşünmüyordu.

*

Sultan Hamit, 3'üncü Ordu mıntıkası dâhilinde, gizli bir hareketin uyandığını haber almakta gecikmedi. Meselenin inceden inceye tahkiki için el altından hafiyeler ve aşikâr olarak da bazı yaverler gönderdi.

Bu tahkikat, bir noktaya dayandı. Bütün şüpheler, Masonlar üzerinde toplandı. Bunların arasında Talât Bey'de vardı.

Tahkikat bu noktadan derinleştirilmiye başlayınca, Talât Bey'in mensup olduğu Masedovan Rizorta Locası'nın üstadı olan Manoel Karasu telâş etti ve tahkikatın kendilerine ait kısmını, bir kurnazlıkla atlatmak istedi. Talât Bey'e:

— Haydi. İstanbul’a gidelim. Cesur görünmekle, üzerimizdeki şüpheyi silelim, dedi.

Talât Bey bu fikri derhal kabul etti. Zaten oda İstanbul’u şöylece dolaşarak hürriyetperverlerden olan bazı mühim zevatla görüşmek fikrindeydi.

Kalktılar, İstanbul’a geldiler. Evvelâ, Sahip Molla ile görüşmek istediler ve bu zatın, Yerebatan’daki konağına müracaat ettiler. Hâlbuki bu zat bir hayli zamandan beri hürriyetperverlik ithamı altında bulunuyordu. Ve konağı da, mütemadiyen saray hafiyeleri tarafından tarassut ediliyordu *(gözetleniyordu)*.

Hafiyeler, derhal şüphelendiler. Talât Bey’le Manoel Karasu’yu tevkif ederek Yıldız Sarayı’na gönderdiler. Saray’da çarçabuk bir heyet teşekkül etti. Bu iki şüpheli şahıs, isticvap edildi *(sorguya çekildi)*.

Karasu, bu sorguda cidden zekâsını gösterdi. Kendisinin Mason olduğunu büyük bir safiyetle itiraf etti. Fakat cemiyet hakkında sorulan sualleri, mahir bir aktör gibi kat’î jestlerle inkâr ederek heyet erkânına kanaat verdi. Hatta ayni maharetle, Talât Bey’in üzerindeki şüpheleri de tamamıyla sildi.

Bu isticvap *(sorgu)* esnasında geçen bir sahne vardır ki, kayda şayandır. Heyet arasında, sarayın en korkunç şahsiyetlerinden addolunan meşhur Sakallı Mehmet Paşa da bulunuyordu. Tam manasıyla kara cahil olan bu adam, Manoel Karasu’ya şöyle bir sual sordu:

— Mason, ne demektir?

— Karasu, hiç tereddüt etmeden, gayet tabi bir lisan ve eda ile cevap verdi.

— Mason demek, insan-ı kâmil, demektir.

Sual devam etti:

— Bunların, gizli bir takım işaretleri varmış. Bir mecliste birbirlerini gördükleri zaman, derhal tanışırlarmış

— Evet, öyledir, paşam.

— E… bak bakalım etrafına... Bizim içimizde de mason var mı?

Manoel Karasu, ağır ağır odadakilere göz gezdirdi. Güya herkesin çehresini tetkik etti. Ondan sonra, sağ elinin şahadet parmağını havada sallayarak:

— Haşa, paşam… Sizin içinizde, mason yoktur, diye cevap verdi.

Bu nazik nükteyi hiç kimse anlamadı. İki mevkuf *(tutuklu)* hakkında, itham edilecek hiçbir delil bulunmadığı için, ikisi de serbest bırakıldı.

Meşrutiyet ilân edilinceye kadar Talât Bey, mühim şahsiyetler arasına girmedi. Onun kıymet ve ehemmiyetini ancak muhitindekiler takdir etti. Fakat meşrutiyeti ilân eden toplar atılmaya başlar başlamaz, onun varlığı da belirdi. Artık İnkılâp erkânı denilen zümrenin, en ön safında bulunan yerine geçti. Çünkü imparatorluğun mukadderatını eline alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hem müessislerinden *(kurucularından)* ve hem de Merkezi Umumî *(genel merkez)* azalarının en mühimlerindendi.

Evvelâ Manastır'da ve sonra Selanik'te gürleyen Hürriyet Topları, Yıldız Sarayı'nın azamet ve istibdadını devirmişti. Millet, hürriyetini istihsal *(elde)* etmiş, adalete kavuştuğundan da emindi. Fakat müsavatın *(eşitliğin)* manası, pek o kadar anlaşılamamıştı. Daha o günden itibaren, yeni bir unsur türemiye başlamıştı.

Hürriyet topları atılıncaya kadar memlekette yaşayan öyle bir unsur vardı ki bunlar saray mensupluğundan kuvvet alıyorlar kendilerini her kuvvetin fevkinde *(üstünde)* görüyorlardı.

Hürriyet toplarının atılmaya başladığı ândan itibaren türeyen yeni unsur ise, cemiyet mensupluğunu bir imtiyaz *(ayrıcalık)* hakkı sanmışlar, diğer vatandaşların eşitlik hakkını hiçe sayarak cemiyete mensup olmayanlara kafa tutmaya başlamışlardı.

Bu çirkin hâleti ruhiyenin hüküm sürdüğü günlerde, hakiki cemiyetçiler bu vaziyetten son derece müteessir oluyor, bunların başında da Talât Bey bulunuyordu.

Talât Bey, bir anda koskoca Osmanlı imparatorunu bile hiçe sayacak bir mevkie fırlamakla beraber, ezelî kalenderliğini *(alçak gönüllüğünü)* tamamıyla muhafaza etmiş, en küçük bir şımarıklık eseri göstermemişti. Hatta posta başkâtipliğinde yaptırdığı -artık rengi solan- emektar redingotunu değiştirmeyi bile aklından geçirmemişti.

İstanbul'da, yakasına bir karış kırmızı beyaz kurdele takan her şahıs alkışlanıyor:

"Ben cemiyettenim" diyen her ferde selâm duruluyordu.

Fakat 10 Temmuz'dan tam dört gün sonra, Sirkeci garında tevakkuf eden *(duran)* Selanik treninden inen dört yolcunun arasında, sol elini pantolonunun cebine sokmuş olarak Avukat Mustafa Baha'ya, Fatin Hoca'ya, Mühendis Salim Bey'e samimî gülüşlerle:

— E… Geçmiş olsun. Bizim Kayserili ne halde? diye laubaliyane hitap eden o kalenderane edalı ve kıyafetli şahsın, İttihat ve Terakki cemiyeti

müessisi *(kurucusu)* ve Merkezi Umuminin murahhası fevkalâdesi *(olağanüstü delegesi)* olduğunu hiç kimse bilmiyordu.

O, o akşam nasıl büyük bir kayıtsızlıkla trenden indi ise, ertesi gün de aynı lâkaydî *(umursamazlığı)* ile Bâbı Âli'nin kapısından girmişti. Ve yanında bulunan üç arkadaşı da[10] kendisi gibi tevazularını muhafaza etmektelerdi. Hatta bu dört zat, Servet-i fûnun mecmuasının sahibi Ahmet İhsan Bey'in delaletiyle Sadrazam Paşa Hazretleri'nin oda kapısına doğru yürürlerken, derhal karşılarına hademeler dikilmişti. Eğer hademeler, Ahmet İhsan Bey'i tanımamış olsalardı, ihtimal ki bu dört zatı bekleme salonuna bile kabul etmeyeceklerdi.

Fakat Ahmet İhsan Bey'in Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği kısaca bir haber, Sultan Hamid'in Veziriazamını yerinden sıçratmıya kâfi geldi. Otuz dört sene zarfında vakit vakit Sultan Hamid'e bile kafa tutan o meşhur Sait Paşa, nihayet sabık *(eski)* posta başkâtibi Talât Bey'in karşısında yerlere kadar eğilerek,

— Buyursunlar efendim… Hoş geldiniz. Sefa geldiniz. Çok şükür, bizlere bugünleri de gösterdiniz, demek mecburiyetini hissetti.

Eğer şu anda Talât Bey'in yerinde bir başkası olsaydı, hiç şüphesiz ki büyük bir gurur hissederdi. Hâlbuki Talât Bey, âdeta bu sözleri işitmemezlikten geldi. Selânik'teki Bonyo Gazinosu'nda herhangi bir samimi dost ile nasıl görüşüyorsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşhur Sadrazamı ile de öylece samimane ve kalenderane mülâkata girişti.

İlân edilen meşrutiyet ve hürriyetten - Sultan Hamid kadar bile hoşlanmayan Sait Paşa, cemiyet namına kendisiyle temasa gelen bu toy ve acemi siyasetçilerin içyüzlerini anlamak, onların zayıf noktalarını öğrenerek, icabında bir hamlede kendilerine galebe çalmak için hepsine ayrı ayrı sualler sormak istedi. Fakat Talât Bey, mahir bir siyaset cambazıyla karşılaşacağını herhalde evvelden kestirmiş olacak ki, birden bire Sait Paşa'nın sözünü kesti. Gayet tabiî bir eda ile:

— Paşa, nafile bize ayrı ayrı sual sormayın. Çünkü sözlerimizde ve fikirlerimizde, tamamıyla ittihat *(birlik)* etmiş bulunuyoruz, diye, mukabele etti.

Otuz dört senelik hayatını siyaset oyunlarıyla geçirmiş olan mahir cambazın atmak istediği perendenin önüne geçti.

Şimdiye kadar, asırdîde *(asırlık)* Babıali'nin köhne çatısının altında bu kadar tok bir söz söylenmemişti. Bu sözleri söyleyebilmek için, hiç

şüphesiz ki Talât Bey kadar fikrini açık ifade eden, riya ve tabasbus *(yaltaklık)* cereyanlarına girmeyen bir adam olmak gerekti.

*

Talât Bey, Evvelâ Edirne Mebusu sıfatıyla Mebusan Meclisi'ne girdi. Bu Meclisin riyaset *(başkanlık)* sandalyesine oturmakta tamamıyla elindeydi. Fakat o, burada da tevazu gösterdi. Riyaset mevkiini, kendisinden daha kıdemli ve emektar olan Ahmet Rıza Bey'e terk ederek, İkinci Reislikle iktifa eyledi *(yetindi)*.

Talât Bey'in Meclis hayatı takdirlerle karşılanacak derecede hoş geçti. Vazifesini hakikaten dirayetle *(beceriyle)* ifa ederek *(yerine getirerek)*, kimsenin hakkını kimseye geçirmedi. Hiçbir harekete, hiçbir kimse tarafından tenkit ve muaheze edilmedi *(eleştirilmedi)*. Bilâkis, gün geçtikçe sempatisi artarak, tam manasıyla kalplerin mahbubu *(sevgilisi)* mertebesini ihraz etti *(kazandı)*.

Fakat… Dâhiliye Nazırı *(İçişleri Bakanı)* olur olmaz vaziyet değişti.

Altı asırdan beri paslanmış ve yıpranmış olan devlet idare makinesini matlup olan *(yeterli)* derecede çevirmeye, kuvveti kâfi gelmedi.

Meşrutiyet ilân edilmekle, bu makinede hiçbir esaslı tadilât vücuda getirilmemişti. Sadece bir iki vidası, bir iki çarkı değiştirilmekle yetinilmişti. Fazla olarak, memleketin her tarafında hüküm süren anarşinin sıkleti de *(ağırlığı da)*, bu köhne ve harap makinenin üzerine binmişti. Bu kadar ağırlaşmış olan bir âleti idare edebilmek için Talât Bey'in ne yüksek vatanperverliği ve ne de hüsnüniyeti *(iyi niyeti)* kâfi gelemezdi.

Şu hakikati de söylemek lâzımdı ki, Talât Bey bu mevkie kendi arzusuyla gelmemişti. Hatta hükümeti emniyetle idare edebilmek için kendisini bu mevkii kabul etmiye icbar *(mecbur)* eyleyen arkadaşlarına:

— Yahu! Ben bu işi yapamam, tecrübem yok, diye itiraz göstermiş, fakat onların ısrarlarına mukavemet edemeyerek, o ağır yükün altına girmişti.

Bu Nezaret hayatının daha ilk aylarında, Talât Bey'in Meclis ikinci reisliğinde kazanmış olduğu şöhret sarsılmaya başladı. Etrafında türemiye başlayan muhalefet unsurları arttıkça arttı. Bunda Talât Bey'in Dahiliye Nezareti'ne kifayetsizliğinden *(yetersizliğinden)* ziyade, birbirini takip eden fena tesadüflerin ve korkunç hadiselerin de tesiri vardı.

İnkılâp hiçbir feyzini göstermiyordu. Vilayetlerdeki anarşi, günden güne genişliyordu. Her taraf isyanlar ve ihtilâllerle sarsılıyordu. Anasır mücadelâtı *(azınlık mücadeleleri)*, devletin istikbalini tehdit edecek tehlikelere doğru yürüyordu.

İstanbul'da da aynı anarşi hüküm sürmeye başlamıştı. Müfrit *(aşırı)* ittihatçı denilen taşkın ruhlu bir unsurla, mutedil *(ılımlı)* hürriyetperverler ve bilhassa muhalifler fena halde çarpışıyorlardı. Ahmet Samim isminde genç bir muharrir *(yazar)*, güpegündüz Bahçekapı'da katledildi. Katiller, vaka mahalline yirmi adım ileride bulunan karakola girivermişlerdi. Evkaf Nezaretinin *(Vakıflar Bakanlığının)* kasası çatır çatır kırılmış, içindeki paralar aşırılmış, failleri ele geçirilmemişti. Devlet daireleri felce uğramıştı. İş sahipleri feryat ediyorlardı. Buna mukabil, sabık *(önceki)* devirden lâhik *(yeni)* devire sühuletle *(kolaylıkla)* geçiveren bir takım şaklabanlar ve çanak yalayıcılar ise, cemiyetin maskesini takarak ipliklerini kolaylıkla kıvırıyorlar, sabık devirde Yıldız Sarayı'nın nimet ve ikbalini nasıl paylaştılarsa, sonraki devirde de Şerif Sokağı'nın lütuf ve atıfetini *(ihsanını)* öylece paylaşıyorlardı.

Yalnız Dâhiliye Nazırı Talât Bey değil, cemiyetin bütün aslî erkânı da bocalamaya başlamışlardı. Hükümet idaresi bir türlü düzelemiyor, payitahtın emniyet ve asayişi bile temin edilemiyordu. 31 Mart Vakasında ilân edilen idari örfiye *(sıkı yönetim)*, hudutsuz bir zamana kadar ilerleyip gidiyor. Gayri memnunların adedi, her gün daha tezayüt ediyordu *(çoğalıyordu)*.

Fakat bu cebrî idareye rağmen, muhalifler tarafından mütemadiyen fırkalar teşkil ediliyor. Ve mütemadiyen gazeteler çıkarılıyor. Meclis koridorlarından Babıâli caddesine kadar bütün siyaset mahfilleri, korkunç mücadelelere sahne teşkil eyliyordu.

Talihin en garip cilvesidir ki, Arnavutluk'ta, Yemen'de, Asir'de, Havran'da, Gerek'te kanlı hadiseler birbirini takip ediyor ve bütün bunlar Dâhiliye Nazırı Talât Bey'in hesabına kaydediliyordu.

Meselenin en garip ciheti şurasıdır ki, Talât Bey, en candan arkadaşlarının -yâni merkezi umumi azalarından bazılarının- talep ve arzularına kurban gidiyordu. Ve bilhassa Doktor Nâzım'ın şiddetli ısrarları, memleketin dâhilî siyasetini altüst etmek istidadını gösteriyor. Bu vaziyet de, Talât Bey'in mevkiini tehdit ediyordu.

Talât Bey, bütün bu buhranlara amil olan başlıca sebebi anlamıştı. Artık Merkezi umumîde:

— Hükümeti ele aldık. Artık ne cemiyet ve ne de merkezi umumîye lüzum var. Hükümet içinde hükümet olmaz, diye bağırıyordu.

Başta Mithat Şükrü Bey ile Menteşe mebusu Halil Bey olmak üzere bütün ağır başlı erkân da, Talât Bey'in bu fikrine iştirak ediyordu.

Fakat merkezi umumî'nin iki nüfuzlu direktörü yani Dr. Nâzım ile Bahaeddin Şakir Beyler bu fikre şiddetle itiraz ediyorlar:

— Hayır. Henüz, ihtilâl devresi yaşıyoruz. Hükümetin vaziyeti istikrar bulmamıştır. Cemiyet dağılamaz, diye anarşiyi körüklüyorlardı.

Merkezi umumide, Arnavutların silâhlarının toplanması bahsi ortaya atılmıştı. Ve bunun için de Talât Bey'i sıkıştırmaya başlamışlardı. Talât Bey, birden bire bu mühim işe girişmek hususunda tereddüt etti. Bir gece Büyükada'da, Canbulat Bey'in evinde yapılan hususî bir içtimada *(toplantıda)*:

— Korkuyorum. Arnavutluk'ta başımıza yeni bir iş çıkmasın, diye, fikrini açıkça söyledi.

Doktor Nâzım, önünde masaya yumruklarını vurmaya ve:

— Bu, lâzımdır. Arnavutların silâhları toplanmalıdır, diye bağırmaya başladı.

Doktor Nâzım, burada bağırmakla da kalmadı. Merkezi umumide, cereyan yaptı. Talât Bey bütün metanetine rağmen, bu cereyana dayanamadı. Nihayet, asırlardan beri Cermen istilasına karşı koyan Arnavutların silâhları toplandı.

Bozuk düzen giden, bu işler karşısında muhalifler küplere biniyorlar. Meclis'te muhalif mebuslar, Talât Bey aleyhine köpürüyorlar. Garip bir volkan halini alan Babıâli caddesinde de, muhtelif gazeteler, yine Talât Bey aleyhine ateşler püskürüyorlardı.

O zamana kadar hayatında hiçbir şeyi kendisine üzüntü etmemiş, hatta bir şeye kızmayı bile âdet edinmemiş olan Talât Bey, artık yavaş yavaş sinirlenmiye başlamıştı. O sakin ve kalender *(alçakgönüllü)* adam, ara sıra Meclis koridorlarında muhalif mebuslara sert sözler söylüyor, hatta onlara çatmaktan bile çekinmiyordu.

1326 (1910) senesi kânunievvel (aralık) ayının 12. günü, mecliste mühim bir hâdise cereyan etti. O aralık İstanbul'da hükümran olan kolera hastalığında istihdam edilen doktorların maaşları münakaşa edilirken, Biga mebusu Doktor Arif İsmet Bey bir takım tenkitlere girişti.

Bu acı tenkitlere dayanamayan Talât Bey, birdenbire yerinden fırladı.

— Yalan, diye bağırdı.

Artık volkan patlamıştı. Derhal, aynen şu şiddetli atışma başladı:

Arif İsmet Bey — Yalanı, sen söylüyorsun… Yalan söylemek istiyorsun. Lâkin daha öğrenememişsin.

Talât Bey — Senin mahiyetin malûm… Dolandırıcı!

— Benim mahiyetimi herkes bilir. Senin de alnın açıksa, çık söyle. Mahiyetini ispat et. Bugüne kadar namusuyla yaşamış bir adamı, sen kolay kolay lekeleyemezsin. Dolandırıcı, edepsiz sensin Rezil sensin… Ötekini tahkir *(hor gör)*, berikini terzil *(aşağıla)*… Bu, ne demek? Demek ki bu memlekette, Meşrutiyet yoktur. Tahakküm vardır.

Şiddetli gürültüler. Sövüp saymalar.

Muhalif mebuslar derhal korkunç bir cephe teşkil ettiler. Zavallı Talât Bey'e karşı, müthiş bir küfür bombardımanına giriştiler.

O zamana kadar bütün hücumlara yalçın bir kaya gibi mukavemet eden Talât Bey, artık sarsılmaya ve sallanmaya başladı. Herhangi noktadan, kuvvetli bir darbe gelecek olursa, muhakkak yıkılacaktı.

Bu darbe gecikmedi. Genç Türk isminde küçük bir gazete, Talât Bey'e hitaben, açık bir mektup neşretti. Ve onun, Dâhiliye Nazırlığı zamanındaki hadisatı birer birer tahlil ederek kendisini istifaya davet eyledi.

Talât Bey, artık tutunamayacağını anladı. Dâhiliye Nezaretinden istifaya mecbur kaldı. Cemiyete mensup bazı gazeteler, onun istifasının sebeplerini tevil etmek *(çevirmek)* istediler. Fakat Talât Bey, mertçesine vaziyeti izah etti:

— Bir buçuk seneden beri ifa ettiğim Dâhiliye Nazırlığı vazifesinde birçok gailelerle karşılaştım. Bunlarla uğraşmaktan yorgun düştüm. Gerek efkârıumumiyeyi *(kamuoyunu)* ve gerek matbuatı hoşnut edemedim. İstifa etmek mecburiyetini hissettim, dedi.

*

Devlet idaresi işlerinde esaslı bir fikri ve en basit bir tecrübesi bile olmayan Talât Bey'in - öyle gaileli bir zamanda - Dâhiliye Nazırlığı gibi mühim bir vazifeyi kabul etmesi, hiç şüphesiz ki büyük hata idi ve O, arkadaşlarının ısrarlarına dayanamayarak bu hatayı bilerek işlemiş, daha doğrusu Doktor Nâzım, Kara Kemal ve Bahaettin Şakir'in arzularına kurban gitmişti.

Talât Bey, Dâhiliye Nazırlığından istifa ettikten sonra, artık Edirne mebusu sıfatıyla meclisteki vazifesine devama başladı. Fakat eski meclis

hayatında sükûneti, soğukkanlılığıyla birçok hâdiselerin önüne geçerek takdirler kazanmış olan bu zat, şimdi sinirli ve atak bir hal almıştı.

Vakıa, mecliste uzun nutuklara girişmiyordu. Şiddetli tenkitlerle hiç kimseye hücum etmiyordu. Eskisi gibi yine az söylüyordu. Fakat o kadar sert söylüyordu ki, sözlerinin her harfi, birer ok gibi muhataplarının kalbine tesir ediyordu.

1327 (1910) senesi kânunuevvel (aralık) ayının 21. günü, mecliste yine müthiş bir vaka cereyan etti. O gün, otuz beşinci maddenin müzakeresine devam edilecekti. Fakat meclis reisinin tarafgirliği yüzünden şiddetli bir cereyan baş gösterdi. Bu aralık Kütahya mebusu Ferid Bey, meclis müzakeresinin usulü dairesinde cereyan etmediğine dair bir şeyler söylemek istedi. Fakat Talât Bey, yerinden fırlayarak, büyük bir hiddetle:

— Sen sus… dedi.

Ferid Bey, bu hitabe dayanamadı. Derhal Talât Bey'le aynen şöylece atışmaya başladı:

Ferid Bey (Hiddetle) — Sen ne karışıyorsun?

Talât Bey: — Jurnalci!

Ferid Bey (Kendinden geçerek) — Ben mi, jurnalciyim… Yalan söylüyorsun… Alçak… Sefil… Yalancı… Edepsiz… Benim namusuma, şimdiye kadar hiç kimse tân etmemiştir. Sen kim oluyorsun... Sen bir kere kendini, kendi mahiyetini düşün.

Ferid Bey'in bağırması perde perde yükseliyor, etrafını saran arkadaşları tarafından bir türlü teskin edilemiyordu. İki tarafta kendinden geçmişti. Hiç şüphesiz ki çok korkunç bir hâdise vukua *(meydana)* gelecekti. Ferid Bey, kollarını tutanların ellerinden silkiniyor. Sıraların üzerine çıkıyor. Zapt edilemeyen bir hiddetle:

— Alçak memleketi mahvettin! diye bağırıyordu.

Bu müessir hâdisenin önüne, pek güçlükle geçilebildi. Her ikisi de, dostları tarafından ayrı istikametlere sürüklenmek suretiyle, bu korkunç atışma sona erdi.

Fakat Ferid Bey, bir türlü hiddetini yenemedi. Ertesi gün intişar eden *(çıkan)* Teşkilât ismindeki gazeteyle Talât Bey'e karşı şu açık mektubu neşretti:

- Aynen -

Edirne Mebusu Talât Bey'e,

Dün, meclisi mebusan'da, takririn reye vazolunacağı esnada, bana hitaben jurnalci tabirini istimal ettiniz (kullandınız). Eğer benim bir

jurnalim varsa, ebediyen hayatı siyasiyeden çekileceğimi şimdiden vadediyorum, derhal çıkarınız. Çıkaramadığınız takdirde, Dünyanın en rezil müfterisi (iftiracısı) siz olduğunuzu kabul etmeniz tabi ve zaruridir. Bunu da alenen beyan ederim.

Kütahya Mebusu Ferid

Talât Bey bu mektuba cevap vermeyi lüzum görmedi. Araya giren bazı zevat, her iki tarafın da sinirlerini yatıştırarak, bir bardak suda zuhur eden fırtınanın önüne geçmişlerdi.

Bu hadiseden bahsedenler, Talât Bey'in Ferid Bey'den korkarak sükût ettiğini ileri sürerler. Bu büyük bir hatadır. Çünkü büyük bir hakikat olarak şu ciheti kabul etmek lâzımdır ki, Talât Bey kadar cesur bir adam, dünyaya pek az gelmiştir. Onun her hususta gösterdiği azmi iradesi, metaneti onun yüksek cesaretinin en kuvvetli eserleridir.

Talât Bey medeni cesaretinin en büyük delilini, Dâhiliye Nezaretini ikinci defa olarak kabul etmesiyle göstermiştir. Bu mühim vazifeyi öyle bir zamanda deruhte etmiştir *(üstlenmiştir)* ki, onun bu hareketi, müthiş bir meydan muharebesinde en ağır hezimete uğrayan bir kumandanın, kendini feda ederek yeni bir zafer kazanmaya çalışmasından başka bir şey değildir.

Talât Bey ikinci defa olarak Dâhiliye Nezaretini kabul ettiği zaman, memleketin dâhilî ve haricî vaziyeti son derecede nazik ve vahim bir devreye girmişti. Bunun başlıca sebepleri de şunlardan ibaretti:

1- Anadolu, Rumeli ve Arabistan'da hala anarşi devam ederek emniyet ve asayiş takarrür edememişti *(sağlanamamıştı)*.

2- İstanbul'da Meclisi mebusan salonunda kaynayan fırkacılık ihtirasları memleketin her tabakasına yayılarak halkın muhtelif sınıf ve tabakalarını birbirine düşman etmişti.

3- Trablusgarp ve Akdeniz'deki adaları işgal eden İtalyanlar, Çanakkale'ye dayanmışlardı. Payitahtı tehdit ediyorlardı.

4- Balkan devletleri, Türkleri Rumeli'den sürüp çıkarmak için kılıçlarını biliyorlardı.

5- O zamana kadar muhalefet maskesi altında çalışan bazı Arnavut mebuslar, Arnavutluk istiklâlini hazırlıyorlar. Başkım ve İşkiptar cemiyetleri de açıktan açığa bu maksadı kuvvetlendiriyorlardı.

6- Arap unsuruna mensup bazı mebuslar da aynı istiklal cereyanına kapılarak Suriye ve Arabistan'ı anavatandan ayırmak için siyasi entrikalarla uğraşıyorlardı.

7- İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarını çekemeyen muhaliflerde artık gemi azıya almışlardı. Vicdanlarında hiçbir hicap ve azap duymadan, bütün kuvvetleriyle yabancı unsurlara destekliyorlar, bütün anavatanı parçalamaya çalışan bu unsurlarla birleşerek, İttihatçıları devirmeye çalışıyorlardı.

8- Namuslu ittihatçılar arasına sokulan ve ittihatçılık markasını taşıyan zümreye mensup olanlar ise, şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmüyorlar. Memleketin iktisat hayatını haraca keserek, meşru olmayan işlere ve ticaretlere girişmek suretiyle, muhaliflerin ortaya attıkları korkunç ateşleri körüklüyorlardı.

9- Cemiyetin erkânı asliyesini teşkil eden heyeti merkeziye azaları bile, aralarındaki İttihadı muhafaza edemiyorlardı. Hepsi de ayrı ayrı benlik iddialarına ve hâkimiyet hislerine kapılmışlardı. Bu gayri mesul *(sorumlu olmayan)* şahıslar, hükümetin dâhilî, haricî, iktisadî işlerinde, hepsi de ayrı ayrı birer âmiri mutlak kesilmek istiyorlardı.

Bu korkunç ahval ve şerait altında, Dâhiliye Nazırlığı gibi nazik ve mesuliyetli bir vazifeyi deruhte etmek *(üstlenmek)* kolay bir iş değildir. Fakat Talât Bey, aynı makamda uğradığı hezimetten kâfi derecede ders aldığını gösterecek bir cesaretle işe girişti.

Talât Bey’in yegâne güvendiği bir kuvvet varsa, bu da meclisteki ekseriyet *(çoğunluk)* fırkası idi. Bu fırka Türklerden ve Türklere samimi muhabbet besleyen unsurlardan mürekkepti. Bunlar, İttihat ve Terakki cemiyetinin umdelerini *(prensiplerini)* hazmetmişlerdi. Ve hepsi de fırka disiplinine riayet göstermektelerdi. Talât Bey, -birinci- Dâhiliye Nezareti makamından çekildikten sonra, bu fırkanın başına geçmiş, şahsi nüfuz ve kudretini fırka üzerinde temerküz ettirebilmişti.

Talât Bey, umumi tehlikenin önüne geçebilmek için Evvelâ fırkacılıktan doğabilecek olan vahim vaziyeti ıslaha karar verdi. Bir gün fırka içtimaında *(toplantısında)* fikrini arkadaşlarına izah ederek:

— Harici tehditlere göğüs germek ve dâhili işleri düzeltebilmek için, muhaliflerle uyuşmaktan başka çare yok. İcap ederse fedakârlıkla bulunacağım. Her şeyden evvel meclisteki menfi ruhu ortadan kaldıralım, dedi.

Talât Bey’in büyük bir hüsnüniyet *(iyi niyet)* ile ortaya attığı bu teklif, bazı ufak tefek itirazlardan sonra memnuniyetle kabul edildi. Bu maksadı temin için, başta bizzat Talât Bey olmak üzere Kastamonu mebuslarından

Necmettin Molla Bey ile Ahmet Mahir Efendi’den mürekkep bir heyet seçildi.

Talât Bey’in bu meselede gösterdiği en büyük zekâ ve dirayet *(kararlılık)*, muhaliflerin maksatlarını keşfetmiş olması idi. Nitekim onun bu keşfi çarçabuk tahakkuk etti. Talât Bey’in daveti üzerine müzakereye gelen muhalif fırka liderlerinden Hoca Sabri Efendi evvelâ bir takım kayıt ve şartlar dermeyan ederken *(ileri sürerken)*, sözü döndürüp dolaştırarak muhaliflerin de kabineye iştiraki meselesine intikal ettirdi. Talât Bey muhaliflerin asıl dertlerini öyle keşfetmiş olduğu için hiç tereddüt etmedi. Necmeddin Molla Bey ile Ahmet Mahir Efendi’nin yüzüne bakarak, şahsına mahsus olan o alaycı ifadesine:

— Hocam bu kadar sene medreselerde, cami köşelerinde ilim tahsil etmek için çile çekmiş, emek sarf etmiş. Eh, mebusan kürsüsünde de kendisini gösterdi. Şimdi, Şeyhülislamlık makamını, ona çok görmemeliyiz, dedi.

Talât Bey’in bu sözlerini, onun sadeliği içinde çok zarif nükte telâkki ederler. Fakat Onun bundan daha ince ve daha manalı bir nüktesi vardır ki o da, Zehrab Efendi’ye verdiği cevaptır.

Talât Bey, Hoca Sabri’ye yukarıdaki sözleri söyledikten sonra yüzünü hocanın yanında oturan Zehrab’a çevirmiş:

— İcap ederse posta telgraf nezaretini de siz kabul edersiniz, değil mi? diye onun damağına da bir parmak bal çalmak, daha doğrusu onun da maksadını anlamak istemişti.

Zehrab, boş bulunarak birdenbire heyecana geldi. Adeta yalvaran bir sesle:

— Nafia *(Bayındırlık)* ve Ticaret Nezaretini, Hallacyan kadar olsun yapamaz mıyım? diye, içindekini kâmilen *(büsbütün)* dışına döküverdi.

O zaman Talât Bey’in dudaklarında garip bir istihza *(alay)* tebessümü belirdi. Ve mutadı veçhile *(alışılagelen tavrıyla)*, hiç düşünmeden, şu cevabı verdi:

— Evet… Sen bu işi Hallacyan’dan daha iyi yaparsın. Ancak şu var ki: Hallacyan, babasından kendisine intikal eden servet dolayısıyla esasen zengindir. Sana gelince, para kazanmak ihtiyacın var. Hâlbuki biz bu Nezarete, para kazanmak ihtiyacı duygusunda olmayanı getirmek isteriz.

Talât Bey’in bu cevabı karşısında, Zehrab fena halde sendeledi. Çünkü kendisi, paraya son derecede haristi *(açgözlüydü)*. Ve bu yüzden avukatlık mesleğinde de lekelenmiş bir şahsiyetti.

*

Talât Bey, ikinci Dâhiliye Nazırlığında da mühim bir muvaffakiyet gösteremedi. Daha doğrusu, gösterecek kadar vakit geçmeden o mevkii tekrar kaybetti. Buna sebep de yine kendisinin hatalı bir hareketi idi.

1328 (1912) senesinin ilk aylarında artık muhaliflerin ve gayri memnunların adetleri arttıkça artmış, muhalif fırkalar zapt olunamayacak derecede şımarmış, bunlarla hiçbir surette itilaf etmek *(anlaşmak)* ümit ve imkânı kalmamıştı.

Evvelâ Miralay Sadık Bey bir hizip teşkil etmiş. Sonra bunu Hürriyet ve İtilaf Fırkasına çevirmişti. Mebusan meclisinin en mümtaz şahsiyetlerinden olan Balıkesir mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi, muhalefetin aldığı şeklin vahametini durdurabilmek için yeni bir hizip vücuda getirdi. Fazilet ve vatanperverliği ile herkesin hürmeti ve takdirini kazanmış olan bu zat, bir anda Meclisin nâzımı *(düzenleyicisi)* kesildi. Başta bir hayli İttihatçı mebus olduğu halde Meclisin büyük bir ekseriyeti, bu zatın açtığı bayrak altında toplanıyordu. Mecdi Efendi, bir iki gün zarfında o kadar büyük bir kuvvet kesbetti ki, eğer istemiş olsaydı, İttihat ve Terakki'nin bütün mevcudiyetini ortadan silip kaldırabilirdi. Fakat bu necip kalpli zat, tarihi bir müesseseyi yıkmak istemedi. Bilâkis, İttihat ve Terakkinin, cemiyet ve fırka hayatındaki yolsuzluklarını ıslah ettirebilmek için Talât Bey'le müzakerata girişti.[11]

İşte bu sıralarda idi ki, artık ordu zabitanı arasına da fırkacılık girmiş. Gerek ittihatçı ve gerek muhalif zabitler tarafından muhtelif namlar altında bir takım gruplar teşekkül etmişti.

Orduya giren bu siyaset cereyanı, en büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Ve ordunun, her kuvvetin fevkinde olarak bitaraf kalması lâzım geliyordu.

İttihat ve Terakki cemiyeti vaktiyle büyük bir hata etmiş. Meşrutiyetin ilanından sonra, siyasete karışan zabitana müsamaha göstermişti. Bazı büyük düşünceli zevatın:

— Hudutlarınızı saran düşmanların tehditleri altındayız. Zabitlerimizi, kışlalarından ayırmayalım, Ordumuzu, zayıflatmayalım, diye, verdikleri nasihatleri dinlememişlerdi.

Fakat vaziyet vahamet kesbeder etmez, 1328 (1912) senesi Mayıs ayında Harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından meclise bir kanun teklif edildi. Bu kanuna nazaran ordu mensupları, siyasetle iştigal etmeyeceklerdi.

Bu kanun, cemiyetin işine gelmedi. Fakat vaziyete hâkim olan Mahmut Şevket Paşa'nın ısrarı üzerine Meclis tarafından tasdik edildi. Ancak şu var ki, Mahmut Şevket Paşa ile cemiyet arasındaki gerginlikte artık son dereceye geldi.

Bunun üzerine Cemiyet, Mahmut Şevket Paşa'yı devirmeye karar verdi. Bunun için de, günün birinde Mahmut Şevket Paşa Mecliste istizaha çekilecek, Levazımatı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ihtilasından tutularak, onun amiri sıfatıyla Mahmut Şevket Paşa'nın mevkiini sarsacak çok ağır sözler söylenecekti.

Bu hadise öyle bir zamanda cereyan ediyordu ki, Mahmut Şevket Paşa esasen çok müteessirdi. İstanbul'da, Edirne'de, Selânik'te teşekkül eden askeri grupların menfi bir şekilde faaliyetinden maada, Manastır'da da Tayyar isminde Arnavut ırkına mensup bir yüzbaşı dağa çıkmış, Temmuz kahramanlarını ve dolayısıyla hükümeti tehdide girişti.

Cemiyet bu fırsatı kaçırmak istemedi. Verilen kararı, Talât Bey tatbik etti. Hacı Adil Bey'i Mahmut Şevket Paşa'ya gönderdi.

Adil Bey, Mahmut Şevket Paşa'ya uzun uzadıya izahat vermeye lüzum bile görmeyerek:

— Paşam! Yirmi dört saat zarfında istifa et. Eğer etmezsen, Mecliste fena halde hırpalanacaksın. Ve Fırka Grubu'nun âdemi itimat reyiyle karşılanacaksın, dedi.

Mahmut Şevket Paşa, bu darbenin Talât Bey tarafından geldiğini anladı. İstifaya mecbur kaldı.

Fakat Mahmut Şevket Paşa'nın istifası, kabineyi birdenbire sarstı. Halaskar Grubu, bu istifayı kendi kerametine atfederek büsbütün şımardı. Esasen sadrazam Said Paşa ile bazı nazırlar arasında da ihtilaf vardı. Bütün bu hadisat karşısında kabine mevkiinde tutunamazdı. Nihayet Said Paşa, doğruca saraya giderek istifanamesini, Padişah'a yolladı.

Said Paşa bu istifasıyla Cemiyet'i de derin bir uçuruma yuvarlamış, bu suretle cemiyet erkânından feci bir intikam almıştı. Çünkü ikiyüzlü siyaset kullanan Padişah'tan, şehzadelerden, saray erkânından, Babıâli ricalinden başlayarak İstanbul ve vilayetlerde bulunan bütün muhalifler ve gayri memnunlar derhal ayaklanmışlar:

— İttihatçıların caka ve tahakkümlerinden bıktık usandık. İktidar mevkiine, tarafsız bir kabine gelsin, diye feryat etmeye başlamışlardı.

İktidar mevkiine Büyük Kabine geldi. Meclis feshedildi. İttihat ve Terakki cemiyeti hem hükümette ve hem de mecliste bütün kuvvetini

kaybetmişti. İttihat ve Terakki erkânı da, alelade eşhas mevkiine düşüvermişlerdi.

Eğer Talât Bey'in harikulade cesareti olmasaydı, ihtimal ki İttihatçılar bir daha iktidar mevkiine gelemeyeceklerdi. Fakat Talât Bey'in büyük bir cüretle hazırladığı Babıâli baskını, İttihat ve Terakki'nin sönmüş yıldızına tekrar nur verdi.

*

Yakın tarihin en heyecanlı bir sahifesini teşkil eden bu Babıâli Baskınını bütün tahsilatıyla nakletmek bu mevzuumuzdan hariç olduğu için, uzun uzadıya bundan bahsedecek değiliz. Yalnız bu meselenin Talât Bey'e taalluk eden *(ilgili olan)* noktalarına temasla ederek onun oynadığı rolleri tebarüz ettireceğiz *(belirteceğiz)*.

Cemiyet, iktidar mevkiinden düşeli tam yedi ay olmuştu. Balkan Harbi bütün fecaatiyle devam ediyor. Netice, pek uğursuz ve ümitsiz görünüyordu. Cemiyet, bütün kudret ve kuvvetini kaybetmiş. Fakat gayelerine sadık kalan İttihatçılar mücadeleden çekinmeyerek muhalefet mevkiine geçmişlerdi.

Cemiyetin sukutundan *(düşmesinden)* müteessir olanlar, Mahmut Şevket Paşa'yı istifaya mecbur etmekle yapılan hatadan dolayı Talât Bey'i mesul tutuyorlardı. Vakit vakit onu şiddetle muaheze ediyorlardı *(kınıyorlardı)*.

Bu vaziyet karşısında Talât Bey, herkesten daha müteessirdi. Yaptığı hatayı eğer kanı ile ödemek mümkün olsa, bir an bile tereddüt etmeyecekti.

Bu düşünceler altında ezilen Talât Bey nihayet kararı verdi:

— Ne yapıp yaparak, Kâmil Paşa hükümetini devirmekten başka çare yok, dedi.

Fakat Kâmil Paşa hükümeti, nasıl devrilecekti. Çatalca'ya dayanmış olan düşman ordusunun karşısında hükümeti devirmek için yapılacak hareket fena bir netice verirse, Payitahtta elden gidecek. Telafisi mümkün olmayan bir felâket zuhur edecekti. Buna binaen, Talât Bey'in ancak birkaç mahrem arkadaşına söylediği yukarıdaki sözler, büyük bir münakaşaya sebebiyet verdi.

Buna hiç kimse taraftar görünmedi.

Aradan kısa bir müddet daha geçti. Artık harp, tamamıyla kaybedilmişti. Kâmil Paşa hükümetinin kabul edeceği sulh şartlarıyla, koca

Rumeli kıtası, Osmanlı haritasından silinecekti.

Bu vaziyetten bütün halk müteessirdi. Bütün gözler, daha hâlâ kahramanca kendini müdafaa eden Edirne Kalesi'ne çevrilmişti. Ve bütün düşünceler, hiç olmazsa Edirne'yi kurtarmak suretiyle yapılacak bir sulh üzerinde yoğunlaşmıştı.

Kâmil Paşa Hükümeti, artık herkesin nazarında sukut etmiye *(düşmeye)* başlamıştı. İşte Talât Bey bu fırsatı kaçırmadı. Fakat bu defa, düşündüklerini arkadaşlarına açmadı. Tasavvurlarını *(düşüncelerini)*, yalnız Enver Bey ile müzakereyi kararlaştırdı.

Enver Bey o sırada İzmit'te bulunuyordu. Mensup olduğu kolordunun erkânıharbiye reisi sıfatıyla, orada hazırlanan bir fırkayı teftiş ediyordu.

Talât Bey kendisine bir adam gönderdi. Derhal İstanbul'a davet etti. Ve o gelinceye kadar da iptida *(ön)* bir müzakerede bulunmak üzere, fırka erkânından bazılarını Beşezade Emin Bey'in Vefa'daki evinde gizli bir toplantıya davete karar verdi.

1328 (1912) senesi aralık ayının 25. gecesi, yapılan bu toplantıya Prens Said Halim Paşa, Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp Bey, Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Fethi Bey, Mithat Şükrü Bey, Cemâl Bey, Kara Kemal Bey, Doktor Nâzım, Mustafa Necip Bey iştirak etti.

Talât Bey, düşüncelerini tamamıyla izaha lüzum görmeden:

— E… Artık Kâmil Paşa hükümetini devirecek zaman geldi… Bu vaziyet karşısında, ne yapabiliriz, dedi ve her şeyden evvel, arkadaşlarının fikrini öğrenmek istedi.

İçtimada *(toplantıda)* bulunanların hepsi de aynı fikirdelerdi. Fakat yapılacak her hareketin neticesinden ümitsiz görünmektelerdi.

O gece Enver Bey İstanbul'a gelip bu toplantıya yetişemedi. Ve orada cereyan eden müzakere de neticelenemedi.

Talât Bey'in son ümidi, Enver'de kaldı. Çünkü Enver, yapılacak işlerin neticesini uzun uzadıya düşünemeyecek derecede atak ve atılgandı. Hiç şüphesiz ki kendisine bütün kuvvetiyle taraftar olacaktı.

Ertesi gün, Enver'le karşılaştıkları zaman aldanmadığını anladı. Tasavvur ettiği planın her noktasında Enver'le mutabık kaldı.

On gün sonra aynı evde, aynı zevat tekrar gizli bir içtima *(toplantı)* düzenledi. Bu toplantıda yalnız Fethi Bey mevcut değildi. Fakat buna mukabil, Enver Bey bulunmaktaydı.

İlk sözü Enver Bey aldı. Ve şöylece söze başladı:

— Geçen toplantıda konuşulan şeyleri haber aldım. Bunlara, hayrette kaldım. Eğer, Kâmil Paşa Hükümetinin memleketi kurtaracağını ümit ediyorsanız. Mesele yoktur, derhal dağılalım.

Muhtelif sözler yükseldi:

— Hayır… Emin değiliz.

Enver Bey, devam etti:

— O halde derhal teşebbüse girişelim. Hükümeti devirelim.

Sordular:

— Bu işi kim üzerine alacak.

Enver Bey bütün bir azim ve metanetle cevap verdi:

— Ben ve arkadaşlarım.

Herkes sükût etti. Bu defa Talât Bey söze başlayarak zihninde hazırladığı plân hakkında izahat verdi. Bunun teferruatı, merkezi umumi’ de tespit edilecekti.

Talât Bey, komitacılıktaki maharetini, bu meselede de gösterdi. Birkaç gün sonra Saray’da toplanacak olan Şurayı Saltanatı bekledi. Şura düzenlendi. Fakat milleti hoşnut edecek bir netice vermedi! Artık Kâmil Paşa Hükümetine darbeyi indirecek zaman gelmişti.

Babıali’ye karşı yapılacak baskını en ince teferruatına kadar Talât Bey hazırladı. Ve kendisi de, büyük bir cesaretle en mühim rolü üzerine aldı. Baskından yarım saat kadar evvel yanına yalnız Sapancalı Hakkı’yı alarak Babıâli’ye kadar gitti. Oradaki vaziyeti gözden geçirdi. Ve sonra kapının karşısındaki duvarın dibinde tek başına bekleyerek:

— Her şey yolunda. Çabuk gelsinler, diye, Sapancalı Hakkı ile Enver Bey’e haber gönderdi.

Babıâli baskını, muvaffakiyetle netice verdi. Sadaret Makamına, Mahmut Şevket Paşa getirildi. Fakat Mahmut Şevket Paşa, kendisine oynanan oyundan dolayı cemiyete dargın olduğu için kabinesine cemiyetin asli erkânından hiç kimseyi ve bilhassa isim tasrih ederek *(belirterek)* Talât Bey’i kabul etmedi.

Mahmut Şevket Paşa kabinesi işe başladı. Talât Beyler, Enver ve Cemâl Beylerin cüretkârane teşebbüsleri neticesinde, Edirne Bulgarlardan geri alındı. Londra’da toplanan sulh konferansında da, bu yüzden oldukça mühim bir muvaffakiyet kazanıldı.

Fakat aradan çok geçmedi. Babıâli’de katledilen Nâzım Paşa’nın intikamını almak bahanesiyle İstanbul’da gizli bir komite teşekkül etti. Ve zavallı Mahmut Şevket Paşa, bu komitenin hain kurşunlarına kurban gitti.

Halbuki komitanın hakiki maksadı, cemiyet erkânını katlederek iktidar mevkiine geçmekti. Ve katledileceklerin listesine, Talât Bey'de dâhildi. Hayrete şayan olan cihet şurasıdır ki, Talât Bey bu komitenin teşekkül ettiğini vaktiyle haber almıştı. Ve bunu tertip edenlerin en başında bulunanları, - İstanbul muhafızı Cemâl Paşa tarafından tevkif edilecekleri *(tutuklanacakları)* gün- kendilerine bir adam gönderip ikaz etmek suretiyle İstanbul'dan kaçırmıştı. Fakat onların kaçmasıyla komita dağılmamış. Ve Mahmut Şevket Paşa'nın katliyle neticelenen hadisenin önü alınamamıştı.

Talât Bey, kısa bir müddet Posta ve Telgraf Nezaretinde ve Maliye Nezareti Vekâletinde bulunduktan sonra Sait Halim Paşa kabinesinde, üçüncü defa olarak Dâhiliye Nezareti makamına geçti.

Fakat bu hadise öyle bir güne tesadüf eder ki o güne takaddüm eden gece zarfında Karadeniz'de Goben ve Breslav gemileri Rus donanması ile harbe girişmiş, bu sebepten dolayı kabine azalarından bazıları istifa etmiş, Sait Halim Paşa Kabinesini yeniden teşkile mecbur kalarak cereyan eden müzakere neticesinde, Talât Bey'de Dâhiliye Nazırlığını kabul eylemişti.

Talât Bey, yine en nazik bir zamanda, bu mühim işin başına geçmişti. O gün ve hatta o saat, devletin hayat ve memat meselesi müzakere mevzuunu teşkil edecek, Orta Avrupa'yı kan ve ateşe boğan 1914 Büyük Harbine iştirak edip etmemek için reyini verecekti.

Talât Bey harp taraftarıydı. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında yapılan içtimada *(toplantıda)*, hiç tereddüt etmeden harp mazbatasını imza etti.

Talât Bey, bu imzayı koymuş olmakla, en büyük tarihi metini ancak Almanlarla müttefik olarak harbe girmekte buluyordu ve Almanların harbi behemehâl *(mutlaka)* kazanacağına büyük bir emniyet besliyordu.

Talât Bey, hiç şüphesiz ki omuzlarına aldığı büyük yükün ağırlığı derecesini müdrikti *(biliyordu)*. Ve bunun içindir ki onun hayatı, asıl ondan sonra müşkül ve en mesuliyetli bir devreye girmişti. Fakat o, en güç şerait altında bile tereddütsüz iş görüyordu. Ve hatta en ciddi vaziyetlerde bile yine şakacılığını elden bırakmayarak:

— Biz, doğru olduğuna kanaat getirdiğimiz işleri yapalım. Eğer netice iyi olursa, ne âlâ… Eğer talih ve hadisat aksilik ederse sonumuz, ya bir kulaç ip veyahut bir kurşundur, demekten çekinmiyordu.

Muhakkak olan bir şey varsa, -âdeta manevi bir ilhamla- Talât Bey kendi akıbetini tamamıyla sezmiş. Hayatının bir kurşunla söneceğini, samimi dostlarından bazılarına defalarca söylemişti.

*

Talât Bey'in Umumi Harp içindeki Nazırlık hayatının siyasi ve idari safhalarını birer birer arz ve izah etmek mevzudan hariç olduğu için bunların naklinden sarfınazar edeceğiz. Sadece, onun hususiyetlerine taalluk eden mühim noktalara temasla iktifa edeceğiz *(yetineceğiz)*.

Bunların en ehemmiyetlisi, Talât Bey'in Sadrazamlığı kabul etmesidir. Evvelâ şunu arz edelim ki, Enver Bey Harbiye Nezaretine, Cemâl Bey'de evvelâ Nafia *(Bayındırlık)* ve sonra da Bahriye Nezaretine *(Denizcilik Bakanlığı'na)* geçirildiği zaman, Talât Bey Sadrazamlığı bir an bile aklından geçirmemişti. Çünkü hayatında hiçbir ikbal hırsına kapılmamış olan bu sade ve kalender ruhlu adam, devletin en yüksek ricali arasına girdiği zaman en küçük bir heyecan göstermemişti. Ve bilhassa gurura kapılmak suretiyle gaflet esiri izhar etmemişti. Selânik sokaklarında aç kalmak tehlikesine maruz bulunduğu zamanlar, posta idaresi başkâtipliğine tayin edildiği gün ne hissetmişse, Babıâli'ye gelip de sadaret koltuğuna yerleştiği gün de aynı şeyi hissetmiş ve aynı kayıtsızlığı göstermişti.

O, ilk Dâhiliye Nazırlığını nasıl istemeyerek kabul ettiyse, Sadaret Mevkiine de öylece isteksiz olarak geçti. Cemiyet Merkezi umumisinin verdiği bir kararı katiyetle reddederek, arkadaşlarının gücendirmek istemedi.

Umumi Harp bütün şiddetiyle devam ederken, hükümetin riyaset *(başkanlık)* makamını işgal eden Sait Halim Paşa, Cemiyetin düşüncelerini tatmine kâfi gelmiyordu. Bu zat son derecede namuslu, terbiyeli, nazik, kibar, sadaret koltuğunu dolduracak derecede gösterişli idi. Fakat kanlı bir harbin cereyan ettiği esnada, onun malik olduğu evsaf *(özellikler)*, devletin idare makinesini matlup *(aranılan)* veçhile *(tarafa)* çevirmeye kâfi değildi.

Sait Halim Paşa kan ve ateş içinde yüzen bir hükümetin reisi gibi çalışamıyordu. Daha doğrusu, hayata gözünü açtığı dakikadan beri görüp adet edindiği hayat tarzını bir türlü değiştiremiyordu. Bu zengin Mısır Prensi sulh zamanında, Şurayı Devlet Azalığını nasıl ki bir fantezi olarak kabul etmişse, Sadrazamlığı da yine öylece daha süslü bir fantezi olarak kabul eylemişti. Babıali'ye, öğleden bir iki saat sonra debdebe ve tantana ile geliyor. Mutat *(alışılan)* merasimle kahvesini içiyor. Dalkavukların ziyaretlerini kabul ediyor. Eğer bu ziyaretlerden vakit bulabilirse, birikmiş işlere şöylece bir göz gezdiriyor. Vükela Meclisi kurulduğu zaman, o kıymetli saatler ve dakikalar, laklakiyatla *(boş sözlerle)* geçiyor. Güneş

guruba *(batmaya)* yaklaşırken, yine tantana ve azametle konağına yahut yalısına avdet ediyor *(dönüyor)*, bir sürü dalkavukla yemeğini yiyor. Sonra harem dairesine çekiliyor, kıymetli kürkünü giyiyor, tam bir efendi kibarlığı ile koltuğuna yerleşerek kadınların söyledikleri masalları dinliyordu.

Tabidir ki bir harp sadrazamı, böyle olamazdı. O kanlı ve ateşli günlerin her an değişen vaziyet ve hadiselerini tam zamanında karşılamak, mühim ve nazik işleri dakikası dakikasına yaymak için büyük faaliyete, hiç durmadan enerjiye ve bilhassa şiddetli bir azim ve metanete ihtiyaç vardı.

Sonra, Cemiyetin merkezi umumisi, harbi kabul etmişti ve bunu kabul etmekle de, büyük bir mesuliyet altına girmişti. Cemiyet, tam manasıyla bir İttihat ve Terakki Hükümeti istiyor. Deruhte edilen *(üstlenilen)* büyük işin muvaffakiyetle başarılabilmesi için, hükümetin en yüksek erkânının, kâmilen *(tamamen)* cemiyetin belli başlı asli erkânından olmasına ihtiyaç görülüyordu.

Harbiye Nazırlığı ve Başkumandan vekilliğini, Enver Paşa üzerine almıştı. Şimdi onunla eşit yürüyebilmek, onun süratli ve çevik adımlarına ayak uydurabilmek için onunla müsavi *(denk)* kuvvette bir adam lâzımdı.

Bu fikri en evvel ortaya atan, Kara Kemal'di. O, bir heyeti merkeziye içtimasında *(toplantısında)* vaziyeti teşrih ettikten sonra:

— Artık perde arkasında oynamak zamanı geçti. Memleket en buhranlı devreye girdi. Biz büyük ve manevi bir mesuliyet deruhte ettik *(üstlendik)*. İşin başına en fazla emniyet ve itimat ettiğimiz bir arkadaşımızı geçirmeliyiz. Bu da ancak Talât olabilir, dedi.

Bu mütalaa, derhal kabul edildi. Fakat Talât Bey şiddetle itiraz gösterdi:

— Doğrusu, ben kendime güvenemiyorum. Sadrazamlık kolay değil. Bu iş için liyakatli birini bulalım, diyerek fikrinde ısrar etmek istedi.

Fakat arkadaşları dayandılar:

— Sen, Meclis'teki Ekseriyet *(çoğunluk)* Fırkasının liderisin. Bu hak, tabiî olarak senindir… Aynı zamanda, muhtelif Nezaretlerde *(bakanlıklarda)* epeyce tecrübe geçirdin. Binaenaleyh, hiç tereddüt etmeden sadaret koltuğuna geçmelisin, diye, onun ısrarına daha şiddetli bir ısrarla mukabele gösterdiler.

Talât Bey, bu ısrara dayanamadı. Sadareti kabule mecbur kaldı. Sait Halim Paşa istifa ettirilip de, Talât Bey vezaret rütbesiyle ve Talât Paşa unvanıyla Babıâli'ye gelip sadaret odasına girdiği zaman, Mithat Şükrü Bey onun refakatinde idi.

Talât Paşa, -vaktiyle Selânik'te posta idaresi başkâtiplik sandalyesine ne kadar tabiî bir tavırla oturduysa- aynı sakin ve heyecansız bir eda ile sadaret koltuğuna yerleşti. Adeta müstehzi *(alaycı)* bir ifade okunan nazarlarını *(bakışlarını)*, odanın yaldızlı tavanlarına gezdirdi. Sonra manalı bir tebessümle Mithat Şükrü Bey'in yüzüne bakarak:

— Hey gidi, dünya hey… Sen ne dersin bu işe? dedi.

Ne denebilirdi? Talih ve hadisatın tesadüfleri, kendisini nihayet koca bir imparatorluğun en yüksek makamına kadar isal etmiş *(ulaştırmış)*, fakat ona mukabil de *(karşılıkta)* omuzlarına tarihin en ağır bir yükünü yüklemişti.

Merkezi umuminin iç yüzünü bilenlerce malûmdur ki, orada garip bir hususiyet vardı. Heyeti merkeziyeyi teşkil edenlerden hepsi değil ise de -büyük bir ekseriyeti- ayrı ayrı horozluk taslarlardı. Sabah olup da kim erken gelirse, o ötmeye başlardı. Zahiren yalçın kaya gibi yekpare görünen heyet erkânının, türlü türlü kaprisleri vardı. Bundan dolayı da muhtelif meselelerin müzakereleri esnasında kapandıkları odalarda ekseriya çok şiddetli münakaşalarda bulunurlardı.

Fakat çok gariptir ki, bu sadrazamlık meselesinde en küçük bir ihtilaf bile zuhur etmemişti. Kara Kemal'in teklifi üzerine, her meseleyi az çok münakaşa mevzuu yapanlardan Doktor Nâzım, Bahaeddin Şakir, Doktor Rusuhi, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü ve Hilmi Beyler derhal kabul ettikleri gibi, meseleden haberdar olan Enver Paşa'da, hiçbir itiraz göstermeden:

— Pek âlâ çok iyi oldu, diye mukabele göstermişti…

Bunun başlıca sebebi Talât Paşa'nın şahsındaki hususiyetti. Çünkü o, herkese müessir olan bir kuvvetti. Ve aynı zamanda, emsali pek az yaratılmış derecede cesur ve metindi. Fakat bunlardan daha yüksek bir meziyeti de vardı ki o da, tantana ve alâyişe kapılmayacak derecede muhafazakâr. Nefsinde en küçük bir para hırsı duymayacak kadar kanaatkâr olması idi.

Talât Paşa sadaret fermanı okunarak tebrikleri kabul ettikten sonra, Babıâli'de durmadı. Derhal resmi elbisesini değişerek merkezi umumiye geldi. O sırada, dairede bulunan birkaç arkadaşı tarafından istikbal edildi. Onun hal ve vaziyeti iki saat evvel sadaret fermanı okunan bir veziriazama benzemiyordu. Çehresinde pek aşikâr bir surette, derin bir üzgünlük görünüyordu. Her zamanki gibi, mutadı olan odada ve aynı sandalyede oturdu. Arkadaşlarından birisi, galiba Mithat Şükrü Bey:

— E… konağa ne zaman nakledeceksin? dedi.

Talât Paşa, dalgın dalgın onun yüzüne bakarak:

— Hangi konağa? diye sual etti ve muhatabının:

— Canım, sadrazam oldun ya, tabii sadaret konağına geçeceksin, demesi üzerine Talât Bey'in rengi adeta kıpkırmızı kesildi ve derhal:

— Benimle alay mı ediyorsun? Yer değiştirmeye ne lüzum var. Oturduğum ev bana çok bile, diye cevap verdi.

Talât Paşa bu sözünde ebediyen sebat gösterdi. Sadrazamlara mahsus olan, Nişantaşı'ndaki muhteşem konağa nakletmeyi bir kere bile aklından geçirmedi. İstanbul'u terk ettiği güne kadar, Yerebatan caddesinin Ayasofya meydanına nazır olan sokağı başındaki alelade büyücek kârgir evde ikamet etti.

Talât Paşa, ikametgâhını tebdil etmediği *(değişmediği)* gibi, yaşayış tarzı üzerinde de hiçbir değişiklik yapmaya lüzum görmedi. O devre göre, bir sadrazam ikametgâhının harem ve selamlık olmak üzere iki dairesi bulunmak lâzım gelirdi. Bahusus *(özellikle)* Talât Paşa -galiba, son Dâhiliye Nazırlığı zamanında- Hulusi Bey isminde Yanyalı bir tüccarın kerimesi ile evlenmişti. Pek genç ve güzel zevcesi için, herhalde şatafatlıca bir daire döşetip dayatması icap ederdi. Talât Paşa, buna da ehemmiyet vermedi. Hatta evdeki eski möblelere, adi bir sandalye bile ilave etmedi.

Evinin alt kısmındaki iki odadan biri misafir odası, diğeri de yemek odası olarak kullanılıyordu. Orta halli bir memur evini andıran bu basit möbleli odada, ecnebi ziyaretçiler de dâhil bütün misafirlerini kabul ediyordu.

Misafir kabulü hiçbir külfet ve merasime tabi değildi. Gelen misafirler, -ekseriya ardına kadar açık duran- sokak kapısından girerler. Daima orada dolaşan polis Cavit Efendi'ye isimlerini söylerlerdi.

Cavit Efendi, hiçbir sorguya lüzum görmeden misafirleri o basit odaya alırdı. Sonra merdiven başına gidip trabzanları vurarak:

— Misafir geldi, diye yukarıya bağırırdı.

Biraz sonra, merdivenden ağır ağır bir terlik şıpırdısı işitilirdi. Ve vaktin koskoca sadrazamı arkasında beyaz patiskadan kuşaksız bir entari, çorapsız ayaklarında şıp şıp terlikler olduğu halde odaya girer… Şen ve şakacı bir sesle:

— Ooo… Hoş geldin, diyerek, laubali bir hareketle koltuklardan birine yerleşiverirdi.

Evine gelir gelmez derhal soyunup dökünen Talât Paşa'nın, giyimli ve kuşamlı olarak misafir kabul etmesi -ancak mühim ecnebilere mahsus bir şey olup bu da- nadiren görülen hadiselerdendi.

Çok iyi hatırlarım… Bir sonbahar ayında, ihtiyar validesini ve refikasını *(eşini)* alarak üç gün kadar istirahat etmek için Bursa'ya gitmişti. Kendisinin ikameti için, Çekirge'deki İsplandid Otelinin bahçesindeki hususi dairelerden ovaya nazır olan daire tahsis olunmuş ve bazı evlerden getirttiğimiz oldukça kıymettar eşyalarla bu daire itinalı bir surette tefriş edilmişti.

Mutat *(alışılmış)* olan merasim yapıldıktan sonra, Talât Paşa bu daireye getirildi. O, daracık merdivenden üst kata çıkıp ta etrafına göz gezdirir gezdirmez, yüzünde gayet alaycı bir tebessüm belirdi.

— Yahu… Bu ne hâl Beni eski devrin sadrazamlarından mı zannettiniz? diye şaka etmekle iktifa ederek *(yetinerek)*, her tarafı dolduran nadide eşyaya ehemmiyet bile vermedi.

İnkılâbın ilk devirlerinde Selânik'teki merkezi umuminin evrak müdürlüğü vazifesini ifa eden ve sonraları da İstanbul'daki Merkezi umumide aynı işleri gördükten sonra, Talât Bey Dâhiliye Nazırı olunca, nezaret evrak müdürlüğüne tayin edilen Hacı Nuri Bey hatıralarını bizzat yazmış, bana hediye etmişti. Cemiyetin mahrem hayatına dair çok mühim malumatı ihtiva eden bu hatıra defterinin muhteviyatı, henüz intişar eylememiştir *(yayınlanmamıştır)*. Bu defterde, gerek Enver Paşa'nın ve gerek Talât Paşa'nın hususi hayatlarına dair çok hurda *(kırık dökük)* bir takım malumat vardır. Bunlardan Talât Paşa'ya ait olanlardan bir kaçını, aynen ve harfiyen aşağıya naklediyorum:

- Aynen ve harfiyen -

Harbi Umumi seferberliği ilan edildikten sonra, müthiş bir para buhranı başlamış. Ve bir müddet, Devair-i Merkeziye *(merkez dairelerin)* veznelerine tediyat *(ödeme)* tatil ettirilmişti.

Ortalığın sıkıntısı o kadar artmıştı ki, askere alınan dâhiliye aklamı *(İçişleri Bakanlığı kalemi)* efendilerinin ne kendileri ve ne de aileleri namına muavaneten *(yardım olarak)* on para verilmek imkânı yoktu.

İşte böyle günlerin birinde, kalemlerden silâh altına davet edilen, otuz küsur memur bana gelerek, kendilerine alelhesap *(hesaba sayarak)* birer lira olsun verdirilmesi için delaletime müracaat etmişlerdi. İçlerinde ağlayanları da vardı.

Derhal pür teessür, Nazır Talât Bey'e girip vaziyet anlattım.

— Olmaz, imkânı yok! dedi.

Yalvardım:

— Beyim. Emredin. Muhasebeciye, hiç olmazsa mestureden *(örtülü ödenekten)* bunlara alelhesap *(hesaba sayarak)* birer lira versin, dedim.

Düşündü:

— Olmaz… Fakat söyle muhasebeciye, benim maaşımdan mahsup edilmek üzere bunlara yarımşar lira versin, dedi.

Düşünmeli ki, bu fedakârlığı yapan adamın eli altında, otuz bin altın mesture *(örtülü ödenek)* parası vardı.

Ve yine düşünmeli ki bu fedakârlığı yapan adam, bir müddet sonra bir sabah şifre telgrafları kendine götürdüğümde, beni karşısına oturttuktan sonra:

— Hacı bana, bir lira versene, demişti.

Gayrı ihtiyari güldüğümü görünce:

— Vallahi, sahi söylüyorum, demez mi?

Şaşırdım ve:

— Beni bilmiyor musunuz Bende, bir lira ne arar?

— Bana, yarım lira olsun bul.

Deyince, para çantamın yan ve kapaklı bir gözünde, bir kağıda sarılı olan sakladığım bir yarım liralık çil İngiliz altınını gözümden çıkardım.

— Peki, dedim.

Yanından çıktım. Güya bir arkadaşımdan - bittabi kendim için- bulmıya gitmiştim gibi biraz vakit geçirmek için ağır ağır odama girip parayı çıkardım. Avucuma koydum ve yine ağır ağır giderek yanına girdim. Yazıhanesinin üzerine, önüne bıraktım.

Eğilip bakarak:

— Bu İngiliz be… diye gülümseyerek zile bastı ve gelen odacıya, Cavit Efendi'yi göndermesini emretti.

Cavit Efendi, bir sivil polis komiseriydi ve Nazırın evinde yatardı.

Aynı zamanda verdiğim parayı elini sürmeyerek, yeleğinin cebinden üç mecidiye çıkardı. Benim yarım İngiliz lirasının yanına bıraktı. Cavit Efendi gelmişti. Ona, şu emri verdi.

— Al bu paraları. Pirinç alacaksın. Fakat biliyorsun ya, geçen ki pirinci, evde beğenmiyorlar.

Hacı Nuri Bey'in defterinden, Talât Paşa'ya ait diğer bir fıkra. Yine aynen ve harfiyen:

Merhum, validesine pek bağlı ve hürmetkârdı. Dahiliye Nazırı iken bir sabah erkenden beni evine çağırdı. O zaman, Necmeddin Molla'nın

Yerebatan’daki evinde oturuyordu. Ben de onun evinden bir ev aşırı bulunan, Doktor Abdullah Bey’in evinde oturuyordum.

Bana bir şeyler ısmarlamakla meşgulken, validesinin kapıyı vurarak:

— Talât, Talât, diye seslendiğini duyar duymaz,

— Anneciğim, diye yerinden fırlayarak kapıya koştu.

Kapının önünde, annesi bir şeyler söylüyordu. O da:

— Peki, peki… Söylerim… O, istediğin gibi yapar, diyordu.

Annesi gittikten sonra, geldi ve:

— Hacı, dedi… Annemin, babamdan kalan sekiz Mecidiye kadar bir aylığı vardır. Bu aylığın onun nezdinde o kadar kıymeti var ki, kendisine ne kadar para verilirse verilsin, onun yerini tutmaz. O aylığını, başının altında saklar. Bu maaşı alan adam, kendisine geç getiriyormuş. Cüzdanının sana verilmesini rica ediyor. Validenin şu işine bakıver, dedi.

Halbuki o, o derecede sevdiği validesinin bu arzusunu yerine getirmek için, ait olduğu makama bir emirde verebilirdi ve bu maaş, her ay saniye geçmeden getirilip sahibine teslim edilirdi.

Bu da, diğer bir fıkra. Tabii, aynen ve harfiyen:

Merhum, Sadrazamdı. Aynı zamanda da, Dâhiliye Nazırı vekili bulunuyordu.

Bir sabah, dâhiliyeye ait şifreleri götürmüş, Sadaret makamında kendisine takdim ederek, emriyle yazıhanesinin karşı cihetine oturmuştum.

Her zaman, şifreleri alır almaz kemali dikkatle okuyup akabinde havale etmek itiyadındayken, bu sefer bunların satırlarına şöyle bir göz gezdiriyor ve hepsini işaretsiz bırakıyordu. Üzerinde bir dalgınlık, bir sıkıntı veya bir düşünce olduğu seziliyordu.

Sonra bunların hepsini masanın üzerine bırakarak dalgın dalgın yüzüme baktı. Zile bastı. Gelen odacıdan, Yaver Ömer Bey’i istedi ve içeriye giren Ömer Bey’e, başı ile yanına gelmesini işaret etti. Yanına giden Ömer Bey’in kulağına bir şeyler söylerdi.

Bunları dinlerken, Ömer Bey’in canının sıkıldığını, veçhinin *(şeklinin)* takallusâtından *(kasılmasından)* ve kızarmasından anlıyordum. Talât Paşa’nın sözü bittikten sonra, Ömer Bey ciddi ve ricakâr bir vaziyetle, cevaben bir şeyler söyledi. Paşa kabul etmeyerek, biraz hızlıca:

— Olmaz… Olmaz, doğru değil, dedi.

Ömer Bey, yine bir şeyler söylemek istedi.

Buna da:

— Ne diyorsam, onu yap, diyerek son emrini verdi.

Ömer Bey müteessir bir halde selam verip döndü. Odayı terk etti.

Ömer Bey çıkınca, Talât Paşa gözlerini yüzüme dikti.

— Ne anladın?

Bir şey anlamadığımı anlatmakla yetindim. Talât Paşa:

— Ne yapayım be Hacı? dedikten sonra, sözüne devam etti.

Ömer Bey'le konuştuklarını söyledi. Meğer Paşa o aralık çok büyük bir sıkıntı içindeymiş.

Vaktiyle İbnürreşid tarafından kendisine hediye edilmiş olan atı satmaya karar vermiş. Ömer Bey, hayvanın fevkalade cins ve kıymetli olduğundan bahsederek bunun elden çıkarılmamasını rica etmiş. Fakat Paşa kararında ısrar ederek, atın behemehal *(mutlaka)* satılması için kat'i emir vermiş…

Talât Paşa bunları anlattıktan sonra, müteessir bir tavırla tekrar:

— Ne yapalım? dedi.

Aldığı maaş ve tahsisatın, zaruri masraflara kâfi gelmediğinden mesela, ikide birde yüksek bedelli iane *(yardım)* biletlerine, verilen mecburi ziyafetlere ve daha bilmem nelere para yetiştiremediğini ilave ederek sözlerine son verdi.

Yine bir başka gün merhum, evdeki yazıhanesi için benden bir kâğıt sepeti istemişti. Bunu, o zamanki gümüş para ile kırk kuruşa aldığım için:

— Bu kadar pahalı şey alınır mı? diye bana bir hayli söylenmişti.

Bir noktasını bile değiştirmeden, aynen naklettiğim Hacı Nuri Bey'in şu sözlerine Talât Paşa'nın hususi hayatının ne büyük müzayakalarla *(sıkıntılarla)* geçtiğine dair birçok şeyler ilave edilebilir.

*

Talât Paşa ilk Dâhiliye Nazırlığında Babıâli'ye girerken, devlet idaresine taallûk eden *(alakalı)* işlerde tam manasıyla bir cahildi. Fakat zeki ve çalışkan bir talebe gibi, az zamanda Babıâli siyasetini çarçabuk öğrendi.

Başlıca takip ettiği usul, Hakkı Paşa'nın atlatma siyaseti ile Sait Paşa'nın tereddüt ve kararsızlığı idi. Evvelâ komitacılık hayatında ve sonra Mebusan Meclisi koridorlarında azimkârlığı mefkûresindeki *(idealindeki)* sebatkârlığı ile şöhret kazanmış olan Talât Paşa, memuriyet sandalyesine oturur oturmaz tam manasıyla bir Babıâli Efendisi oluvermişti.

Onun en mühim hususiyetlerinden biri de herhangi bir adamı ancak lâzım olduğu zaman kullanmak ve icap ettiği zaman da, bilâtereddüt en derin bir uçuruma kadar fırlatıp atmaktı.

Hususi dosyam arasında orijinalleri mahfuz olan bir şifre muhaberesi *(haberleşmesi)*, Talât Paşa'nın bu hususiyetini göstermeye kâfidir. Sırası gelmişken, bunu da nakledeyim.

Cemiyetin fedailerinden bir Çerkez Ahmed vardı ki, komitacılık hayatında bu kanlı ve katil herife birçok gizli işler gördürülmüş ve nihayet bir gece, Bakırköy'de Huban Sokağı'nda, muhaliflerden Zeki Bey isminde bir zat katlettirilmişti.

Bu cinayetin izleri pek aşikâr olduğu için mesele örtbas edilemiyerek mahkemeye intikal etti. Fakat Çerkez Ahmed ortadan savuşarak şurada burada gizlendi. Umumi Harp içinde ermeni tehciri vuku buluncaya kadar ortada görünmedi.

Tehcir esnasında Çerkez Ahmed birdenbire sahneye atladı. Diyarbakır'da, tehcir *(sürgün)* işine karıştı. Fakat hakkında pek fazla şikâyet olduğu için orada tutunamadı. Diyarbakır'dan firar ederek soluğu Şam'da aldı. Fakat Cemâl Paşa tarafından derhal yakalandı.

Talât Paşa, o tarihte henüz Sadaret mevkiine gelmemişti. Cemâl Paşa, kendisine şu şifreli telgrafı çekti:

-Aynen ve harfiyen -

Dâhiliye Nazırı Talât Beyefendi Hazretlerine

(Bizzat hallolunacak.)

Çerkez Ahmed ile arkadaşı Halil, geldiler. Halil'in nezdinde (yanında), bin beş yüz liradan fazla para zuhur ettiği (çıktığı) halde, Çerkez Ahmed'in sekiz liradan başka parası yoktu. Bundan anlıyorum ki Ahmed çapulculuk ve soygunculuk yapmamış. Bu hale ve Çerkez Ahmed'in cinayetleri, Diyarbakır Valisi Reşid Bey'in emriyle yapmış olduğuna tamamen kâni olduğuma göre, yine Ahmed'in imhasına sizce lüzumu kat'i görülüyor mu? Yoksa yalnız Halil ile yetineyim mi? Cevabının yarın akşama kadar itasını (verilmesini) rica ederim.

Suriye kumandanı Cemâl Paşa'nın kendi el yazısıyla yazdığı şu şifreli telgrafa, Dâhiliye Nazırı Talât Bey derhal şu cevabı veriyor:

-Aynen ve harfiyen -

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemâl Paşa Hazretlerine

Babıâli

- 1517 - 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915)

15

C. 14 / 7/ 331. Herhalde imhası lâzımdır. Bilâhare (sonra) pek muzır (zararlı) olacaktır

Nazır Talât

Ertesi gün, yine Cemâl Paşa'nın bizzat müsveddesini yaptığı şu cevap telgrafı geliyor:

Dâhiliye Nazırı Talât Beyefendi Hazretlerine

Bizzat hallolunacaktır.

Çerkez Ahmed'in idamına hükmolundu. Yarın sabah, Şam' da icabı yapılacaktır.

Bir noktasını bile değiştirmediğim şifre muhaberesi *(haberleşmesi)* bitti. Hiç şüphesiz ki Çerkez Ahmed, -bir defa değil- dokuz defa asılacak bir şerirdi *(kötü biriydi)*.

Komitacılık düşüncesiyle kendisinden istifade olunan bu tehlikeli mahlûkun hayatı, idare amiri sandalyesinde oturan Talât Paşa'nın üç tek kelimesiyle sönüvermişti.

Talât Paşa Sadaret koltuğuna oturduğu zaman, memleketin hali pek korkunç bir vaziyetteydi. Harp, şiddetle devam ediyordu. Gerek Payitahtta ve gerek vilayetlerde açlık, sefalet, sâri *(bulaşıcı)* hastalıklar milletin hayatını tehdit ediyordu. Birçok küstahlar ve vicdansızlar tünemişti.

Bunlar, ihtikâr *(vurgunculuk)* yapıyorlar, vagon dalavereleriyle, gayri meşru ticaretlerle, halka ekmek yerine toprak yedirmekle zengin oluyorlar. Milyonlarca insan, zaruret ve mahrumiyet içinde inim inim inlerken bunlar servet ve sefahat içinde yüzüyorlardı.

İaşe *(besin)* rezaletleri, tahammülsüz bir hal almıştı. Bulgur kralı, şeker kralı, fasulye kralı, pastırma kralı unvanı verilen bir takım vicdansız muhtekirler *(vurguncular)*, birer aç sülük gibi, milletin kanını emiyorlardı. Talât Paşa, bütün hüsnüniyetine *(iyi niyetine)* ve şahsen büyük feragat ve fedakârlık göstermesine rağmen, bunların önüne geçemedi. Yaptığı mücadeleler hiçbir netice vermedi. Yavaş yavaş bir diktatör vaziyeti almaya başladı. O zaman da, bir taraftan Enver, diğer taraftan da Cemâl Paşa ile karşılaştı. Bilhassa Enver Paşa ile diktatörlüğü paylaşamıyorlardı.

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Başkumandan vekili sıfatını da haiz olduğu için kendisini adeta Padişah vekili makamında görüyor. Hiçbir işine kimseyi müdahale ettirmek istemiyordu. Hâlbuki en büyük suiistimallerin, levazımatı Umumiye dairesinden kaynadığı rivayet ediliyor. Bütün ithamlar, bu dairenin reisi olan İsmail Hakkı Paşa üzerinde temerküz ediyordu *(yoğunlaşıyordu)*.

Bu esnada bir de İpek meselesi zuhur etti. Babıâli ve Merkezi umumiden taşan rivayetlere nazaran, Almanların Suriye'den satın aldıkları bilmem kaç vagon ipek işine Cemâl Paşa'da karışmış. Bu işten mühim miktarda bir komisyon hissesi almıştı.

İstanbul'da, Cemâl Paşa aleyhine müthiş bir dedikodu başladı. Bu dedikoduyu yapanların en başında da, Talât Paşa'nın en yakın mensupları vardı ve maksat da bu fırsattan istifade ederek Cemâl Paşa'yı yere vurmaktı.

Cemâl Paşa, bunu haber alınca dayanamadı. Evvelâ İsmail Canbulat Bey'e ve sonra da Talât Paşa'ya birer mektup yolladı. O devrin hususiyetlerinin en karanlık esrarını aydınlatacak olan bu mektupların, Cemâl Paşa'nın el yazısıyla yazılmış olan müsveddeleri, hususi dosyam arasındadır. Artık tarihe karışan ve o devrin haleti ruhiyesi itibariyle büyük bir ehemmiyeti haiz olan *(taşıyan)* bu iki mektubu, aynen neşretmeyi *(yayınlamayı)* faydalı buluyorum.

Cemâl Paşa'nın kendi el yazısıyla yazılmış olan birinci mektup

- Aynen ve harfiyen -

Canbolat Bey,

Bana, gayet mevsuk (belgelendirilmiş) olarak haber verdiler ki sen, bazı mahfilde (çevrelerde) benim, ipek meselesi alış verişinden komisyon aldığımdan bahsediyormuşsun.

Evvelâ bu komisyon almak meselesi, külliyen yalandır ve onu zannedenler ve söyleyenler, ancak alçaklar olabilirler.

Saniyen (ikinci olarak), ben kabahatleri yalnız aldıkları emri ifa etmekten (yapmaktan) ibaret olanların değil, namus ve şerefime alçakça tecavüz edenlerin (saldıranların) kafalarını patlatmak için tabancısını istimal etmesini (kullanmasını) bilenlerdenim.

Seninle aramızdaki revabıt (bağlantılar) ve münasebeti muhadeneti (dostluk ilişkisini) bugünden itibaren kâmilen (tamamen) kırmış olduğumu beyan ederim.

Yine Cemâl Paşa'nın el yazısıyla yazılmış olan 2. mektup

-Aynen ve harfiyen -

Talât Paşa,

Bana haber veriyorlar ki, siz mahut (söz edilen) ipek meselesini, yine bana karşı vasıta-i müdafaa ve tahaffuz olmak (korumak) üzere ortaya atmış ve tufeylileriniz (parazitleriniz) vasıtasıyla ihvan ve rüfeka (kardeş ve

arkadaş) meclislerinde alenen mevzuu bahsettirmek cüretine kadar ileri gitmişsiniz.

Ben size şurasını açık olan söyliyeyim ki, artık sizin yaptığınız haddi marufu (belirli sınırı) çoktan aştı. Ve size karşı sille-i tedip uzatmıya (tokat ile yola getirmeye) beni mecbur etti.

Talât Paşa'nın, beni hasım telâkki etmesi ve bu sebeple -kendi itirafı veçhile (nedeniyle) - beni manen lekedar etmek üzere bazı entrikalara kıyam eylemesi (kalkması), acaba neden neşet ediyor (ileri geliyor) diye uzun müddet düşündüm. Maahaza (bununla beraber), bu sebebi bulmakta hiç müşkülat çekmedim.

Mahmut Şevket Paşa'nın vaka-i şahadetini (şehit edilmesini müteakip teşekkül edecek olan kabinede Dâhiliye Nazırı olmaya karar vermiş olan Talât Paşa'nın bu arzusuna muhalif arkadaşlar içinde bir zümre-i mahsusa teşekkül etmiş. Ve bu zümre, o Nezarete Cemâl Bey'i münasip görmekte bulunmuştu.

Gerçi bu zümrenin tahakkuk etmeye (gerçekleşmeye) ramak kalmış olan arzuları, Cemâl Bey'in merdane bir cevabı reddi karşısında tatmin edilememiş ise de, Talât Paşa, rüfekanın kısmı azâmının (dostlarının büyük kısmının) itimadını kazanabilmek cüretkârlığında bulunmuş olan Cemâl Bey'i katiyen affetmemeye karar vermişti.

İşte evvelâ Sait Halim Paşa ile Nafia Nazırı (Bayındırlık Bakanı) Vekili Cemâl Paşa'nın arasını açmaktan başlayan teşebbüs, Cemâl Paşa'nın Harbiye Nezaretini deruhte edememesi (yerine getirememesi) teşebbüsüyle takviye bulmuş ve Almanlarla yapılacak ittifakın Cemâl Paşa'dan gizlenmesi lâzım geleceğini tavsiyeye kadar ileri gitmiştir. Müteakiben (arkasından), Cemâl Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılarak Suriye'ye gönderilmesi ve Kanal'a sevk olunması esbabının tehiyyesiyle (sebeplerinin devamıyla) tetevvüç etmiştir (taçlanmıştır).

Talât Paşa, diğer birçok fedakâr arkadaşlar hakkında kullandığı lisanı, muhakkak Cemâl Paşa hakkında da kullanmış. "Canım, hiç olmazsa Mısır seferi tahakkuk etmezse Cemâl Paşa, ya şehit olur yahut vesaitin noksanı, ordusunu berbat ve perişan eder. O da, çılgın bir hale gelir. Beynine bir tabanca sıkmakla, bizi kendisinden kurtarır." demiştir.

Fakat ne yapalım ki Cemâl Paşa'nın talihi, her nereye gitmişse orada muvaffakiyetler tahsilini temin ediyor(başarılar kazanıyor). Ve bu muhayyel (hayali) rakibin kıymeti, gerek ihvan (kardeşler) ve gerek muhalifler

mahfilinde (çevresinde) daima artıyordu ve bu adam, bir Süleymanî askerî olmaktan kurtulmuştu.

Bu adamı can evinden vurmak için ne yapmalıydı Nihayet bu defa talih, Talât Paşa'ya yâr olacak surette tecelli etti. Cemâl Paşa, bir ihtiyatsızlıkla bulunmuştu. Resmi şimendiferler (trenler) idaresini müstefit etmek (yararlanmak) emeliyle Suriye'den ipek satın almaya tevessül etmişti (girişmişti). O meyanda (arada), Suriye'de yapmaya teşebbüs ettiği birçok mesaisi (çalışması) medeniyet ve ümran için bir sermaye vücuda getirmeyi düşünmüştü. İpek satın almayı az çok resmi bir şekilde cereyan ettirdi. Ve şimendiferler idaresinin muvafakatiyle (izniyle) ve fakat evrakı resmiye, ispat tanzimine medar (sebep) olacak bir tedbire girişerek, şahıs ve hüviyeti malum bir zata senet imza ettirerek bir para aldı. Bu paranın, Rumelihisarı'nın tamiratında istimal olunduğu da (kullanıldığı da) malûmdur. O sırada Cemâl Paşa, kendiliğinden Suriye'yi terk etmişti. İhaneti vataniyeleri müspet (vatan hainlikleri ispat edilmiş) canilerin akrabası bu ufak fırsattan acaba istifade edebilir miyiz? dediler. Ve sihirkâr ipek kelimesini kullandılar. İşte Talât Paşa o zaman, bu bükülmez rakip olarak karşısında kalmış olan Cemâl Paşa'nın aleyhine, kendisi için pek muazzez arkadaşlar bulmuş olduğunu gördü. Ve hemen onlarla ittifak ederek ipek ve Cemâl Paşa kelimelerini aynı yerde tekellüm etmek (söylemek) lâzım geleceğini çığırtkanlarına, kendine has olan şekilde ihsas (ima) etti.

Bir yandan da biz, bizimle rekabete çıkacakların koynuna karı koymak ve sonra bastırmak, hakkında yalan havadisler neşrederek (yayınlayarak) gazetelere düşürmek gibi suretlerle kesri haysiyetleri (itibar kırma) usulünü pekâlâ biliriz. gibi sözlerle, Cemâl Paşa'yı ihafe'ye (korkutmaya) yelteniyordu.

Vaktaki Meclisi Mebusan içinde Talât Paşa'nın dâhili ve harici fındıkçı politikasından gayri memnun olanlar, Reji meselesi perdesi altında ortaya atıldılar. Ve bu atılanların başında, vaktiyle Cemâl Paşa'yı Dâhiliye Nazır'ı yapmak için çok çalışmış ve Cemâl Paşa hakkında nihayetsiz bir itimat ve muhabbet beslemeyi şiar (adet) edinmiş olan Fethi Bey bulundu. O zaman Talât Paşa, ipek meselesi hususunda kendileriyle ittifak edebileceğini ve fakat reji işinde hükümete zahir (açık) olmak lâzım geleceğini, Arap mebuslara söyletti. Ve hatta onlara Reji meselesi, bilhassa Talât Paşa'yı düşürmek ve yerine Cemâl Paşa'yı kabine riyasetine (başkanlığına) getirmek için alet olarak kullanılan bir meseledir. "Cemâl Paşa kabine

riyasetine (başkanlığına) gelirse, Suriye eşrafının halleri nice olur? Orasını siz düşünün." tarzında telkinde bulundurmaktan çekinmedi.

Cemâl Paşa, ipek meselesini merkezi umumîden bazı arkadaşların huzurunda izah etti. Bu işte kendisi için bir menfaati şahsiye tasavvur edilmemesini (düşünülmemesini), merdane arkadaşlarına söyledi. Onlar da, kanaat hâsıl ettiklerini alenen söylediler. Hatta Mithat Şükrü Bey,

- Biz zaten senin, bu bapta (konuda) yararlanmış olduğundan bir dakika bile tereddüt etmiş olsak, emin ol kardeşim Cemâl, senin elini sıkmayacak en evvel benim, demişti.

Talât Paşa bu ipek meselesinde Cemâl Paşa'nın müstefit (yararlanmış) olmıya tenezzül etmeyeceğine pekâlâ, imanı kadar kaniydi (inanmıştı). Fakat onun için, ipek kelimesi bir sihirbaz çomağı idi.

"Değil mi ipek" der demez, Cemâl Paşa sinirleniyor. "Değil mi, Cemâl Paşa, Suriye'de hakiki bir Prens hayatı sürmüş" der demez. "Evet efendim bir de ipek meselesi varmış. Demek mümkün olabilecek kadar münasebeti mantıkla bulunabilmiş." Artık bu çomağı kullanmamak, Talât Paşa için pek hamakat (ahmaklık) olurdu.

Cemâl Paşa'ya kat'i darbeyi indirmek lâzım. Fakat nasıl? O, pek kolay… Arkadaşlar arasında bir zebanderaz (dili uzun) var ya? Ona talimat verirsin. Meclisi Umumide ve Meclisi Vükelada Talâtçıların ekseriyet teşkil ettiği bir günde, Cemâl Paşa'nın ipek meselesini açar ve hatta mümkün olursa Cemâl Paşa'yı ayan listesinden çıkartmaya bile razı ettirilmiş olur. Bu darbeyi yiye yiye sersemleyecek olan Cemâl Paşa, zelil ve hakir kabineden çekilir. Ve bundan sonra da namı zikredildikçe, ipek meselesi de ona terdif olunmak (eklenmek) suretiyle, Meclisi Umumiye'de nefreti mucip isimler sırasına geçirilmiş olur.

Fethi'nin son mektubu fırkadaki hücumları göz önünde dururken, hiç artık Cemâl Paşa'ya merhamet caiz olur mu? Bugünün en müthiş rakibi olan Cemâl Paşa, mutlaka mahvolmalı. Onun için de yaşasın ipek meselesi!

Fakat Talât Paşa! Sana, çok acırım… Cemâl Paşa, sadrazam olmak için hırsla münhemik olmamış (hırs yapmamış), Senin hakkında hissi rekabet beslemek küçüklüğünde hiç bulunmamış olmakla beraber, seni temin ederim ki, kendini müdafaa etmekten aciz bir adam da değildir. Bütün dünyaya karşı ilan edilebilecek muntazam hesabata müstenit olan (dayanan) ipek meselesinden kendisine hiçbir şemmei haysiyet şeknane bulaşamayacağına (onuruna şüphe düşürecek nane koklamayacağına) sen de kâni olduğun (inandığın) halde, bunu yine benim aleyhime bir hamiyet olarak

kullanmakta devam edecek olursan, işte o zaman sana karşı ilanı harp edeceğim. Ve göreceksin, neler yapacağım.

Şimdi sen, yine bu mektubu arkadaşlara gösterecek. Ve beni, cemiyete karşı isyan etmiş bir adam olarak telâkki (kabul) ettirmeye çalışırsın. Fethi aleyhinde yaptıkların ve Meclisi umumide, o fedakâr ve kıymettar Fethi için "namussuz Fethi" tabirinin istimaline (kullanılmasına) kadar meydan açtığın bence meçhul değildir.

Fakat hayır Talât Paşa… Ben senin şahsına ve senin iğrendiğim siyasetine karşı ilanı husumet edeceğim. Ve yalnız sana karşı muhasım (düşman) olacağım.

Bu mektubum pek mahremdir (gizlidir) ve yalnız senin okuman içindir. Olabilir ki bu mektubu yazmak sayesinde seni intibaha (uyanışa) davet etmiş olurum. Ve memleketin [bir kelime okunamıyor] için, vaktiyle pek çok faydalar temin etmiş olan muhadenetimiz (dostluğumuz) yeniden teessüs eder.

Ben sana şöyle bir teklifte daha bulunuyorum. Vaktiyle birlikte çalışmış olduğumuz arkadaşlardan Enver, Fethi, Doktor Nâzım, Rahmi, Mithat, Şükrü beraber oldukları halde, izahatı mütekabilede (karşılıklı açıklamada) bulunalım. Hangimiz haksızsak, bu kıymettar arkadaşların hakemliği, onun aleyhinde hükmetsin. Ve o hükme, ikimiz de mutavaat (itaat) edelim. Bu merdane teklifimi de kabul etmezsen, o vakit ben de her bir teşebbüsümde hak kazanmış olacağım.

Cemâl Paşa'nın el yazısı ile olup, nezdimde *(tarafımda)* mahfuz olan bu mektup da burada bitti.

Bir harfini değil bir noktasını bile değiştirmeden aynen naklettiğim, Paşa'nın manevi hüviyetine karşı Canbolat Bey ve Talât Paşa'ya yazdığı şu iki mektup, hiç şüphesiz ki Talât'a savrulmuş olan bir darbedir ve Cemâl Paşa'ya hak kazandırır.

Bu mektupların hakiki mahiyetlerini tahlil etmek mevzuumuzun haricinde bulunduğu için bunlar üzerinde duracak değiliz. Ancak şu var ki, Talât Paşa'nın karakterini tetkik ederken onun en saf kalender *(alçakgönüllü)* ruhunun yanında, garip bir kincilik mevcut olduğunu da tebarüz ettireceğiz *(belirteceğiz)*.

Talât Paşa'yı yakından tanıyanlar, ona ikiyüzlülük atfederler. Bazıları da, komitacılık ve mebusluk hayatında da çok dürüst olan Talât'ın, memuriyet hayatında kendisine rakip olanları ve yahut icraatını tenkit etmek suretiyle sataşanları bir kaşık suda boğmak istediğini söylerler.

Cemâl Paşa'nın, büyük bir hiddet ve infialle yazdığı şu mektup, bu rivayetleri teyit edecek olan en büyük hakikatlerdendir.

İttihat ve Terakki erkânının iç yüzlerine vakıf olan zevatın hepsi bilirler ki, bunlardan hiçbiri devletin hazinesinden ve yahut hükümetle alakası olmayan dalavereli işlerden on para bile kazanmayı akıllarına getirmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu idare adamları arasında anane ve teamül *(usül)* halini almış olan irtikâp *(yiyicilik)* ve irtişaya *(rüşvet almaya)* zerre kadar temayül *(yönelme)* göstermemişlerdir. Gerçi bu adamlar, idari ve siyasi birçok hatalar yapmışlardır. Dik başlılıkları yüzünden, büyük ve tarihi mesuliyetler altında kalmışlardır. Fakat kendileri, manevi şeref ve haysiyetlerini lekedâr edecek olan hiçbir küçüklükte bulunmamışlardır.

Hal böyle iken, evvelâ "reji" ve sonra "ipek" meselesiyle Cemâl Paşa'nın mevkiini sarsmaya teşebbüs etmek, büyük bir hata idi. Hususi dosyam arasında bulunan tahsisatı mesture (*örtülü ödenek)* hesaplarına nazaran, o tarihte Cemâl Paşa'nın elinden tam yedi milyon altın geçmiştir. Vakıa Cemâl Paşa, bu paraları bazı liyakatsiz kimselere israf etmemek lüzumunu ihtiyar etmiştir. Fakat büyük bir kanaatle kaydedebilirim ki, bu paranın bir kuruşunu bile kendi nefsine hasretmek *(vermek)* suretiyle vicdanını lekedâr etmemiştir.

İstitrat *(ara söz)* olarak şunu da arz edeyim ki, İstanbul'da, Meclisi Mebusan ve merkezi umumî koridorlarında Cemâl Paşa aleyhinde çevrilen bu fena entrika, bu zatın üzerinde çok fena bir tesir husule getirmiştir.

Bunun intikamını almak için de, bazı teşebbüslerden bahsedilmektedir. İstanbul'daki ittihatçıları kâmilen *(tamamen)* imha etmeyi göze aldıracak derecede şedit olan bu intikam rivayetlerinden, ileride Enver Paşa faslında bahsedeceğim.

*

Meşrutiyetin ilanından sonra sadaret mevkiine gelen Sait, Kâmil, Hüseyin Hilmi Paşalar, Meşrutiyet'in manasını anlamamışlardı. Hakkı Paşa, Mahmut Şevket ve hatta Sait Halim Paşa da dâhil olmak üzere bunların hemen hepsinde, saltanat makamına karşı manevi bir bağlılık vardı ve cümlesi de, aristokrasiden ayrılamıyorlardı.

Hâlbuki tam bir demokrat ve Meşrutiyetçi olan Talât Paşa, Meşrutiyetin ilk ve son sadrazamı oldu. İlk ve son sadrazamı diyoruz. Çünkü mütareke

(ateşkes) devrinin sadrazamları da son hükümdar Vahdettin'in az çok- tesiri altında kaldıkları için, Mutlakıyet Devri'nin sadrazamlarına benziyordu.

İttihatçılar, rütbelere ve nişanlara da isyan etmişlerdi. Ve resmi günlerde, sadece redingot giymekle iktifa eylemişlerdi *(yetinmişlerdi)*. Bu sadelik, Sultan Reşad'ın hoşuna gitmedi. Vükela için hususi bir büyük üniforma yapılmasını arzu etti.

Padişah bu arzusu, o sırada Dâhiliye Nazırı olan Talât Paşa'ya tebliğ edildiği zaman:

— Biz, Kayserilinin -yani Sultan Hamid'in- Nazırları değiliz. Parayı nereden bulup da, öyle şatafatlı elbiseler yaptıracağız, dedi.

Padişah, arzusunu mutlaka yerine getirmek istedi. Beheri *(her biri)* beş, altı yüz liraya mal olan o merasim elbiselerinin kendi hesabına yaptırılmasını emretti. Fakat şunu da ilave edelim ki, bazı Nâzırlar, Padişahın bu cömertliğinden istifade etmek istediler. Padişah'ın terzisini beğenmeyerek elbiseleri Beyoğlu'nun en pahalı terzilerine imal ettirdiler.

Talât Paşa'nın askerlik meselesi de pek garip bir şey olmuştu. Bu zat, Balkan Harbi'ne kadar askerlik etmemiş. Fakat harp başlayacağı zaman, hem kendisinin ve hem de cemiyetin bazı işlerini görmek için Edirne'ye gitti. O sırada, seferberlik ilan edildi. Esas kaydı Edirne'de bulunan sabık *(önceki)* Dâhiliye Nazırı Talât Bey'de ilk defa olarak asker elbisesi giydi. Ve mensup olduğu Edirne taburu ile çadırlı ordugâha sevk edildi.

Fakat harp başlar başlamaz, Edirne'nin vaziyeti fenalaştı. Mühim vatani vazifeler karşısında bulunan Talât Bey, herhangi çadırlı ordugâhta nefer olarak kalamazdı. Halbuki o sırada iş başına geçmiş olan Muhalifler, Talât Bey'in nefer sıfatıyla asker arasında bulunmasından memnun oluyorlar, hatta harp esnasında şöylece bir çalımına getirerek onu ortadan kaldırmayı düşünüyorlardı.

Gerek Talât Bey ve gerek arkadaşları, bu sefil düşünceyi sezdiler ve derhal tedbir almak mecburiyetini hissettiler. Bir kolayını bularak izin aldılar. İnzibat zabitlerinden -şu anda ismini unuttuğum- bir yüzbaşının himayesinde olarak İstanbul'a aşırdılar.

Talât Bey, Babıâli baskınına kadar muhtelif şekillerde iznini temdit ettirmek *(uzatmak)* suretiyle işi geçiştirdi. Böylece sinsi bir suikasta kurban olmaktan kendini kurtarabildi.

Umumi Harp başladığı zaman İttihatçılar gözlerini açtılar. Her ihtimali nazarı dikkate alarak, Nazırlara ve Bazı valilere fahrî zabitlik rütbeleri aldırdılar.

Talât Bey, maiyeti seniye süvari bölüğüne fahri mülâzımı evvel kaydedildi. Eğer istemiş olsaydı bu rütbeyi sık sık terfi ettirerek Paşa üniforması da giyebilirdi. Fakat o, buna lüzum görmedi.

Aradan zaman geçti. Sultan Reşad vefat ederek saltanat makamına Vahdettin geldi. Bu hükümdar hiç şüphesiz ki İttihatçılardan intikam alacak. Vaktiyle onların kendisine yapmış olduğu tazyikleri *(baskıları)*, hepsinin ayrı ayrı burunlarından getirecekti. Fakat bu kurnaz hükümdar, İttihatçıların elinde bulunan ordudan korkarak evvelâ onlarla dostçasına geçindi. Bilhassa Talât Paşa'ya pek çok iltifatlarda bulunarak zaman ve fırsat bekledi. Hatta bu iltifatlar cümlesinden olmak üzere, 918 senesi Eylülünün 27. günü, Talât Paşa'nın mülâzım *(teğmen)* rütbesinden birden bire miralaylığa *(albaylığa)* terfi etmesini ve kemakân *(eskiden olduğu gibi)*, maiyeti alayının elbisesini giymesini emretti. Şu vaziyete nazaran, devletin en yüksek memuriyet makamı olan Sadrazam Talât Paşa, askerlik mesleğinde de miralaylık *(albaylık)* rütbesini ihraz etmişti *(kazanmıştı)*.

Talât Paşa, merasim ve teşrifattan da hoşlanmazdı. Ve hatta büyük merasimlerde kendine ihtiram olarak kalkan ellere ve silâhlara da aldırmazdı. Sadrazam olduktan sonra, saraya gittiği zaman, başmabeyincinin odasına girerken oda kapısının iki kanadı birden açılırdı. Saray hademeleri, eski devrin teşrifat usullerini unutmamışlardı. Hâlbuki Lûtfi Simavi Bey, başmabeyinci olduktan sonra, meşrutiyet hükümdarlarının saraylarında cereyan eden usulleri tatbik etmek istedi. Dalkavukluğa temas eden birçok şeyler meyanında *(arasında)*, bu usulü de ilga etti *(kaldırdı)*.

Bu usulün kaldırılmasından sonra, Talât Paşa saraya geldi. Hademenin açtığı tek kanat kapıdan içeri girdi. Kapının iki kanatlarının birden niçin açılmadığını sormayı aklına bile getirmedi.

Talât Paşa'nın hususi ve mahrem gayelerinden biri de, Cemiyet efradını manevi bir camia halinde toplamak. Daha doğrusu Cemiyeti, Malta veyahut Rodos şövalyeleri gibi, adeta bir tarikat haline sokmaktı.

Fakat bu düşüncesini uzun müddet sakladı. Nihayet günün birinde, en samimi dostlarından olan Abdülaziz Mecdi Efendi merhuma açtı.[12]

— Ben böyle bir şey düşünüyorum, Hocam, sen ne dersin Mason mu olayım, Bektaşi mi? dedi.

Abdülaziz Mecdi Efendi hiç düşünmeden şu cevabı verdi:

— Bence, bunların ikisine de lüzum yok. Fakat mutlaka bir şey olmak lâzımsa, Bektaşiliği tercih etmelidir. Çünkü Bektaşilik, bir Türk tarikatıdır.

Talât Paşa, Efendi merhumun bu fikrini bilâtereddüt kabul etti. Çünkü kendisi, en yüksek dereceyi ihraz etmiş *(kazanmış)* olan bir Mason olmakla beraber Bektaşi tarikinin de en imanlı muhiblerindendi.

Talât Paşa en büyük hakşinaslığını, Sultan Hamid'in vefat ettiği gün gösterdi.

Bazı münasebetlerle arz etmiştim ki Talât Paşa, Sultan Hamid'e "Kayserili" derdi. Bunun sebebi ise, o hükümdarın zekâ, dirayet ve idare kabiliyetini takdir etmesiydi.

Sultan Hamid'in Beylerbeyi sarayında mahpus bulunduğu esnada Enver Paşa birkaç defa saraya gelerek sabık *(eski)* hükümdarı ziyaret ettiği halde, Talât Paşa buna lüzum görmemişti. Fakat mahpus Padişahın hastalandığını ve hastalığının ağırlaştığını haber aldığı zaman, âdeta telâş etti. Hatta bu telâşını hisseden arkadaşlarından bazılarına:

— Bu adamın, Avrupa siyasetinde büyük bir tecrübesi ve hatta hükümdarlarla siyasi rical üzerinde mühim tesirleri vardı. Günün birinde bize lâzım olabilirdi, dediği pek mevsuk *(sağlam)* rivayetler cümlesindendir.

Bu rivayetler ister yalan ve ister doğru olsun Talât Paşa, en büyük hakperestliğini Padişah'ın ölümü günü gösterdi. Onun, Topkapı Sarayı'ndan kaldırılan cenazesini büyük bir sükût ve teessürle takip etti. Elmas kuşaklarla tezyin edilmiş *(süslenmiş)* olan tabut, Sultan Mahmut türbesinin köşesini dönerken, artık kendini tutamadı. Sağ elini yüzüne kapayarak hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

Halbuki vaziyetin icabı olarak Sultan Hamid'in hal'edilmesinde *(tahttan indirilmesinde)*, en müessir olan şahsiyetlerdendi. Fakat öyle bir gün gelmişti ki, onun arkasından ağlamak suretiyle de hakşinaslığını göstermişti. Hâlbuki o zamana kadar Talât Paşa'nın gözlerinde bir damla yaş çıktığını hemen hemen hiç kimse görmemişti.

Şimdi Talât Paşa'nın hayatının en mühim ve en nazik bir devresine, 1914 - Cihan Harbi'nin son günlerine gelmiş bulunuyoruz.

Harp kaybedilmişti ve Osmanlı İmparatorluğunun felâketi ile neticelenmişti. Halk, heyecan içinde bulunuyordu. Ve herkes, bu büyük felâketin müsebbiplerine lanet okuyordu.

Cemiyet çok müşkül bir vaziyete girmişti. Senelerden beri Cemiyet'in markasını taşıyarak bin bir dalavereli işlere girişmiş ve büyük paralar ele geçirmiş olanlar, şimdi birer tarafa çekilivermişlerdi. Bunlar da cemiyetin liderleri aleyhine ateş püskürmektelerdi.

Çok tabiidir ki cemiyetin erkânı asliyesi bu vaziyetten son derece müteessir oluyorlar, vaziyeti ıslaha çare arıyorlardı. Fakat artık işten çekilmekten başka, hiçbir çare bulamıyorlardı.

Talât Paşa artık kararını vermişti. Yalnız işten değil, fena cereyanlara sebep olmaktan korkarak ortadan da çekilecek, memleketin ücra bir köşesinde, neticeyi bekleyecekti. Nitekim bazı arkadaşları da bu fikirdelerdi.

Fakat memleketin vaziyeti, bu fikri derhal tatbike müsait değildi. Bahusus *(özellikle)* ortada, on seneden beri hükümetin ve milletin mukadderatına hükmetmiş olan bir cemiyet vardı ki, bunu o müzebzep *(karmaşık)* vaziyette bırakıp çekilmek mümkün değildi. Tarihi bir seyir takip etmiş olan cemiyeti bir neticeye raptetmek *(bağlamak)* elzemdi *(gerekliydi)*.

Esasen cemiyet de, yavaş yavaş infisaha *(dağılmaya)* doğru yürüyordu. Cemiyete mensup mebuslardan her gün birkaç zat, fırka grubundan ayrılarak Fethi Bey'in[13] etrafında toplanıyor, Mecliste, yeni bir grup teşekkül ediyordu. Cemiyetin dalkavuk ve çanak yalayıcı güruhunun ise yerinde yeller esiyordu. Bu gidişte cemiyet adeta infisah edecek *(dağılacak)*, inkılâbı yapan bu tarihi müessese, pek elim bir akıbetle sönüp gidecekti.

Talât Paşa bir aralık kabinede tebeddül *(değişiklik)* yapmak, artık halkın diken gibi gözüne batan Enver ve Cemâl Paşalarla sair kızıl ifratçı *(haddini aşan)* Nazırları değiştirip harp mesulleri arasına girmemiş zevatı etrafına toplamak istedi. Fakat kendisine samimi bir surette merbut *(bağlı)* olan Mithat Şükrü Bey ve diğer candan arkadaşlarıyla yaptığı müzakerelerde, bu tedbirin de hiçbir fayda temin etmeyeceğine kanaat getirdi. Buna binaen, artık şahsi kararını birer birer tatbike girişti.

Evvelâ, 8 Teşrinievvel 1334 (1918) günü sadaretten istifa etti. Padişah Vahdettin, Sadrazamlığa Londra Sefiri, Tevfik Paşa'yı getirmeye karar verdi.

Tevfik Paşa, Londra'dan geldi. Fakat kabineyi teşkil edemedi. Vahdettin bu defa sadareti Ahmet İzzet Paşa'ya verdi. İzzet Paşa, 14 Teşrinievvelde (Ekimde) kabineyi teşkil ederek fiilen sadaret mevkiine geçti.

Şimdi sıra cemiyetin mukadderatını halletmeye gelmişti. Bu da ancak bir kongrede yapılabilecekti.

Bu meşhur ve tarihi kongre, Teşrinisaninin 1. Cuma günü sabahı Merkezi umumî binasında içtima etti *(toplandı)*. Sabık harbiye ve Bahriye

nazırları Enver ve Cemâl Paşalardan maada *(başka)*, cemiyetin en nüfuzlu azalarından 120 zat bu kongreye iştirak etti.

Talât Paşa, yorgun ve müteessir bir halde kürsüye geldi. Kongreyi açtıktan sonra, uzunca bir nutukla, Evvelâ cemiyetin bütün hizmetlerini izah eyledi. Sonra sözü vaziyeti hazıraya intikal ettirerek, harp esnasında yapılan suiistimalleri *(kötüye kullanmaları)* açık bir lisanla itiraf ederek:

— Harp uzadıkça, iaşe *(besin)* ve vesaiti nakliye umurunda *(işlerinde)* türlü türlü yolsuzluklar yapıldı. Bunları inkâr etmemek lâzımdır. Bu gibi vakaları menetmek ve müsebbiplerini *(sebep olanları)* tecziye eylemek *(cezalandırmak)* lâzımdı. Hükümet, maalesef bu vazifesini de yapamamıştır. Fakat yolsuzluk yapanlar meydandadır, yani biz. Buna binaen *(bağlı olarak)*, bütün mesuliyeti kabul etmeliyiz. Bizim yerimize geçenler ve bugünkü hükümeti idare edenler tabiidir ki bunları nazarı dikkate alacaklar. Ve bizden soracaklardır. Bizim siyasetimiz mağlup oldu.

Artık bizim için, iktidar mevkiinin kapıları kapanmış, birer köşeye çekilerek mukadderatımızın neticesini beklemekten başka çare kalmamıştır. Cemiyet'in vaziyetine gelince… Artık bunun vazifesi sona ermiştir. Binaenaleyh cemiyetin hakiki ve meşru sahibi olan kongre, bunun için de son kararını vermelidir, demekten çekinmedi.

Kongre derhal kararını verdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti deruhte etmiş *(üstlenmiş)* olduğu inkılâp vazifesini ifâ ettiği *(yerine getirdiği)* cihetle artık tarihin sine-i tekrimine *(saygısına)* defnedilecek. Ve isteyenler, Cemiyet'le hiçbir alâkası olmayan yeni bir fırka teşkil edebileceklerdir.

Talât Paşa, kongrede sözleriyle artık siyasi hayattan tamamıyla çekilmişti. Fakat harp müsebbipleriyle suiistimalin mesuliyetini omuzlarında taşıyanlar hakkında alevlenen dedikoduları ve gittikçe artan heyecanı yenmek mümkün değildi.

Hükümet, Mondros'ta elim bir muahedename *(anlaşma metni)* imza etmişti. Ve artık İstanbul'un mukadderatı, galip devletlerin eline geçmişti. Bir iki gün zarfında, bunların kara ve deniz kuvvetleri, hükümeti kontrol edecek olan muhtelif heyetleri İstanbul'a gelecekti. Çok tabiidir ki bunlar, Kızıl İttihatçıların ortada gezip dolaşmalarını hoş görmeyecekler ve belki de bazı şiddetli hareketlere teşebbüs edeceklerdi.

Bu vaziyetin önüne geçmek için tek bir çare vardı. O da, halkın sinirlerini daha fazla bozmamak ve müessif hadiselere sebep olmamak için, bir müddet ortadan kaybolmaktı.

Nitekim Fethi Bey de aynı fikirde idi. O esnada, Meclisi Mebusan dairesinin merdivenlerinde rast geldiği Enver Paşa'ya:

— Çıkıp bir tarafa gitseniz iyi olur, demekten de çekinmemişti.

Bu suretle hareket etmek lüzumuna, başta Talât Paşa olmak üzere Enver ve Cemâl Paşalar da karar vermişlerdi. Enver Paşa'ya mutasarrıf olduğu Beykoz'daki Abraham Paşa Korusu'na veyahut da İstranca Ormanları'na çekilmeyi düşünüyordu. Talât Paşa, Sivas taraflarında bir köyde ikameti düşünüyordu. Cemâl Paşa, Erzurum ve havalisinde ücra bir köşeye yerleşmeyi tercih ediyordu.

Fakat bunların dostları, bu vaziyeti tehlikeli görüyorlar:

— Bu kadar düşmanlarımız ve muhaliflerimiz var. Sizi bu vaziyetin önüne geçmek için, oralarda da rahat bırakmazlar. Belki de aleyhinizde hareketlere kalkışırlar… Mademki bir tarafa çekilmeniz lâzımdır. Şu halde fedakârlık ediniz. Bir müddet için, Avrupa'ya çıkıp gidiniz, diyorlardı.

Nihayet kongreye iştirak eden zatlardan bazıları birleştiler. Dedikoduların ve muhtemel hadiselerin önüne geçmek için Talât, Enver, Cemâl Paşalarla Doktor Nâzım ve Bahaettin Şakir Beylerin hudut haricine çıkmalarını muvafık gördüler ve bunu, dostlar arasında verilmiş bir karar şeklinde, kendilerine tebliğ ettiler.

Dostların bu tavsiyesi makul görülerek kabul edildi ve henüz İstanbul'da bulunan bir Alman torpidosu ile Odesa'ya çıkılarak orada, herkesin istediği tarafa gitmekte serbest bulunmasına karar verdi.

Talât Paşa, Sadrazam İzzet Paşa'ya hitaben bir mektup yazdı. Merhumun el yazısıyla olan bu mektubun müsveddesi nezdimdedir *(yanımdadır)*. Ve İzzet Paşa'nın hususi evrakı meyanında *(arasında)* bulunan aslı ile karşılaştırdığım zaman, bir noktası bile eksik ve fazla gelmemiştir. Bu mektubu aynen naklediyorum.

Pek Muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa Hazretlerine,

Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve tesiri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memlekette kalmak ve millet muvacehesinde (karşısında) muhakeme olmak fikrindeyim. Bütün dostlarım, bunu atiye talik etmek (geleceğe bırakmak) için ısrar ettiler. Zati fahimâneleriyle istişare edemedim (danışamadım). Müşkül mevkide (zor durumda) kalacağınızdan, çok düşündükten sonra sarfınazar ettim. Bütün hayatı siyasiyemde hedefim, memlekete namuskârane ve fedakârane hizmet etmekti. Bütün servetim, Zatı şahanenin ihsan ettiği otomobil esmaniyle (bedeliyle), her ay arttırdığım yirmişer liradan müterakim (birikmiş), bin

altı yüz liralık istikrazı (borçları) dâhili bedelinden ve bir de dört arkadaşımla birlikte isticar ettiğim (kiraladığım) çiftlik devri icarından (kirasından) hâsıl olan paradan ibarettir. Bunun bir kısmını aileme terk ederek bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim. Millete karşı hesap vermek ve mahkeme olarak tayin edilecek cezayı kemali cesaretle çekmek isterim. İşte, Zatı fahimânelerine söz veriyorum. Memleketim, ecnebi nüfuz ve tesirinden azade kaldığı gün, ilk telgrafınıza itaat edeceğim. Baki kemali hürmetle ellerinizden öperim, muhterem Paşa hazretleri.

2 Teşrinisani 334

Zavallı Talât… Bütün hayatında hiçbir yüksek kuvvet karşısında eğmemiş olduğu hür ve mağrur başını ilk defa olarak bu mektupla eğmişti ve kalender *(alçakgönüllü)* ruhunda, şimdiye kadar hiçbir şeye karşı hissetmediği derin bir acı ile memleketini terk edip gitmişti.

Hiç şüphesiz ki talih onu kıskanmıştı. Ve bu kıskanç talih, onu aklından ve hayatından bile geçirmediği en yüksek bir şahikaya kadar çıkardıktan sonra, kaldırıp yere çalmış ve yine aklından ve hayalinden geçirmediği korkunç bir uçurumun derinliklerine fırlatmıştı.

Talât Paşa Berlin'de oturmayı tercih etti. Maksadı da Umumi Harpte silâh arkadaşı olan ve şimdi de müşkül bir vaziyette kalan Almanlarla birleşmek ve sulh masasının başına oturulduğu zaman, memleketi hesabına bir menfaat temin edebilmekti.

Fakat o esnada Almanya, istilacıların ellerine girmişti. Hayat, son derecede müşkülleşmişti. Talât Paşa'nın yanındaki para, birkaç yüz liradan ibaretti. Bu da o hayat pahalılığı içinde çarçabuk tükenivermişti. Zavallı Talât Paşa, son derecede mütevazı ve muktesidine *(tutumlu)* yaşamakla beraber çok büyük sıkıntı içinde kalmıştı. Avrupa'da bulunan bazı dostlarına yazdığı mektuplara da cevap alamamıştı.

Hâlbuki bu dostların arasında, öyleleri vardı ki, Talât Paşa'nın sayesinde büyük paralar kazanmışlar. Avrupa'nın en mühim ticaret müesseseleriyle ortaklık yapıyorlardı.

Bunlardan biri meşhur bir Musevi idi ki, Talât Paşa ile meşrutiyetten evvel münasebet peyda etmiş, aynı mason locasında kardeşlik tesis eylemiş, sonra da Osmanlı mebusları arasına girerek her fırsattan istifade etmek sayesinde Roma ve Atina bankalarında yüksek mevkilere geçmişti.

Talât Paşa bir kere de bu eski, samimi ve candan dosta müracaata karar verdi. Fakat onun minneti altında kalmamak için evvelâ şu mealde bir mektup yazıp gönderdi:

"Bir hayli zamandan beri, Berlin'de bulunduğumu haber aldığınızı zannediyordum ve şu mektubumla da pek sıkıntılı bir hayat yaşadığımı size bildirmek istiyordum. Param, tamamıyla bitti. Yanımda, Sultan Reşad'ın hediye ettiği altın bir sigara tabakası var. Benim için kıymetli bir hatıra olan bu tabakayı satmak istemiyordum. Burada bir yere rehin bırakmayı da

muvafık görmüyorum. Size bu tabakayı göndereyim. Onu, nezdinizde muhafaza ediniz. Buna mukabil bana bir miktar para gönderiniz”.

Roma, Atina ve Selânik bankalarında yüz binlerce lirası bulunan bu eski, bu samimi, bu candan dost, Talât Paşa’ya şu mealde bir mektupla mukabele etti:

Tabakayı gönderiniz. Kıymeti nispetinde bir parayı, derhal tarafınıza yollarım.

Bu cevap, Talât Paşa’ya çok ağır geldi. Fakat çektiği ıstıraplara bir müddet daha göğüs gerebilmek için tabakayı İsviçre’de ikamet eden o hasis *(cimri)* ruhlu adama gönderdi.

Zavallı Talât Paşa, eğer hain ve sinsi bir revolver namlusunun gizliden gizliye kendisini takip ettiğini bilseydi bu adama müracaat etmeyi aklından bile geçirmez, ölümü daha evvel tercih ederdi.

*

Talât Paşa, Berlin’de birkaç yer değiştirdikten sonra nihayet, Şerletenburg’da Herdenberg sokağından 24 numaralı bir eve yerleşmişti. Burada, tamamıyla münzevi bir hayat geçirmekteydi.

Sokağa yalnız sabahları çıkıyordu. Mutadı *(alışılmış)* olan aheste yürüyüşle hayvanat bahçesine giriyor. Orada bir tur yapıyor. Bahçedeki Şark kahvesinde oturuyor. Bazı dostlarıyla konuşuyor. Yemek vaktinden evvel, yine evine avdet ediyordu *(dönüyordu)*. Ve bu sırada, evinin tam karşısındaki 37 numaralı Nidman ismindeki bir adamın evinin ikinci katındaki odada, kapalı panjurların arkasında, ateş gibi parlayan iki gözün, kendisini sıkı sıkıya tarassut ettiğini *(gözetlediğini)* bilmiyordu.

Bu ateşli gözlerin sahibi, Tableryan[14] isminde genç bir Ermeni idi. Kafkas Ermeni Komitesinin emriyle Paris’ten buraya gelmiş. Aldığı emri ifa etmek için Talât Paşa’yı arayıp bularak, onun ikamet ettiği 24 numaralı evin, karşısındaki 37 numaralı eve yerleşmişti.

Bu tarassut *(gözetleme)* biraz uzunca devam etti. Tableryan ile arkadaşları tarafından muhtelif planlar tertip edildi. Ve nihayet yapılacak işin 1921 senesi Mart ayının 15. günü icrasına karar verildi.

O gün Talât Paşa, mutadı olan saatte sokağa çıkarak yine o aheste yürüyüşü ile hayvanat bahçesine doğru ilerlemeye başladı. Tableryan ile arkadaşları, kendisini karşıki kaldırımdan takip ediyor. Gözden

kaybetmemeğe çalışıyorlardı. Tableryan, yalnız bulunuyordu. Arkadaşları, bir otomobil ile onu beş on adım geriden takip ediyordu.

Talât Paşa, hayvanat bahçesine girdi. Arkasına kurşuni renkte bir pardösü giymişti. Bastonuna dayana dayana yine bir tur yaptı. Şark kahvesinde yalnızca oturup bir kahve içtikten sonra kalktı. Kendisini bekleyen korkunç akıbetten haberdar olmayarak ikametgâhına doğru yürümeye başladı. Saat tam on bire on dakika vardı.

Talât Paşa, ikametgâhına takarrüp etti *(yaklaştı)*. Herdenberg sokağına girdi. Tam 17 numaralı evin önüne geldi. O anda acı bir revolver sesi işitildi. Bu revolverden çıkan hain ve kahpe kurşun, zavallı Talât Paşa'nın -arka tarafından- beynini parçalamış. Talihsiz Sadrazam'ı kanlar içinde yere sermişti.

Katil Tableryan, Talât Paşa'nın bîruh *(cansız)* olarak yere yuvarlandığını görür görmez elindeki tabancayı sokağın ortasında fırlattı. Kendisini kaçırmak için, arkadaşlarının arkadan getirdikleri otomobile doğru koşmıya başladı. Fakat Farenen Sokağı'nın başında, halk tarafından yakalandı.

Tableryan kimdi? Ve Talât Paşa'yı, niçin katletmişti?

Bu suale üç beş satırla cevap vermek mümkün değildir. İzah etmek ise, bu mevzuumuzun haricindedir. Buna binaen, bu elim akıbetle, Talât Paşa'nın hayatına dair olarak yazmış olduğumuz yazılara son veriyoruz. Pek genç yaşından beri hayatını memleketine ve milletine vakfetmiş ve bu uğurda da hayatını kaybeylemiş olan bu zata rahmet temenni ediyoruz.

Talat Paşa

ENVER PAŞA

Kendisine hitap edildiği zaman bir genç kız gibi göğsüne kadar kızaran narin bir delikanlı, güzel, şirin. Tam manasıyla yakışıklı. Yüzünün hatları, son derecede düzgün. Bu sevimli çehrenin en kuvvetli tarafı, bilhassa gözleri. Bu gözler biraz sert ve haşin olmakla beraber, bakanların kalbini derhal büyüleyecek kadar sehhar *(sihirli)*. Az konuşur. Az güler. Fakat abus *(somurtkan)* değil, umumi heyeti ve jestleri, ilk nazarda mağrur ve azametli gibi göründüğü halde, Bilâkis mütevazi. Hatta kendini göstermekten bile muhteriz *(çekingen)* ve müctenip. Bir daha tekrar edelim, o devrin tabiriyle, kız gibi bir delikanlı…

Kim der ki bu mahcup delikanlı, 1914 Cihan Harbi'nin en büyük kahramanlarından olacak ve Osmanlı İmparatorluğunun taçsız hükümdar mevkiine kadar çıkacak.

Çok zeki ve çalışkan olduğu için, Harbiye Mektebinden parlak bir erkân harp yüzbaşısı olarak çıkmasına kimse hayret etmedi. Fakat o tarihte kan ve ateş içinde kaynayan 3. ordu Mıntıkasına memur edildiği zaman onu yakından bilenleri:

— Yazık oldu çocuğa… Bu, Rumeli'ye gidecekti, o canavar gibi Bulgar çeteleriyle nasıl mücadeleye girişecek, dediler.

Fakat o, Manastır'a gidip de o kanlı mücadele sahasına atılır atılmaz:

— Aşk olsun, Enver'e… Hiç de umduğumuz gibi çıkmadı, demek mecburiyetini hissettiler.

Bunda da haksız değildiler. Çünkü birkaç arkadaşının arasında söz söylerken göğsüne kadar kızaran o kız gibi delikanlı, kanlı Balkanlarda Bulgar eşkıyalarını avlamaya çıktığı zaman tığ gibi bir genç zabit oluyor, burnuna barut kokusu girer girmez, derhal değişiyor. Gösterdiği harikulade cesaretle yalnız dostlarını değil, takibine çıktığı Bulgar çetecilerini bile hayretler içinde bırakıyordu.

*

1906 - 322 senesi Kânunuevvel ayının 18. Perşembe gününün gecesi. O gün, Manastırdan Selânik'e gelen ve ordu erkânı harbiye riyaseti ile müfettiş umumiliğe eşkıya takibine ait mühim raporlar getiren erkânı harp kolağası Enver Bey'i takip ediyoruz.

Gece, zifiri karanlık… Enver Bey'in gözleri, bir mendille bağlı, kollarına iki zabit girmiş. O derin zulmetler *(karanlıklar)* içinde, Onu Musevi Hastanesi'nin arkasındaki sokağa götürüyorlar. Orada Saol Modyano'nun bahçesi içindeki eve giriyorlar. Bir odaya sokuyorlar. Odanın ortasında, kan rengi çuha örtülü bir masa. Masanın başında, başları ve yüzleri nikapla *(peçeyle)* örtülü, üç meçhul zabit.

Enver Bey'in gözleri açılıyor. Bu heybetli manzarayı görüyor. Fakat kılı bile kıpırdamıyor. Ortada oturan zabitin ağır, tannan *(çınlayan)* ve iliklere kadar işleyecek derecede müessir bir sesle:

— Vatanın sinesinde, bir kale-i stüvar gibi teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti… diye başlayan uzunca nutkunu büyük bir sükûnetle dinliyor, nutuk bitince, zabit ayağa kalkıyor, Enver Bey'in sağ elini alarak, masanın üzerindeki Kur'anı Kerim ile revolverin üzerine bastırıyor:

— Vatanı kurtarmak için icabında hayatını feda edeceğine yemin et, diyor.

Enver Bey, en küçük bir tereddüt bile göstermeden:

— Vallahi… Billahi… diye yemin ediyor…

İki arkadaşının yanında söz söylerken mahcubiyetinden kızaran, fakat kanlı Balkanlardan Bulgar çetelerine duman attıran genç erkânı harp

kolağası şimdi, vatanı kurtarmak için teşekkül eden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin gizli azaları arasına giriyor.

Kim derdi ki, gözleri bağlı olarak iki zabitin arasında şu odaya giren büyük bir tevazu ve sükûnetle şu yemini eden genç zabit, bir gün gelecek, bir müddet sonra adı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne çevrilmiş olan bu muazzam teşkilâtın başına geçecek. Osmanlı İmparatorluğunun en imtiyazlı bir şahsiyeti oluverecek?

*

Meselenin en dikkate şayan ciheti şurasıdır ki, Enver Bey’in eniştesi olan Miralay Nâzım Bey, Selânik merkez kumandanıdır. Bu zat, Sultan Hamid’in yaverlerindendir. Padişah, gizli cemiyeti haber almıştır. Nâzım Bey vasıtasıyla, bu cemiyet aleyhinde gizlice takibat yaptırmaktadır.

Enver Bey, Manastır’dan Selânik’e geldiği zaman, Nâzım Bey’in evinde yatıp kalkıyor. O zaman, bir çatı altında iki zıt kuvvet yaşıyor, enişte istibdatçı, kayınbirader hürriyetperver…

Cemiyet erkânından bazıları telâş ediyorlar.

— Biz, Enver’i cemiyete aldık ama ya ağzından bir şey kaçırıverirse, diyorlar.

Hattâ bir aralık bunu, Enver’e de hissettiriyorlar. Enver, bu garip şüpheye cevap bile vermiyor. Hafif bir gülümsemekle iktifa ediyor *(yetiniyor)*.

Artık Rumeli Bulgar, Sırp, Yunan çetelerinin tesirleriyle bir volkan kesilmiştir. Bu volkanı söndürmek için de Reval’de yapılan İmparatorlar Mülâkatı’nda, Rumeli’deki Osmanlı hâkimiyetine nihayet verilmesi takarrür etmiştir *(karar vermiştir)*. Buna binaen Cemiyet harekete geçecektir. Fakat bu hareketin neticesinde muvaffak olabilmek için her şeyden evvel, - cemiyetin hareketini felce uğratmaya çalışan- Selânik merkez kumandanı Nâzım Bey’in öldürülmesi elzemdir.

Cemiyet’in gizli mahkemesi derhal idam kararını veriyor. Ve cemiyetin fedailerinden Mülâzım Mustafa Necip Bey’de bu kararın tatbikine memur ediliyor.

Fakat garip değil mi? O aralık, Nâzım Bey evinden dışarıya çıkmıyor. Ortada gezip dolaşmıyor. İdam kararı teehhür ediyor *(gecikiyor)*… Sakın kulağına bir şeyler çalınmış olmasın

Adeta Enver Bey şüphe altına giriyor. Merkezi Umumi içtima ediyor *(toplanıyor)*. Nâzım Bey'in, evinde öldürülmesine ve bunu temin etmek için de Enver Bey'in Millî ve vatani vazifeye davet edilmesine karar veriliyor.

1906 senesi Mayısının 29. gününün akşamı… Ortalık henüz kararmaya başlıyor. Merkez kumandanlığı kanun zabitlerinden[15] Mülâzım İsmail Canbolat Bey elinde bir takım kâğıtlarla Nâzım Bey'in kapısını çalıyor. Karşısına çıkan emir çavuşuna:

— Beyefendiye haber ver. Acele olan şu kâğıtları imzalatacağım. Kendisine bazı şeyler de söyleyeceğim… Hem, biraz da Enver Bey'le görüşeceğim, diyor…

Çavuş, tanıdığı Canbulat Bey'i, hiç tereddüt etmeden alt kattaki selamlık odasına alıyor. Kendisi de, üst katta bulunan Nâzım Bey'e haber göndermeye gidiyor.

Canbulat Bey odaya giriyor. Enver Bey'le karşılaşıyor. Hiçbir mukaddimeye lüzum görmeden:

— Cemiyet'e, en büyük vazifeyi ifa edeceğiniz zaman gelmiştir, diyor.

Enver, Canbulat'ın gözlerinin içine bakıyor. Biran bile düşünmeden

— Hay hay!.. diye cevap veriyor.

Enver bu cevabı verirken, Çavuş odaya giriyor. Nâzım Bey'in de şu cevabını getiriyor:

— Efendim! Beyefendi, evrakı yukarı istedi. Sizi de, yarın sabah göreceğini söyledi.

Canbulat şaşırıyor. Sapsarı kesiliyor. Kalbini bir şüphe kemirerek gözlerini Enver'in gözlerinin içine dikiyor. Kulağına eğilerek.

— Onun, bu odaya gelmesi lâzımdır. Git ne yap yap onu buraya getir, diye fısıldıyor.

Enver tek bir söz bile söylemeden, odadan fırlıyor. Yukarı çıkıyor. Nâzım Bey'in bulunduğu odaya giriyor:

— Enişte Bey! Bir zabiti, böyle savmak ayıp olur. Aşağı ininiz de, ayakta olsun, görüşünüz, diyor.

Nâzım Bey, istemeyerek aşağıya iniyor. Canbulat Bey'in pek sinirli bir halde beklediği odaya giriyor. Canbulat sağ eliyle selam verirken, sol eliyle kâğıtları uzatıyor:

— Af buyurunuz Beyefendi. Pek acele olduğu için rahatsız ettim, diye mırıldanıyor.

Nâzım Bey kâğıtları alıyor. Oradaki yazıhaneye oturuyor. Okumaya başlıyor.

Fakat tam o anda, bahçeye nazır olan pencerelerin panjurların arasından içeriye uzatılan bir tabancanın namlusundan ateş fışkırıyor. Nâzım Bey, kısa bir feryadı müteakip kanlar içinde yere yuvarlanıyor.

Vakıa Nâzım Bey ölmüyor. Çünkü heyecanından iyice nişan alamayan Mustafa Necib'in kurşunu, hürriyetperverlere musalla olan Nâzım Bey'in kalbine değil, bacağına isabet ediyor. Ancak şu var ki, Enver Bey, Savol Modyano'nun bahçesindeki evde, kan rengi çuha kaplanmış olan masanın önünde ettiği yemine sadık olduğunu gösteriyor. Memleketin selameti uğrunda, eniştesini, Mustafa Necib'in revolverinin önüne kadar sürüklemekle vatanperverliğinin derecesini ibraz etmiş *(ortaya koymuş)* oluyor.

O anda ortadan kaybolan Enver Bey, tam kırk üç gün sonra Selânik'te ve şu şekilde görülüyor:

Temmuzun 13. Pazar günüdür. Üç gün evvel hürriyet, ilan olunmuştur. Selânik'teki neş'e ve şetaretin *(sevincin)* coşkunluğu, son haddini bulmuştur.

Bandolar, askerler, her sınıf ve zümreye mensup halk, istasyona taşınıyor. Ve herkesin içinde, meserret *(neşe)* kaynıyor. Biraz sonra trenle gelecek olan hürriyetin timsalini bir an evvel görebilmek için, herkes sabırsızlanıyor.

İstasyon, görülememiş bir surette tezyin edilmiş *(süslenmiş)*. Taklardan, bayraklardan, şallardan, halılardan, çiçek ve yapraklardan mürekkep, bir renk halitası… Bazı müfrit hürriyetperverlerin başlarındaki serpuşlarda: "Yaşasın hürriyet!" kelimeleri işlemeli. Bazılarının yakalarından ve bazılarının kollarından da, arşın arşın beyaz ve kırmızı kurdeleler sarkıyor. Bunların arasında, koca bir bayrağı ay yıldızı göğse gelmek suretiyle hamail *(muska)* gibi çaprazvari boyunlarına asanlar da var…

Bu manzara bazı ağırbaşlılara garip geliyor. Dudaklarda beliren müstehzi *(alaycı)* tebessümler, güçlükle zapt ediliyor. Çünkü zaman ve vaziyet, çok nazik, şu anda, Fransa İhtilali Kebiri'ni taklit edenler o kadar hassas ve üst tetikteler ki, milli hissiyat ile zerre kadar alay edenlerin vay haline… Menfi his telkin edecek olan en küçük bir hareketin, herhalde bir Nagant kurşunuyla öldürülmesi işten bile değil.

Mütemadiyen nutuklar söyleniyor. Durmadan marşlar çalınıyor. Her an, inkılâbın ruhu, biraz daha canlanıyor.

Nihayet uzaktan bir tren düdüğü ötüyor. O mahşeri kalabalık bir daha kaynaşıyor. Bütün gözler, trenin geleceği istikamette toplanıyor. Herkesin

kalbi, kanatlı bir kuş gibi çarpıyor.

Ve nihayet… Bayraklar ve defne dallarıyla donanmış olan tren ağır ağır istasyona giriyor. Geniş bir soluk alarak rampaya yanaşıyor. Coşkun bir hürriyetperver:

— Yaşasın Enver! diye bağırıyor.

Bu bağrışmayı, binlerce ve belki de yüz binlerce bağrışma takip ediyor. Herkesin gözleri bu hususi trenin vagonlarının pencerelerinde dolaşıyor. Herkes hürriyetin timsalini bir an evvel görmek için ileri atlıyor. Vagonların pencerelerini dolduran silahlı ve keçe külahlı insanlar arasında, Enver'e benzer hiç kimse görülmüyor.

Fakat… Enver nerede?

Nerede olacak, kendisine tahsis edilen vagonun en ücra köşesinde, zavallı mahcup delikanlıyı sıtmalar tutuyor. Yanından bir an bile ayırmadığı Mustafa Necib'in elini sımsıkı yakalamış adeta, tiril tiril titriyor:

— Bu kadar kalabalıkta, trenden nasıl ineceğiz Sakın benden ayrılma, diye yalvarıyor.

Fakat durulacak zaman değil. Herkes vagon pencerelerini paralıyor. Mızıka gürültüsüne karışan coşkun insan feryatları, müthiş bir kasırga gibi istasyonu sarsıyor. Vagonun önüne toplanan Merkezi umumi azaları ile hükümet erkânının:

— Nerede?

— Niçin inmiyor?

— Çağırsanıza… diye söylenmeleri, Enver'e, vaziyetin ehemmiyetini anlatıyordu.

Manastır Balkanlarında, dev gibi Bulgar çetecilerinin üzerine, emsali görülmemiş cüretlerle atılan Enver, şimdi adeta Mustafa Necib'in himayesine sığınarak kızara bozara, vagonun arka sahanlığında görünüyor ve bir alkış kasırgası arasında, omzuna kayışla asılı, kısa bir Manliher tüfeğini sol eliyle sıka sıka trenden iniyor. O onda, sakallı bir zat ileri atılıyor. Onun boynuna sarılıyor. Hıçkıra hıçkıra ağlarken:

— Evladım… Enver'im! Çok şükür Allah'a… bugünü gördüm, diye söyleniyor.

Bu, Enver'in babasıdır. Bu sahne, Enver'in heyecanını büsbütün arttırıyor. Artık kendini zapt edemeyerek bir hale geliyor. Bereket versin ki Merkezi umumi azaları ve arkadaşları, onun üzerine atılıyorlar. Birbirlerini ite kaka kollarını uzatıyorlar. Onu, kucaktan kucağa sürüklüyorlar. Tebriklere, taltiflere, takdirlere gark ediyorlar.

Enver o kadar şaşırmıştır ki, perişan nazarlarla etrafına bakınıyor. Mütemadiyen:

— Ben bir şey yapmadım, diye söyleniyor.

Ve her an, omzundan kayan tüfek kayışını yerine getirmeye çalışıyor.

Şimdi Enver'i bir masanın kenarına sürüklüyorlar. ona, hürriyetin timsaline bir nutuk söyletmek istiyorlar. Nasıl, bu mümkün olur mu hiç?

En samimi iki arkadaşının yanında bile üç kelimeyi bin mahcubiyetle söyleyen Enver, şimdi burada, binlerce ve belki de yüz binlerce insan karşısında masanın üzerine çıkacak da, halka hitapta bulunacak… İmkânsız şey.

Enver baygınlıklar geçirirken, Merkezi umumi azalarından Talât Bey ile Binbaşı Cemâl Bey onu kollarından tutuyorlar. Masaya doğru itiyorlar:

— Metin ol Enver. Herkes seni bekliyor. Haydi, diyorlar.

Enver, artık son kudretini sarf ediyor. Şallar ve halılar ile süslenmiş olan masanın üzerine çıkıyor. Bin müşkülat ile:

— Vatandaşlar! diyebiliyor ve duruyor.

Ne Cemâl Bey'in:

— Enver, ne yapıyorsun? diye samimâne telkinleri ve ne de Talât Bey ile diğer arkadaşlarının nazarlarıyla teşvik ve teşcileri *(cesaretlendirmeleri)* kâr etmiyor.

Beş sene sonra bütün Osmanlı ordularını bir tek emirle harekete getiren bu genç erkânı harp binbaşısı, o gün orada bir tek kelime bile söyleyemiyor.

"Rica ederim beni bu müşkül vaziyetten kurtarınız." Manasını ifade eden melül ve endişeli nazarlarını, arkadaşlarına çeviriyor. Arkadaşları, Onu o müşkül vaziyette daha fazla bırakmıyorlar.

— İnkılâbın azameti, o kadar heyecan verdi ki, dili tutuldu. Nutuktan, vazgeçelim. Haydi, Kulüp'e gidelim, diye, Enver'i masadan indirmeye mecbur oluyorlar.

Bu mahcubiyet ve beceriksizlik, Enver'e hiçbir şey kaybettirmedi. Çünkü artık o, yarım mabutlar mertebesine ermişti. Ve onu bu mertebeye isal eden de *(ulaştıran da)*, hiç şüphesiz ki müstesna talihi idi.

Talih, bu kelimenin üzerinde, kısaca tevakkuf edeceğiz *(duracağız)*. Ve buna inanmayanlara, Enver'i göstereceğiz. Sonraları onun eline bakan müteaddit falcılar, bu sakin ve mahcup delikanlının sol avucunda ve bileğine yakın noktada gördükleri üç yıldız işaretine son derecede ehemmiyet vermişler, insanların avuçlarında pek ender görülen bu harikulade ikbal işaretine atfen:

— Sen, insanların çıkabileceği en yüksek mertebeye vasıl olacaksın, diye müjdelemişlerdi ve bunda da asla hata etmemişlerdi.

Fakat o gün trenden inerken emsali görülmemiş olan alkışlara gark edilen Enver, talihinin kendisine hazırladığı mesut sürprizlerden, kat’iyyen haberdar değildi. Hatta hayatında bir kere bile yalan söylememiş olan bu genç zabit, Selânik istasyonunu kasırgaya çeviren alkışlar karşısında derin hayretlere kapılmış, kabahatli bir çocuk gibi boynunu bükerek:

“Ben bir şey yapmadım.” diye, halkın o çılgınca tezahüratına hiçbir hak kazanmadığını itiraf etmişti.

Evet. Kendisi büyük bir şey yapmamıştı. Fakat onu ikbal semasına çıkarmaya karar vermiş olan talih ona akıl ve hayale gelmeyen basamaklar hazırlamıştı.

Bu basamağın birincisi, Selânik istasyonunda tezahür etmişti. Çünkü Meşrutiyetin ilk günü, Selânik ile Manastır’ın arasına bir rekabet girmişti. Bu da hiç şüphesiz ki Enver’in müstesna talihinin bir cilvesi idi. Şöyle ki:

Selânik meşrutiyeti hangi gün ilan edeceğine henüz karar vermemişti. Halbuki Manastır’da Şemsi Paşa’nın katliyle başlayan hadise birden bire alevlenmiş, dağa çıkan Resne ve Uhri taburlarına mensup zabitanın Osman Paşa’yı da dağa kaldırmaları vaziyeti büsbütün korkunç bir hale getirmiş, artık hükümet kuvvetlerinden hiçbir pervası kalmayan Manastır Heyeti Merkeziyesi, silâh kuvvetine dayanarak 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) günü Manastır’da meşrutiyeti ilan etmişti.

Manastır’ın bu cüretkârlığı, Umumi Merkez’i teşkil eden Selânik’in gururuna dokunmuştu. Kendilerinden mezuniyet almadan yapılan bu hareketten, umumi Merkez azalarının hepsi müteessir olmuştu. Bilhassa Resne taburu kumandanı Niyazi Bey’in Hürriyet kahramanı olarak bir anda büyük bir şöhret kazanması, Selânik’te büyük bir kıskançlık doğurmuştu. Eğer bu hal karşısında derhal tedbir alınmazsa, Manastır vaziyete hâkim olacak, Selânik ikinci planda kalacaktı.

Umumi Merkez azaları, buna tahammül edemediler. Fakat vaziyet o kadar nazikti ki, Hürriyet ve meşrutiyetperver kitlesinin ikiye ayrıldığını kimseye bildirmek istemediler. Derhal Selânik ve havalisinde de meşrutiyeti ilan ettiler. Ve Niyazi Bey’e daha faik bir Hürriyet kahramanı olmak üzere Enver Bey’i meydan çıkarmaya karar verdiler.

Bu karar derhal tatbik edildi. Nâzım Bey’in yaralanma hadisesinde Tikveş’e firar ederek orada Mustafa Necip Bey’in ücra bir köydeki bölüğünde misafir olan Enver’e haber gönderildi. O güne kadar, cemiyete

mensup diğer zabitlerden farklı hiçbir iş görmemiş olan Enver, Hürriyetin timsali *(sembolü)* sıfatıyla Selânik'e getirildi.

Mamafih *(bununla birlikte)* Enver'in tercihi, büsbütün sebepsiz değildi. O, cemiyetin emrine bilâ kaydü şart *(kayıtsız şartsız)* itaat ederek en yakın akrabası olan Nâzım Bey'i feda etmiş, Cemiyet'in harekâtına engel olan Selânik Merkez Kumandanını Mustafa Necib'in revolveri önüne sürüklemişti. Sonra, o kadar mütevazı bir genç idi ki, kendisine verilen o yüksek payeden dolayı hiçbir şımarıklık göstermeyeceğine bütün arkadaşları emindi. İşte bütün bunlar, talihin o kadar mes'ut ve müstesna cilveleriydi ki: bir gün evvel mevcudiyetinden ancak beş on arkadaşının haberdar olduğu genç zabit, 1324 senesi Temmuz ayının 13. günü cihanşümul *(evrensel)* bir kahraman oluvermiş, ismi bütün dünyaya yayılarak tarihi şahsiyetlerin ilk safına geçmişti.

*

Şu hakikati de derhal kaydetmek icap eder ki Enver Merkezi Umumi'nin yarattığı bir put olmakla beraber, ne rakibi olan Resne kahramanına ve ne de Şemsi Paşa'yı katletmekle meşrutiyetin bihakkın kahramanı olması lâzım gelen Mülâzım Atıf Bey'e karşı en küçük bir tefevvuk *(üstünlük)* eseri göstermedi. Mevkiini, çok iyi hazmetti. Merkezi umuminin kendisine tevdi ettiği *(verdiği)* vazifeyi ifada *(yerine getirmekte)* cidden liyakat gösterdi. Hatta 31 Mart Vakasında, Manastır Balkanlarında Bulgar çeteleriyle giriştiği kanlı mücadelelerden, daha çok parlak kahramanlık gösterdiği halde yine tevazuunu muhafaza etti.

İtalyanların Trablusgarp'a saldırmaları, Enver'e yeni bir şöhret sahası hazırladı. Hükümetin müdafaasız bıraktığı bu muhitte *(çevrede)*, Cemiyet bir Türk kahramanlığı yaşatmak isteyerek, Enver'i oraya yolladı. Enver bu defa da, Çöller Kahramanı unvanını aldı.

Hâlbuki o kahramanlık sahasında Enver yalnız değildi. Trablusgarp Kalesi topçu alayına mensup neferlikten yetişme Ali Baba isminde ve yetmiş yaşında ak sakallı bir Yüzbaşı'dan, fırka Kumandanı Neşet Paşa'ya, paslı tüfeklerine kurşun bulamayan Anadolu evlatlarına kadar herkes sinelerini İtalyan mermilerine germişti. Ve bilhassa vicdanlarının sevkiyle gönüllü olarak oraya şitap etmiş *(koşmuş)* olan bir çok Türk zabitlerinin hepsi birer çöl kahramanı idi. Fakat Cemiyet, kendi kahramanının başını bütün oradaki kahramanların başlarından yukarı yükseltmek istedi. Enver'e,

Başkumandan ve Sultan'ın mümessili *(temsilcisi)* gibi unvanlar istimaline salahiyet *(kullanmasına yetki)* verdi. Bu hareketiyle de, Enver'in ruhundaki fıtri tevazua, kahir *(ezici)* bir darbe indirdi.

Bingazi harplerinin devam ettiği müddet zarfında lehinde ve aleyhinde birçok şeyler söylendi. Ancak, inkâr edilemez bir hakikat olarak şunu kaydetmek lâzımdır ki Enver orada muvaffakiyetli işler de görmüştü. Fakat orası bir cidal *(savaş)* sahası idi ki, kazanılan şerefi bütün oradaki kahramanlar arasında, insaf ve adaletle taksim etmek lâzım gelirdi.

Hâlbuki Cemiyet tarafından Enver'e verilen hudutsuz salahiyet *(yetki)*, ilk defa olarak aksi tesir husule getirdi. Manastır'da, Selânik'te ve hatta İstanbul'da, kendisine hitap edildiği zaman mahcup bir kız gibi göğsüne kadar kızaran Enver, ilk gururu burada hissetti.

Ve şuna emin olmak lâzımdır ki bu gu rur, onun talihi üzerinde büyük bir kıskançlık husule getirdi. Enver her şey olabilecekti. Hatta taçsız ve tahtsız bir hükümdar derecesine yükselecekti. Fakat talihinin harp ciheti daima makûs *(ters)* gidecek, hiçbir harp meydanında yüzü gülmeyecekti.

Çöller kahramanı, kendisinden beklenen bütün fedakârlıkları yapmakla beraber, hiçbir muvaffakiyet kazanamadı. Diğer kahramanlar gibi O da, meyus *(umutsuz)* ve müteessir bir halde Afrika topraklarını terke mecbur kaldı.

Ne kendisi ve ne de Cemiyet, bu muvaffakiyetsizliğe tahammül edebildi. 13 Temmuz günü Selânik istasyonunda yapılan olan şöhret, temelsiz bir bina gibi yıkılıp gidecekti. Bu binayı inhidamdan kurtarmak lâzım geldi. Zamanın vaziyeti, buna çok müsaitti…

İstanbul'da ve Manastır'da bulunan gayrimemnunlar, mahirane bir manevra ile Cemiyet'i mağlup etmişler, Tayyar isminde bir Arnavut'u Manastır'da dağa çıkarmak suretiyle, Resna kahramanı Niyazi Bey'in vaktiyle oynadığı oyunu tekrar ederek Mahmut Şevket Paşa'yı istifaya mecbur eylemişlerdi.

Mahmut Şevket Paşa, Cemiyet'in Seraskeri idi. Onun hiç umulmayan bir zaaf göstererek Harbiye Nezaretinden çekilmesi, Cemiyet'in muazzam heyetini de sırtüstü deviriverdi. Fakat Cemiyet'in kodamanları, -Allah taksiratını affetsin- Ali Kemal'in tabiriyle hinoğlu hin kimselerdi. Kolayca düşmekle beraber, düştükleri yerde uzun zaman yatacak kadar kudretsiz ve kabiliyetsiz değillerdi. Bahusus *(özellikle)*, saltanatın fevkinde *(üstünde)* saltanat sürmek zevki, gürültüye pabuç bırakılarak feda edilemezdi.

Cemiyet, Arnavut Tayyar ile arkadaşlarının kabaca entrikalarına daha mahirane bir manevra ile mukabele gösterdi. Birtakım çoluk çocuğu tahrik ederek Babıali'ye gönderdi. Orada koparılan yaygara arasında, sancak direkleriyle birkaç cam kırıldı. Bu büyük tehditten sonra, Büyük Kabine namı verilen Muhalifler Hükümeti'ne, Balkan Harbini ilan ettirdi. Bu hareket, Cemiyetin mahirane bir manevrası idi.

Vakıa bu harbi kabul etmek, büyük bir zaruretti. Çünkü Sofya ve Atina'dan yükselen hakaret feryatlarına daha fazla tahammül edilemezdi. Cemiyet, bir taşla iki kuş vurmak istiyordu. Bu kuşlardan birincisi, muharip orduyu kolayca ele almaktı. İkincisi de, parlak bir zafer kazanmaktı.

Muhalifler, harbi muvaffakiyetle idare edecek, bütün Rumeli'yi istila ettikten sonra, Bizans surlarına dayanan düşman kuvvetlerini geri püskürtecek hal ve kabiliyetten değillerdi. Bunlardan, hükümetin en yüksek makamını işgal edenler bile:

— Biz, İttihatçıların zor ile bu harbi kabule mecbur olduk. Onlar, mademki harbi istediler. Gitsinler de düşmanı geri çevirsinler, diyecek kadar küçüklükler göstermektelerdi.

Hâlbuki İttihatçılar çoktan muharip ordunun her kıtasına sokulmuşlardı. Bir taraftan ordunun kökünden sarsılmış olan maneviyatını kuvvetlendirmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlar, diğer taraftan da efkârı umumiyeyi, vatanın halâskârı *(kurtarıcısı)* olan Cemiyet'in lehine çevirmeye çalışıyorlardı.

Vaziyet çok ciddi idi. Bütün gayretlere rağmen ciddiyetle sevk ve idareden mahrum olan ordu, Çatalca hattına çekilmişti. İstanbul, düşman toplarının tehdidi altına girmişti.

İstanbul halkı çok büyük endişe ve heyecan içinde idi. Post kavgası yüzünden vahamet kesbeden bu vaziyetin akıbetinden ve bilhassa Büyük Kabine nâmını alan hükümet heyetinin, bu büyük tehlikeye karşı koyabileceğinden hiç kimse emin değildi.

İşte tam bu sırada idi ki, Cemiyet'in en güvendiği bir şahsiyet olan Enver Bey, Trablusgarp harbinden avdet etmiş *(dönmüş)*, İstanbul'a gelmiştir.

Enver Bey'in İstanbul'a geldiği esnada, Cemiyetin büyük erkânı, artık hükümeti devirmeye karar vermişlerdi. Bunun içinde muhtelif şekiller düşünmektelerdi. Fakat hepsinde de ayrı ayrı zorluklar gördükleri için, bu şekillerden birini tatbike karar verememişlerdi.

Cemiyet, müşkül bir vaziyette bulunuyordu. Çünkü efkârı umumiye hükümetten memnun olmamakla beraber, hükümet yine kuvvetli bulunuyor, bütün inzibat vasıtalarını, henüz bütün kudretiyle elinde tutuyordu.

Çok tabiîdir ki, bu vaziyette iken hükümet devirmek kolay değildi. Bu maksadı temin etmek için çok cüretkârhane bir harekete atılmak elzemdi.

İttihatçılar buna da karar vermişlerdi. Hayatlarının pahasına bile olsa, mutlaka bir hareket yaparak Cemiyetin talihini tecrübe edeceklerdi.

İşte tam o sıralarda, İttihatçıların bekledikleri fırsat zuhur etti. Hükümet, aciz ve zillet içinde, düşmanlara "pes!" diyerek, mağlubiyeti kabul eyledi. İstanbul'a 8-10 kilometre mesafede bulunan Bahşayiş köyünde, feci bir mütarekename imza edildi. Artık harp kaybedilmiş, Rumeli elden gitmişti.

İttihatçılar bu fırsatı kaybetmek istemediler. O feci mütarekenameyi imza eden hükümete karşı halkın hissettiği nefret ve hiddetten istifade etmek için, derhal işe giriştiler.

İlk hedef Babıâli idi. Cüretkârhane bir hareketle Babıâli basılacak, hükümet derhal iskat edilecekti *(düşürülecekti)*.

Bu kitabımızda Talât Paşa faslını yazarken hülasa ettiğimiz *(özetlediğimiz)* Babıali Baskını meselesine, şimdi Enver Paşa faslında temas ederken biraz daha tafsilat *(ayrıntı)* vereceğiz. Fakat peşinen şunu arz edelim ki, Babıâli Baskını bütün incelik ve teferruatıyla nakledilecek olursa, bu yazılarımız mahiyetin değiştirecek, adeta kitap içinde başka bir kitap vücuda gelecektir. Bu ise sadedimizin *(asıl konumuzun)* haricindedir. Buna binaen pek fazla tafsilata *(ayrıntıya)* kaçmadan, bu vaka hakkında biraz daha fazla malumat vereceğiz.

Babıâli baskını düşünülürken bir kısım İttihatçılar, tereddüt ediyorlar:

— Haydi, hükümeti devirdik. Fakat maneviyatı tamamıyla sarsılmış olan bu ordu ile nasıl harbe devam edeceğiz? Eğer yeniden başlayacağımız harpte bir muvaffakiyet gösteremezsek hiç olmazsa, Edirne ile Trakya'yı istirdat edemezsek *(geri alamazsak)*, bugünkü hükümetten daha fena bir mevkie düşmez miyiz? Diyorlardı.

Hükümeti devirmeyi kat'iyyen kafasına koymuş olan Talât Bey, birçok işler görülebileceğine kaniydi. Fakat bu kanaatine katiyyet *(kesinlik)* vermek için, bir kere de Enver Bey ile görüşmeye karar verdi. Ve onu İstanbul'a davet için, Mümtaz Bey'i İzmit'e gönderdi.

Enver Bey İstanbul'a gelir gelmez derhal cephedeki kıtalardan birinde hizmet istemiş, karargâhı Kalitarya Köyünde bulunan kolordunun erkânı

harp riyasetine *(başkanlığına)* tayin edilmişti. Ve o sırada, Kolorduya iltihak etmek *(katılmak)* üzere İzmit'te hazırlanan bir fırkayı teftişe gitmişti.

Mümtaz Bey Enver Bey'i İstanbul'a davet etmekle beraber, ona Talât Bey'in tasavvurlarından da *(düşüncelerinden de)* biraz bahsetti. Artık heyecanlı maceralardan pek hoşlanmaya başlayan Enver Bey, hiç tereddüt göstermeden Talât Bey'in fikrini beğendi. Ve derhal İstanbul'a geleceğine söz verdi. İşlerini çarçabuk bitirdi. Posta trenini bile beklemedi. İstasyonda hazır bulunan marşandize *(yük trenine)* bindi. Tren şefinin vagonunda Haydarpaşa'ya geldi. Fakat tren gara girdiği zaman, artık ortalık iyice kararmıştı. İstanbul'da idare-i örfiye *(sıkı yönetim)* şiddetli bir surette devam ettiği için akşam ezanından sonra bütün deniz nakil vasıtalarının işlemesi yasaktı. Buna binaen Enver Bey, İstanbul'a geçmek için hiçbir vasıta bulamadı. Büyük bir can sıkıntısı içinde o geceyi Kadıköy İnzibat Karakolunda geçirmeye mecbur kaldı.

Hâlbuki o gece, -Talât Paşa faslında arz ettiğimiz veçhile *(şekilde)*- Vefa'da, Beşezade Emin Bey'in evinde bir içtima *(toplantı)* yapılmıştı. Ve bu içtimada da, Fethi Bey'in beyanatı üzerine, Talât Bey'in baskın fikri tezelzüle uğramış *(sarsılmış),* oradaki arkadaşları tarafından tereddütle karşılanmıştı.

O geceyi sabırsızlıkla geçiren Enver Bey, ortalık aydınlanmaya başlar başlamaz derhal bir sandal ile Sirkeci iskelesine geçti. Oradan da kapalı bir arabaya binerek, Talât Bey'in Yerebatan caddesindeki evine geldi. Talât Bey, henüz uykuda idi. Fakat Enver Bey'in geldiğini duyar duymaz, derhal kalkarak gecelik entarisiyle aşağıya indi. Merak içinde bulanan Enver Bey'e, gece yapılan içtima *(toplantı)* ve müzakereyi aynen nakletti. Ve sonunda da:

— Ben tek başıma kaldım. Sükût ederek *(susarak)* onları dinlemekten başka bir çare bulamadım. Fakat bu işte kat'iyyen muvaffak olacağımıza kanaat ediyorum. Ve artık her şeyi senden bekliyorum, dedi.

Enver Bey, daha İzmit'e Mümtaz Bey'i dinlediği andan itibaren kararını vermişti. Ve şimdi Talât Bey'i dinledikten sonra, bu kararını daha ziyade kuvvetlendirerek:

— Bu kadar ince düşünmeye ne lüzum var. Derhal atılalım, diye son kararını bildirdi.

Talât Bey'in yüreği biraz ferahladı. On gün sonra, yine aynı yerde, ikinci içtima *(toplantı)* kararlaştırıldı. Ancak, Enver Bey'in teklifi üzerine

bu içtimada *(toplantıda)*, Fethi Bey bulundurulmayacaktı. Hattâ yapılacak içtima *(toplantı)*, ondan saklanacaktı.

— Talât Paşa faslında arz ettiğimiz veçhile *(şekilde)*- ikinci içtimada *(toplantıda)*, Enver Bey'in büyük bir cüret ve metanetle verdiği teminat üzerine, Babıâli'nin basılmasına karar verildi. Bunun için de çok iyi bir gün intihap edildi *(seçildi)*.

1328 senesi Kânunusani ayının 9. Günü (22 Ocak 1913), Saray'da bir Şurayı Saltanat toplanacak, düşmanlar tarafından bildirilmiş olan sulh şeraiti *(barış şartları)* ile Londra konferansının mütalaaları tetkik olunacaktı ve hiç şüphesiz ki bu içtima *(toplantı)*, hükümetin mevkiini muhafaza için yine hükümetin düşüncesiyle hitam *(son)* bulacaktı.

Talât ve Enver Bey ile arkadaşları, bu tahminlerinde hata etmemişlerdi. Saraydaki içtima *(toplantı)*, halkın nefret ve hiddetini artıracak bir şekilde neticelendi. Artık bu fırsat kaybedilemezdi.

O gece derin bir sükûnet içinde, geçti. Hiçbir yerde, hiçbir hareket hissedilmedi. Fakat bu sükûnet ve hareketsizlik içinde, Talât ve Enver Bey ile arkadaşları hayrete şayân *(değer)* bir sessizlikle hazırlanmışlar, sabahı dört gözle beklemişlerdi.

Sabahleyin sine sine bir yağmur yağmaya başlamıştı. Erkenden işlerine gidenlerin sokaklardaki kalabalığından sonra, birdenbire ortalık tenhalaşmıştı.

Babıâli'nin kapıları açılmıştı. Büyük, küçük memurlar birer ikişer geliyorlardı. Yağmur henüz dinmemişti. Başka günlerde oldukça kalabalık görünen Cağaloğlu, Babıâli ve Sirkeci caddeleri, tenhalığını daha hala muhafaza etmekte idi.

Yalnız, Babıâli kapısının karşısında, köşe başındaki gazino ile o civarda ve Sirkeci'deki gazino ve kahvelerde, sair günlere nazaran fazlaca müşteri görülüyor. Fakat masaların başında sakinane bir surette konuşan, tavla, dama ve iskambil oynayan bu müşteriler, hiç kimsenin nazarı dikkatini celbetmiyordu.

Nuruosmaniye'de Merkezi umumi binasının karşı cihetinde bulunan Menzil Müfettişi Umumiliği dairesinde, Menzil Müfettişi Umumisi, Miralay Cemâl Bey'in[16] odasında hiçbir gün görülmemiş olan bir faaliyet vardı. Her gün ordunun ihtiyaçlarına ait işler görülen bu odada bugün, şu misafirler vardı:

Talât Bey, Enver Bey, Enver Bey'in amcası, Binbaşı Halil Bey, İttihat ve Terakki murahhaslarından İzmitli Mümtaz Bey, yine müfettişlerden Hilmi

ve Sapancalı Hakkı Bey.

Bu zevat, pek az konuşuyorlardı. Hepsinin halinde az çok bir heyecan vardı. Ve sık sık saatlerine bakarak saatin tam 3 olmasını bekliyorlardı.

Saat iki buçuğu beş geçe, Talât Bey ayağa kalktı. Sapancalı Hakkı Bey'e işaret ederek:

— Hadi, şöyle bir dolaşalım. Arkadaşların toplanıp toplanmadıklarını anlayalım, diye, mırıldandı.

Talât Bey'le, Hakkı Bey daireden çıktılar. Paltolarının yakalarını kaldırdılar. Şemsiyelerini açtılar. Cağaloğlu Eczanesi'nin önünden geçtiler. Babıâli'nin önünden geçtiler. Geçerken şemsiyelerinin altından, oradaki gazinoya göz gezdirdiler. Kalabalığı az buldular. Canlarının sıkıntısını ifade edecek surette, yüzlerini buruşturdular.

Caddeye indiler. Meserret Otelinin gazinosunu da gözden geçirdiler. Orada da matlup *(istenilen)* derecede arkadaş göremediler. Yine birbirlerinin yüzlerine bakarak can sıkıntısını ima ettiler.

Fakat durmadılar. Sirkeci'ye inerek oradaki kahve ve gazinoların önlerinde de dolaştılar. Buralardaki vaziyetten de memnun olmadılar.

Sapancalı Hakkı Bey, bir aralık Talât Bey'in kulağına eğildi:

— Hani ya, Enver'in altmış fedaisi. Ortada bizimkilerden başka kimse görünmüyor, dedi.

Talât Bey, üzüntülü bir çehre ile:

— Ne yapalım Artık, ne olacaksa olsun, diye cevap verdi.

Geri dönmüşlerdi. Ağır ağır caddeyi çıkarak Babıâli'nin önüne gelmişlerdi. Saat, üçe on vardı. Artık vakit gelmişti. Tereddüt edilecek zaman geçmişti. Talât Bey, Sapancalı Hakkı'ya doğru eğildi:

— Ben, burada kalayım. Sen git haber ver. Çıksınlar, dedi.

Hakkı Bey, süratle menzil Müfettişi Umumiliğine geldi. Cemâl Bey'in oda kapısını açarak:

— Buyurun, Beyler… Her şey hazır, çıkınız, dedi.

Oradan da, koşa koşa merkezi umumî'ye gitti. Kapının iç tarafındaki sofada sabırsızlıkla gezinen arkadaşlarına:

— Hadi çabuk çıkınız. Ötekiler de çıkıyorlar, diye, onları da harekete getirdi.

Kapıcı, derhal yukarıya fırladı. İçtima *(toplantı)* odasının kapısını açarak, oradaki oturanlara:

— Buyurun Beyler! diye, bağırdı.

Kara Kemal Bey ile - Cemiyetin meşhur hatibi- Ömer Naci Bey öne geçtiler. Diğerleri, onlar takip ettiler. Süratli adımlarla Menzil Müfettişi Umumiliğinin kapısına doğru ilerlediler.

Kapının önüne kır renkli bir at getirilmişti. Enver Bey, bir besmele çekerek çevik ve metin bir hareketle o ata bindi.

Enver Bey'in etrafında kâmilen *(tamamen)* revolverlerle müsellah *(silahlanmış)* olan Kara Kemal Bey'in adamları toplandılar. Babıâli'ye doğru süratle ilerlemeye başladılar.

Ömer Naci Bey, kafilenin önünde gidiyordu. Cemiyetin erkânından olanlar da, kafileyi beş on adım geriden takip ediyordu.

Kafile tam İran sefarethanesiyle Nafia Nezareti'nin arasındaki köşeye gelince, Ömer Naci Bey derhal Nezaretin merdivenlerine sıçradı. Sesinin bütün kuvvetiyle:

— Yaşasın, millet… Yaşasın, İttihat ve Terakki cemiyeti… diye, bağırdı.

Bir nutuk söyleyecekmiş gibi hazırlandı. Hâlbuki maksat, nutuk söylemek değil, oradan gelip geçenleri de toplamak, kalabalık görünerek Babıâli'nin muhafızlarını şaşırtmaktı.

O zamana kadar Sapancalı Hakkı koşa koşa gelmiş, -şimdi Hava Kurumu Merkezi olan binanın önünde- yalnız başına bekleyen Talât Bey'i bularak:

— Geliyorlar, demişti.

Talât Bey, hiç tereddüt etmedi. Doğruca Babıâli'nin gazinosuna gitti. Kapıyı açarak yüksek sesle:

— Haydi arkadaşlar… dedi.

Fakat orada oturan oldukça kalabalık müşterilerden, bu davete ancak, sekiz on kişi iştirak etti. Çünkü diğerleri alelade müşteriler olup, yapılacak işle alakadar değillerdi.

Talât Bey, bunları yanına aldı. Yokuştan inen kafileye karşıladı.

Enver Bey, Babıâli'nin kapısı önüne geldiği zaman etrafına bakındı. Kendi 60 fedaisinden eser göremeyince fena halde şaşaladı. Kafileyi teşkil edenler de o kadar azdı ki, bu kadar zayıf bir kuvvetle koca bir hükümeti devirmeye kalkışmak, akıllıca bir hareket olmayacaktı. Babıâli'yi muhafazaya memur olan polis ve jandarmalardan maada *(başka)*, Sadaret Dairesi'nin altındaki koğuşlarda koskoca bir Uşak redif taburu vardı. Bu tabur, istirahat için cepheden gelmişti. Ve ihtiyat olmak üzere, oraya yerleştirilmişti.

Görülüyor ki adedi yüzü aşamayan bir cemaatle, bu oldukça mühim muhafaza kuvvetine karşı koyabilmek, düşünülecek bir keyfiyetti.

Fakat duracak ve düşünülecek zaman değildi. En küçük bir tereddüt, Cemiyet'i kökünden mahvedebilirdi. Ne olursa olsun, talih tecrübe edilecekti.

Enver Bey, derhal atından atladı. Yanında, Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Hilmi ve Sapancalı Hakkı Beyler olduğu halde içeriye doğru koşmaya başladı.

Sadaret Dairesinin geniş sofasına gittikleri zaman orada birkaç hademe vardı. Sadrazam'ın odasının bulunduğu koridora girdikleri zaman kendilerini iki silahlı nöbetçi karşıladı. Bir iki hademe telâşla ileri atıldı. Bunlardan biri, en ileride bulunan Yakup Cemil ve Hakkı Beylerin önüne gerilerek:

— Nereye gidiyorsunuz Yasak, diye mırıldandı.

Hakkı Bey sert bir sesle emir verdi:

— Yolu açın. Geri çekilin.

Silahlı nöbetçilerin gözleri, resmi elbiseli olan Enver Bey'e ilişti. İki nöbetçi derhal selam vaziyetine geçti. Artık, hiçbir mâni kalmamıştı. Enver Bey, büyük bir sükûnetle kapıyı açtı. Sadrazam'ın odasına daldı. Kâmil Paşa'nın karşısına dikildi. Katiyet ifade eden bir sesle:

— Paşa Hazretleri! Derhal istifanamenizi yazınız, diye bağırdı.

Kâmil Paşa, fena halde şaşalamıştı. Senelerce Sultan Hamid'in gizli kuvvetleriyle mücadele etmiş, birçok korkunç hadiselere metanetle göğüs germiş olan bu ihtiyar vezir, şimdiye kadar bu derece müessir bir kuvvet karşısında kalmamıştı. Ve en küçük bir itirazın, çok fena neticeler vereceğini anlamıştı.

Vaziyetin vahametine rağmen, Kâmil Paşa metanet ve nezaketini muhafaza etti. Enver Bey'e, karşısındaki koltuğu göstererek:

— Peki. Yazayım… Buyurun oturun, dedi.

Fakat Enver Bey'in sesi, tam bir emir mahiyeti kesbederek yükseldi:

— Yazın, efendim. Çabuk, yazın.

Kâmil Paşa'nın rengi bembeyaz kesilmişti. Derhal masanın üstündeki kâğıtlıktan, kenarları yaldızlı bir takrirlik kâğıt çekti. Masanın üzerine eğildi. Titreyen eliyle Enver Bey'in nazarları kâğıdın üzerinde dolaşırken, şu satırları yazdı:

Huzuru Şevketmeabı Cenab-ı Hilafetpenahiye:

Hizmeti sadaretten affımı istirham eylerim. Emri ferman, hazreti padişahımındır.

10 kanunsani 1328 (23 Ocak 1913)

Sadrâzam Kâmil

Sadaret odasında birkaç dakika zarfında olup biten bu hazin sahne cereyan ederken, dışarıda da mühim hareketler devam ediyordu.

İttihatçılardan birkaç zat, binek taşına açılan kapının önünde durmuşlar, tanımadıkları kimseyi içeri almıyorlardı. Talât ve Mithat Şükrü Bey'le birkaç arkadaşları da büyük holde bulunuyorlar. Umumi vaziyete hakim olmaya çalışıyorlardı.

İttihatçıların haber aldıklarına göre, o gün ve o saatte bütün nazırlar, Meclis Salonunda bulunacaklar ve bir gün evvel Saltanat Şurası'nda verilen karar hakkında konuşacaklardı. Buna binaendir ki Talât ve Mithat Şükrü Beyler, kapısı büyük sofaya açılan meclis salonunun önünde duruyorlar. Bir taraftan umumi vaziyeti idare etmek için sağa sola emirler verirken, diğer taraftan da nazırları kaçırmamak için salonun kapısını muhafaza ediyorlardı.

Fakat Enver Bey kendilerine iltihak ederek *(katılarak)* meclis salonuna girdikleri zaman, orada Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nâzım Paşa'dan başka kimseyi bulamamışlar, hayrette kalmışlardı.

Hâlbuki asıl hayrete şayân *(değer)* olan Nâzım Paşa'nın vaziyeti idi. Birkaç ihtilalci tarafından hükümete indirilen bu darbeyi menetmek için herkesten evvel harekete gelmemesi, derhal oraya asker celbederek ihtilalcileri tevkif ettirmesi lâzım gelen Nâzım Paşa, en küçük bir telâş eseri bile göstermemiş, gürültü ile kapıdan içeri giren Enver, Talât ve Mithat Şükrü Beyleri dudaklarında manalı bir tebessümle, adeta dostane bir vaziyetle karşılamıştı. Ağzında tahta bir ağızlığa geçirilmiş sigarası olduğu halde, arkasını ortadaki büyük masaya dayamış, ihtilal reisleriyle tatlı tatlı konuşmaya başlamıştı.

Bu satırları okuyan aziz karilerimizin *(okuyucularımızın)* hayret ve meraklarına cevap vermiş olmak için derhal arz edelim ki, Babıâli'ye yapılan şu baskın, Nâzım Paşa'nın da beklediği bir keyfiyetti. Ve bu işte O da adeta ihtilâlcilerle müşterek *(ortak)* gibi bir vaziyette idi. Çünkü bu hükümet darbesine kat'i olarak karar veren ittihatçılar, birkaç gün evvel Nâzım Paşa'ya Tokatlayan otelinde bir ziyafet vermişler, yapacakları hareketi, açıkça kendisine söylemişler ve kendisi bu işe müdahale etmediği takdirde, derhal Sadaret Mevkiine geçireceklerini vaat etmişlerdi.

Birkaç dakika sonra, Sadrazam olacağına katiyyen kani bulunan *(inanmış olan)* Nâzım Paşa, gayet neşeli bulunuyor. Karşısında sıralanmış olan Enver, Talât ve Mithat Şükrü Beylerle, tatlı tatlı konuşuyordu. Ve o aralık salona giren Yakup Cemâl Bey de, biraz geride durarak bu konuşmayı dinliyordu.

Konuşulan sözler, aşağı, yukarı şu şekilde cereyan ediyordu:

Nâzım Paşa: — İhtiyar -yani, Kâmil Paşa- istifa etti mi?

Enver Bey: — Evet. İstifanamesini aldım.

Nâzım Paşa: — Şu halde, mesele kalmadı… Aman, müfrit *(aşırı)* hareketlerden içtinap ediniz *(kaçınınız)*.

Talât Bey: — Müsterih ol, Paşam… Hiçbir şey olmaz… Tereyağından kıl çeker gibi, meseleyi hallederiz.

Fakat tam o anda sanki Talât Bey'in bu sözlerini tekzip ediyormuş *(yalanlıyormuş)* gibi, dışarıdan büyük bir gürültü başladı. Birbirini müteakip dört el silâh patladı.

Bu silâh sesleri, hepsini şaşırtmıştı. Çünkü İttihatçılar, yapacakları hareketin, mümkün olduğu kadar kansız cereyan etmesini kararlaştırmışlardı. Buna binaen, atılan silâhların kendi adamları tarafından olmayıp, hükümet kuvvetleri tarafından silâhla müdafaa başladığını sanmışlardı. Ve bu vaziyet karşısında, ne yapacaklarını sorar gibi bir vaziyetle birbirlerine bakışmışlardı.

Nâzım Paşa ise, gerek dışarıdaki gürültüden ve gerek bu bakışlardan, kendisine bir suikast yapılacağını zannederek ani bir heyecana kapılmış, derhal pantolonunun arka cebindeki revolvere davranmıştı.

Dışarıda silâhların patlaması ve Nâzım Paşa'nın da derhal silâhına davranması, birdenbire Yakup Cemil Bey'e korkunç bir şüphe verdi. Nâzım Paşa'nın kendilerini bir pusuya düşürdüğünü zanneden Yakup Cemil Bey, muvazene *(denge)* ve muhakemesini tamamıyla kaybetti. Zaten her ihtimale karşı elini kabzasından ayırmadığı revolverini çekerek, Nâzım Paşa'nın böğrüne çevirdi ve derhal ateş etti. Zavallı Nâzım Paşa, kısa bir feryadı müteakip derhal yere seriliverdi.

Yakup Cemil'in bu hareketi o kadar ani olmuştu ki, Enver, Talât ve Mithat Şükrü Beylerden hiçbiri bunun farkına varamadılar ve mâni olamamışlardı. Hatta kulaklarının dibinde patlayan bu silâhtan fena halde şaşırmışlardı.

Enver Bey, ileri atıldı:

— Ne yapıyorsun, Yakup Deli mi oldun! diye bağırdı.

Talât Bey, hiddetle Yakup Cemil'in üzerine yürüyerek:

— Eğer bu hareket devam ederse, ben derhal çekilir giderim, diye bağırdı.

Fakat gözlerinin önünde cereyan eden bu kanlı vaka ile hiçbiri, daha fazla meşgul olamadı. Çünkü dışarıda devam eden gürültüler ve koşuşmalar, artmıştı. Ve vaziyet, son derecede nazik bir hal almıştı. Buna binaen her şeyden evvel, başlanılan işi bitirmek ve hükumet mekanizmasını ele geçirmek lâzımdı

Enver, Talât ve Mithat Şükrü Beyler, derhal Meclis salonundan dışarı fırladılar. Vaziyete hâkim olmak için, her şeyden evvel sükûn ve istikrarın teminine çalışmaya başladılar. Enver Bey, doğruca saraya gidecek ve Kâmil Paşa'nın istifanamesini Hünkâr'a takdim ederek, Mahmut Şevket Paşa'nın hemen sadaret mevkiine getirilmesini isteyecekti. Bunun için o esnada tesadüfen Babıâli'de bulunan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin otomobilinin binek taşına getirilmesini emretti.

Fakat otomobil hazırlanırken, kendisine şu haber geldi:

— Yakup Cemil'in gözleri dönmüş, elinde, revolver olduğu halde, Dâhiliye Nazırı'nı arıyor. "Nâzım Paşa bedavaya gittikten sonra, Cemiyetin en büyük muhalifi olan Dâhiliye Nazırı, niçin yaşasın" deyip duruyor.

Bu haber, Enver Bey'i fena halde sinirlendirdi. Yapılacak hükümet darbesinin kansız cereyan etmesine karar verilmişken, Nâzım Paşa münasebetsiz bir vehme kurban gitmişti. Facia, yalnız bu kurbanla da kalmıyordu. Sadaret dairesinin sofa ve koridorunda, dört kanlı ceset daha yatıyordu.

Bunlardan biri Cemiyet'in hakikaten en necip mensuplarından olan Mustafa Necip Bey'di. Diğeri, Şeyhülislam Cemaleddin'in maiyetine memur bir sivil komiserdi. Üçüncüsü, Sadaret yaverlerinden Nafiz, dördüncüsü de, yine yaverlerden biriydi.

Bu dört kişinin yere serilmesine, sivil komiserin vazifesini ifa etmek için ihtilalcilerin önüne gerilmesi sebebiyet vermişti. İttihatçılardan Hilmi Bey, komiserin bu muhalefet ve mümanaatını silâh kuvveti ile kırmak istemiş artık ondan sonra ortalık karışarak, başta komiser olmak üzere dört genç yere serilmişti.

Enver Bey, bu kanlı hareketin tekerrür etmemesi için:

— Çabuk Yakup'u çağırın! diye emretti…

Ve Yakup Cemil koşarak gelince:

— Ben Saray'a gidiyorum. Sen de beraber gel, dedi.

Ve ancak bu suretle, vukuu muhtemel olan diğer facialarin önüne geçti.

İşte bu kitapta, mevzuumuza halel getirmeden biraz daha tafsilat verebildiğimiz Babıâli baskınının bütün bu hadiseleri, on dakika içinde olup bitivermişti. Fakat bu kısa müddet zarfında da 10 Temmuz inkılâbının kahramanı 10 kânunusani hükümet darbesinin başına geçerek, Babıâli'nin Fatihi unvanını da ihraz eylemişti *(erişmişti)*.

Hadise gösteriyor ki, Enver Bey gözünü budaktan sakınmıyordu. Herhangi bir maceraya, hiç düşünmeden atılıyor, böylece, günden güne şöhreti artıyordu.[17]

Enver Bey kendi haline bırakılmış olsaydı, ihtimal ki, bu şöhreti suhuletle *(kolaylıkla)* hazmedebilecekti. Fakat onun etrafında daha o zaman öyle bir zümre türemişti ki, adeta zorla gurur vermektelerdi. Balkanlarda, Bulgar çetelerinin kurşun ve bombaları karşısında cidden en hakikaten emsalsiz kahramanlıklar gösteren Enver Bey, çok bahtiyardı. Çünkü herkesi hayrette bırakan o maceraları üçüncü ordunun bütün kışlalarından parlak birer menkıbe gibi nakledilirken, o nefsinde en küçük bir gurur duymamıştı. Selânik ve Manastır'da, tam manasıyla sakin ve mütevazı günler yaşamıştı. Fakat Merkezi umumî koridorlarına kadar giren ve Cemiyet'in asli erkânının etrafını ihata eyleyen haris dalkavuklar, Enver Bey'in de etrafını almışlardı. Onun mütevazı ruhuna, gurur tohumları saçmaya başlamışlardı.

Fakat meselenin en dikkate şayan olan ciheti şurasıydı ki, Enver Bey'e bu gururu bahşedenler arasında, Osmanlı İmparatorluğunun taç ve tahtına sahip olan koskoca bir Padişah da vardı.

Enver Bey, Mümtaz, Hilmi ve Yakup Cemil Beyleri yanına alarak, son süratle saraya gitti. Derhal Padişah Sultan Reşad'ın huzuruna girdi. Babıâli'deki vaziyeti kısaca anlattıktan sonra, Kâmil Paşa'nın istifanamesini takdim etti.

Sultan Reşat hiç tereddüt etmeden, aynen şu sözleri söyledi:

— Çok memnun oldum, oğlum… Beni, şu bunaktan kurtardınız.

Derhal şu ciheti arz edelim ki Sultan Reşat bugün bile birçoklarının zannettiği gibi, ahmak ve budala bir hükümdar değildi. Bilâkis kurnaz, sinsi, fakat bütün hislerini maharetle saklayarak icap ettiği zaman, icap ettiği gibi görünmesini çok iyi bilen bir riyaset *(başkanlık)* adamı idi. Ve kuvvet hangi tarafta ise, derhal o tarafa dönmekte cidden mahirdi. Nitekim şimdi Enver Bey'e bu sözleri söyleyerek yüzüne gülen padişah, Mahmut Muhtar Paşa kabinesi teşekkül edip de, mahza *(katıksız)* İttihatçıları ezmek

için Edirne Valisi Ali Daniş Bey Dâhiliye Nezaretine getirildiği vakit, bu zatı da huzuruna kabul ettiği zaman:

— Bir sürü çılgın ve şımarıklar, memleketi bu hale getirdiler. İnşallah, sizin gibi tecrübeli zatların himmetiyle, bugüne kadar yapılan fenalıkların önüne geçilir, demekten çekinmemişti.

Enver Bey, Sadaret Mevkii'ne Mahmut Şevket Paşa'nın getirileceğini söylediği zaman, Sultan Reşat kat'iyyen itiraz etmedi. Fakat şu anda, bundan daha mühim bir iş vardı ki, o da, düşman karşısında bulunan ordunun kumandanlığı yani, Başkumandan Vekâleti idi. Başkumandan Vekili, Nâzım Paşa idi. Onun ölümü üzerine, ordu kumandansız kalmıştı. Bu haber şayi olursa *(yayılırsa)*, birçok fenalıkların zuhuru muhakkaktı. Buna binaen, bir an bile vakit geçirilmeden ve hatta kabinenin teşekkülü bile beklenilmeden, derhal bir Başkumandan Vekili tayin etmek lâzımdı.

Ve bu ihtilal hazırlığı yapılırken, Nâzım Paşa'nın öldürülmesi meselesi akla bile getirilmediği için, şu anda Başkumandan vekili kimin olabileceği arkadaşlar arasında kararlaştırılmamıştı.

Enver Bey, saraya gelirken bu meseleyi nazırı dikkate almıştı. Ve zihninde, Erkânı Harbiye Umumiye Reisi İzzet Paşa'nın Başkumandan Vekili olmasını kararlaştırmıştı.

Hâlbuki ordunun Başkumandanı -usulen- Padişah idi. Kendisine bir vekil tayin etmek de, Onun hakkı olmak lâzım gelirdi. Fakat Sultan Reşat, şu anda Enver Bey'in karşısında o kadar muti *(saygılı)* bir tavır almıştı ki, onun teklifini derhal kabul etmiş:

— Hay, hay… Çok münasip… Başkumandan Vekâleti'ne de, Ahmet İzzet Paşa'yı getiriniz. Ciddi ve ehliyetli bir zattır, demişti.

Enver Bey, Padişah'ın huzurunda fazla kalmadı. Çünkü görülecek birçok acele işler vardı. Huzurdan çıkar çıkmaz, Başkitâbet dairesine gitti. Bir kâğıt kalem istedi. Ahmet İzzet Paşa'ya hitaben şu tezkereyi yazarak gönderdi:

-Aynen ve harfiyen-

Erkanı Harbiye-i Umumiye Reisi

İzzet Paşa Hazretlerine:

Muvakkaten (geçici olarak) orduyu hümayun Başkumandan Vekâletini deruhte buyurmanız (üstlenmeniz), irade-i seniye-i Hazreti padişahı iktizasındandır (gereğindendir). Asayiş, temin edilmiştir.

10 kânunusani 1328 / Enver

Padişah'ın sarayda, kâtipleri, mabeyincileri, yaverleri vardı. Padişah her iradesini, icap edenlere, bunlar vasıtasıyla tebliğ ettirebilirdi. Hükümetin ve sarayın usul ve teşrifat da bu merkezde idi. Hâl böyle iken, Kaymakam Enver Bey'in, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliği gibi ordunun en yüksek makamını işgal eden bir zata, Padişahın iradesini tebliğ etmesi, hoş görülecek bir iş değildi. Nitekim bu hareket, İzzet Paşa'nın son derece gücüne gitti. Kendisine bu şekilde tebliğ edilen bir vazifeyi reddetti.

İstitrat *(ara söz)* olarak bu meseleyi biraz daha açık yazıyorum. Ve İzzet Paşa merhumun hayatta iken bana verdiği ve aynen kopya etmeme müsaade ettiği hatıratından, bu meseleye temas eden satırları aynen ve harfiyen aşağıya naklediyorum:

Kânunusaninin 10. günü saat üçe doğru, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesinde iken Babıâli'nin basıldığını, bir çeyrek saat sonra da kabinenin tebeddül ve asayişin takarrür ettiğini (yerleştiğini) *istihbar ettik.*

Buna müteakip, benim Başkumandanlık Vekâletine tayinimi amir, bir irade-i seniye tebliğ edilmişse de, fazlaca bir asabiyetle reddeyledim.

Paşa merhum, bu nokta hakkında bana şifahen de izahat verdi. Enver Bey tarafından gönderilmiş olan tezkereyi, yırtıp attığını söyledi. Yukarıya aynen dercettiğim *(yazdığım)* tezkere sureti, Paşa'nın hatıratında aynen münderiçtir *(içindedir)*. Ve oradan kopya edilmiştir. Şu hâle nazaran Paşa merhum evvelâ asabiyete kapılarak Enver Bey'in tezkeresini yırtıp atmış, sonra da günün birinde lâzım olur diye, parçalarını saklamış olacak.

Her ne ise… İzzet Paşa altı, yedi gün, Başkumandanlık Vekâleti işlerine dokunmadı. Bu müddet zarfında da ordu, kumandansız kaldı. Ancak, Mahmut Şevket Paşa'nın rica ve ısrarı üzerine, 17 kânunusani 1328 (23 Ocak 1913) tarihli uzun bir tezkerede teklif ettiği 10 maddeden mürekkep şartların kabulünden sonra, işe başladı.

Cemiyet, büyük bir mesuliyet altına girmişti. Düşman ordularını Çatalca'ya getirecek derecede aciz ve zaaf gösteren hükümeti devirdikten sonra, mühim bir iş görmek, düşman ordularını püskürterek aylardan beri kan ağlayan milletin yüzünü güldürmek ve böylece de, yapılan darbe-i hükümeti haklı göstermek için, harbe devama karar vermişti. Ve bu harpte de, ne yapıp yaparak bir muvaffakiyet göstermek elzemdi.

Bu mühim işi, Enver Bey üzerine aldı. Ve kendisine has olan o emsalsiz cesaretiyle, bir harp macerasına atıldı. Gerek Enver Bey ve gerek arkadaşları, harp talihinin ne oynak ve ne kıskanç olduğunu düşünmemişlerdi. Gözü pekliği ile yapılacak olan seri ve şiddetli bir

hareketin, mutlaka kendilerine uğur getirerek ve mutlaka bir muvaffakiyet kazanacağına kanaat hâsıl etmişlerdi. Bilhassa Enver Bey, kendisine her hususta yar olan mesut talihinin harp meydanlarında kendisinden en küçük bir lütfu bile esirgemeye karar verdiğinin farkında değildi. Hatta Bingazi'deki muvaffakiyetsizliğinin bile, harp talihi ile münasebeti olup olmadığını tetkik etmeye lüzum bile görmemişti.

Bu genç ve ateşli erkânı harp kaymakamı *(yarbayı)*, bilhassa bir kadın teşvik ediyor, onun yaradılışındaki cesaret ateşlerini, her vesile ile körüklemeye devam ediyordu. Bu kadın, Kocamustafapaşa'da dolambaçlı bir sokakta ikamet eden Hadiye isminde bir falcı idi. Onu, pek az kimse tanıyordu. Ve tanıyanlar da kendisine sadece, "Hoca Hanım" diye hitap ediyordu.

Enver Bey, Hoca Hanım'la ilk İstanbul'a geldiği zamandan beri tanışmıştı. Fakat bu zeki kadın, son derecede dindar olan Enver Bey'in ruhunu daha ilk görüşte bütün incelikleriyle kavramış, batıl itikatlara karşı da zaafı olan Enver Bey'in ruhundaki cesaret cevherini daha ziyade parlatmak için bu genç zabite çok kuvvetli telkinler yapmıştı.

Babıâli baskınında muvaffak olacağını bile, Enver Bey'e bu kadın tebşir etmişti.

— Yürü. Atıl. Korkma… Senin önünde açılmayacak hiçbir kapı yoktur… Ordulara kumanda edeceksin. Cihana hükmeyleyeceksin. Günün birinde, başına hükümdarlık tacı giyeceksin, diye, daima Enver Bey'i teşci eden *(cesaretlendiren)* Hoca Hanım, bu yeni macerada da Enver Bey'e büyük muvaffakiyetler tebşir etmiş *(müjdelemiş)* onun azim, iman ve metanetini bir kat daha kuvvetlendirmişti.

Fakat tafsilatı *(ayrıntısı)* sadedimizden *(asıl konumuzdan)* hariç olan Şarköy ihraç hareketinde Enver Bey'in harp talihi yine makûs *(kötü)* çehresini gösterdi. Onun bütün gayret ve fedakârlıklarına rağmen, Balkan harbinin facialı tarihine Egzamili Felâketi diye bir sahife daha ilave edildi. [18]

Artık açıkça anlaşılıyordu ki, Enver Bey'in talih perisi, harpten hoşlanmıyordu. Ve işte onun koluna girerek kendisini ikbal şahikasına *(doruklarına)* çıkarmaya çalışan bu peri, muharebe meydanlarında onu yalnız bırakıyordu.

Lakin Enver Bey, talihinin bu cilvesine zerre kadar ehemmiyet vermiyor, Napolyon Bonapart'ın yükselen, alçalan, tekrar yükselen ve

nihayet şahlanan talihi gibi, kendi talihinin de günün birinde kendisine en kıymettar bir zafer tacı giydireceğine katiyyetle kanaat besliyordu.

Bu kanaat, kısa bir zaman sonra, tahakkuk etti. 26 kânunusani 1328 (8 Şubat 1913) sabahı Egzamili'de elim bir muvaffakiyetsizliğe uğrayan Enver Bey 10 Temmuz 1329 (23 Temmuz 1913) günü, birdenbire "Edirne Fatihi" oluverdi. Çünkü Bulgar askerlerinin işgali altında bulunan Edirne şehrine yıldırım süratiyle girmiş, düşmanları bile hayrette bırakacak bir çeviklikle büyük bir muvaffakiyet kazanmıştı.

Bu muvaffakiyet, tabiidir ki Enver Bey'in şöhret ve kıymetini bir kat daha tezyit etti. Balkan Harbinin neticesinden müteessir ve dilhun olan milletin ıstırabını biraz olsun hafifletti. Aynı zamanda daha müsait şartları ihtiva eden bir sulh muahedesinin imzalanmasına imkân verdi.

Enver Bey, kellesini koltuğunun altına alarak kazandığı bu muvaffakiyetten kalben bir mükâfat bekledi mi, beklemedi mi? Enver Bey, bu hususta kat'i bir sükût gösterdiği için bu suale müspet veyahut menfi bir cevap vermek, kehanet olur.

Ancak malûm olan bir hakikat varsa, o esnada Enver Bey apandisit sancılarından mustaripti. Dostlarından ve en hararetli taraftarlarından Süleyman Askeri Bey kendisini ziyarete geldi. Mülâkat esnasında o, sözü döndürüp dolaştırdıktan sonra düşüncelerini şöyle anlattı:

— Talât Bey, hemen hemen, zorla Dâhiliye Nazırı oldu. Biz arkadaşları, Talat'ın yalnız başına kabineye girmesini doğru bulmadık. Cemâl Bey de, bir nazır olmak arzusunu gösteriyor. Ya Harbiye yahut Bahriye nazırı olmayı istiyor, Talât evvelce onu atlattığı için, bu defa arzusunu yerine getirmek mecburiyetini hissedecektir. Fakat siz dururken, bu nasıl olabilir Biz, Talât'ın tahakkümünden şikâyet ederken, bir de o inatçı ve mağrur Cemal'in karşısında kalacağız. Bahusus kabinede ikisi birleşirse, istediklerini yapacaklar tamamıyla diktatörlüğü ellerine alacaklardır… Hâlbuki Edirne'yi kurtaran sizsiniz. Bu itibarla da, Harbiye nezareti makamına, siz geçmelisiniz, dedi.

Enver Bey, başından sonuna kadar bu sözleri dinledi. Evvelâ, birkaç dakika sükût etti. Sonra:

— Düşüneyim, diye, cevap verdi.

İkisi de susmuşlardı. Ve ikisi de düşünüyorlardı. Bu sükûtu Enver Bey ihlal etti. Ve aralarında şu kısa muhavere geçti:

— Söylediklerin, senin şahsi düşüncen mi?

— Bütün arkadaşlar da benim gibi düşünüyorlar.

— Bu düşüncelerin samimi olduğuna emin misin?

— Eğer emin olmasaydım, bilhassa bunları söylemek için gelmezdim.

Enver Bey, artık sözü uzatmaya lüzum görmedi. Süleyman Askeri Bey'de, zaten rahatsız olan Enver Bey'i kendi haline terk etmek istedi. Yalnız veda ederken, samimi bir arkadaştan ziyade, yüksek bir âmire gösterilen ihtiram ile çıkıp gitti.

Derhal şunu da arz edelim ki, Süleyman Askeri Bey, Cemiyetin oldukça nüfuzlu erkânındandı. Arkadaşlar dedikleri de, o genç zabitlerdi ki, bunların hepsi de Meşrutiyetten evvel cemiyete girmişler, en cesurane ve fedakârane hizmetler ile temayüz eylemişler *(sivrilmişler),* şimdi de muhtelif yerlerde cemiyetin murahhaslık *(delegelik)* vazifelerini ifa etmektelerdi. Ve bunlar isterlerse, Merkezi umumiyi, zangır zangır sarsabilirlerdi.

Bu mülâkatın üzerinden, iki gün geçti. Enver Bey, Sadrazam Sait Halim Paşa'yı ziyaret etti. Evvelâ, birkaç afakî muhavereden sonra, hiçbir mukaddimeye lüzum görmeden:

— Ben, Harbiye Nazırı olmak istiyorum, dedi.

Sait Halim Paşa, birdenbire duraladı. Dikkatle, Enver Bey'in yüzüne baktı.

— Bu, sizin şahsi arzunuz mu? diye mırıldandı.

Enver Bey, hiç tereddüt etmeden cevap verdi:

— Arkadaşlarımın fikri de bu merkezde...

— Şu halde...

— Siz de icap eden muameleyi yaparsınız.

Bu mülâkat, neticelenmedi. Ve Sait Halim Paşa, bunun üzerinde durmak lüzumunu bile hissetmedi. Hatta ne Talât Bey'e ve başka bir kimseye hiçbir şey söylemedi. Dedikodu mahiyeti alması muhtemel olan bu meseleyi sükût ile karşılamayı tensip etti *(uygun gördü)*.

Enver Bey ise hastaneye girdi. On beş gün kadar süren bir tedavi geçirdi. Hastaneden çıktığı zaman, artık Harbiye Nazırı olmaya kat'iyyen karar vermişti.

Fakat Enver Bey, bu kararını bizzat Merkezi Umumîye'ye bildirmek istemedi. Arkadaşlarını çağırdı. Evvelâ ciddi bir hasbihal yaptı. Sonra onları Talât Bey'e yolladı.

— Biz, İzzet Paşa'dan memnunuz. Onu Nezaretten çekmek için hiçbir sebep yok. Hem, Enver'in Harbiye Nezaretine gelmesi için daha vakit var, dedi.

Fakat hepsi de birer semtin murahhasları olan Enver Bey’in arkadaşları dayandılar:

— Mutlaka gelecek… diye münakaşaya başladılar.

Talât Bey’in eski komitacılık damarları şahlandı. Karşısındakilerin bellerindeki Nagant tabancalarına rağmen:

— Yaaa… Israr mı ediyorsunuz? Öyle ise, hodri meydan! diye bağırdı.

Tam o sırada, Talât Bey’in odacısı içeri girip de:

— Efendim! Avusturya sefiri geliyor. demeseydi, ihtimal ki iş uzayacaktı.

Fakat bu yabancının gelişi, o heyecanlı sahneyi kapattı. Talât Bey’in masasının karşısına sıralananların arasında bulunan ve Enver Bey’in Harbiye Nazırlığına en çok taraftar olan Sapancalı Hakkı Bey, sert bir tavırla arkadaşlarına dönerek:

— Haydi gidelim, diye bağırdı.

Bağıran bu seste, ciddi bir infial vardı.

Bir dakika evvel meydan okuyan Talât Bey, birdenbire yumuşadı. Karşısında sıralanmış olan eski arkadaşlarından dargın ayrılmayı muvafık bulmadı:

— Hayır gitmeyiniz… Beş dakika bekleyiniz. Sefirle görüşeyim. Bahsimize tekrar devam ederiz, dedi.

Sapancalı Hakkı Bey, vaziyetini bozmayarak:

— Artık sizinle münakaşaya lüzum yok. Düşüncenizi anladık, diye mukabele etti.

Kendisi öne geçerek, bir işaretle arkadaşlarını da arkasından sürükledi. Talât Bey, daha hâlâ onları ikna edebileceğini ümit ediyordu.

— Gitmesinler. İntizar *(bekleme)* salonunda beklesinler, diye arkalarından odacıyı gönderdi.

Fakat içlerinde bulunan Yakup Cemil Bey, sert bir tavırla odacıya dönerek:

— Efendine söyle, biz bildiğimiz gibi hareket edeceğiz, dedi.

Odacı bu haberi getirdiği zaman Talât Bey, meselenin sarpa saracağını anladı. Bu vaziyet derhal ıslah edilmezse, arada bir ihtilaf çıkacak, bu da, Cemiyet’in bütün varlığını sarsacaktı. Talât Bey, buna meydan vermek istemedi. Sefir ile konuşmasını bitirir bitirmez, derhal ve doğruca Enver Bey’in evine gitti. Kendisine has olan o dostane ve lâubalîyane edasıyla Enver Bey’in omuzlarından tutarak:

— Ben, senin Harbiye Nazırlığı'na gelmeni cânı gönülden isterim. Fakat arkadaşların yanlış düşünüyorlar ve benim düşündüklerimi de anlamamak istiyorlar… Şuraya oturalım, seninle açıkça konuşalım, dedi.

Ve Enver Bey'le yan yana bir kanepeye oturduktan sonra, sözlerine şöylece devam etti:

— Benim ne müşkül bir vaziyette bulunduğumu bilmiyorsunuz. Ve hepiniz benim üzerime yükleniyorsunuz… Cemâl[19] de nazırlık istiyor. Hem de Bahriye için, ayak diriyor. Fethi[20] için de kuvvetli cereyan var. Bazı arkadaşlar, onun da Nafia'ya *(Bayındırlık Bakanlığına)* getirilmesi için ısrarda bulunuyorlar. Benim fikrimce, sen bunlarla bir arada çalışamazsın. Onların inatçılıklarına dayanamazsın… Bırak, ben Cemal'i kandırayım. Onu, Bağdat'a aşırayım, Fethi'yi de Sofya sefaretine göndereyim. Ondan sonra, biz bize düşünürüz. İnsaf et. Bunları bugün karşıma dikilen arkadaşlara nasıl anlatabilirdim, dedi.

Enver Bey, Talât Bey'i haksız bulmadı. O da düşüncelerini anlattı. Harpte fena halde sarsılmış olan orduyu ıslah etmek ve gençleştirmek lâzımdı. Enver Bey'in kanaatine göre bunu, kendisinden başka bir kimse yapamayacaktı.

İki saat kadar süren mülâkattan sonra, artık Enver Bey ile Talât Bey tamamıyla anlaşmışlardı. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı olan İzzet Paşa istifa ettirilecek, onun yerine Enver Bey alınacaktı.

Bu karar verildikten sonra, Talât Bey Babıâli'ye geldi. Doğruca Sadrazam Sait Halim Paşa'nın odasına girdi:

— Paşam! Enver'in, Harbiye Nezaretine gelmesi, zaruridir. Bütün İttihat ve Terakki teşkilâtı onu istiyor. Ben de kaniyim ki, orduyu ondan başka kimse idare ve ıslah edemeyecektir. Bahusus Enver, Edirne'yi istirdat ettikten sonra artık Harbiye Nazırlığını istemeyi de hak etmiştir, dedi.

Sait Halim Paşa, hayretler içinde kaldı. Daha dün, Enver Bey'in kabineye girmesine tamamıyla muhalif olan Talât Bey'in, bugün söylediği şu sözler karşısında fena halde şaşaladı. Fakat kendisi Sadrazam olmasına rağmen küçük muhalefette bulunmak kudretine malik olmadığı için:

— Pekâlâ… Hayırlı olsun, demeye mecbur kaldı.

Fakat Sait Halim Paşa'nın aklına garip bir sual geldi:

— Cemâl Bey'i ne yapacaksınız? dedi.

Talât Bey, ellerini iki tarafa açıp başını bir tarafa eğerek:

— Ne yapalım O'nu da, asaleten Nafia Nazarı *(Bayındırlık Bakanı)* yaparız.

*

Enver Bey, henüz kaymakamdı *(yarbaydı)*. Hâlbuki Harbiye Nazırlarının, hiç olmazsa Liva *(Tuğgeneral)* rütbesini haiz olması lâzımdı. Fakat Enver Bey'in rütbesini derhal Livalığa çıkarabilmek maksadıyla kanunî bir çare bulundu. Bingazi Harbine iştirak ettiği için kıdemine üç sene, Balkan Harbinde faaliyetine mükâfat olmak üzere de yine üç sene konuldu. Bu altı senelik kıdem zamlarıyla, Enver Bey'in artık Livalık rütbesini ihraz etmesi *(kazanması)* mümkün oluyordu… Binaenaleyh, Enver Bey bu suretle Enver Paşa oldu. 21 kânunuevvel 1329 - (3 Ocak 1913).

Enver Bey'in bir gün zarfında iki derece terfi ederek Harbiye Nazırı oluvermesi, rakibi olan Miralay *(albay)* Cemâl Bey'i derhal harekete getirdi. Birdenbire şiddetli bir itiraz sedası yükseldi.

Bu ses harice aksedecek olursa, hiç şüphesiz ki Cemiyet'in huzuru ve sükûnunu ihlal edecek, bir takım münakaşalara ve hatta ihtilaflara sebebiyet verecekti.

Hâlbuki o aralık vaziyet o kadar nazikti ki, Talât Bey bu nezaketi nazarı dikkate almak mecburiyetini hissetti. Cemâl Bey'in Balkan Harbi'ndeki hizmetinden dolayı, Onun da kıdemine üç sene zammettirdi. Pek kısa bir zaman evvel Miralaylığa terfi etmiş olan Cemâl Bey'in rütbesi de Livalığa çıkarılarak, O da Cemâl Paşa oluverdi. Az zaman sonra da vekil sıfatıyla bulunduğu Nafia Nezareti *(Bayındırlık Bakanlığı)*, asalete tebdil edildi *(dönüştürüldü)*.

Talât Bey, mühim bir ihtilafın önüne geçtiğinden dolayı memnun görünüyordu. Fakat bu iki kuvvetli şahsiyetin kabineye girmiş olmalarından da endişe ediyordu.

Bu endişe sebepsiz değildi. Bilhassa kısa bir müddet sonra Cemâl Paşa'nın Bahriye Nezaretine *(Denizcilik Bakanlığına)* geçmesi, Talât Bey'in kabinedeki mevkii üzerinde, adeta bir sarsıntı husule getiriverdi.

Vakıa Sadrazam Sait Halim Paşa, hâlâ Talât Bey'in ağzına bakıyordu. Enver ve Cemâl Paşaların tesirine girmemek için Talât Bey'den ayrılmamaya çalışıyordu. Böyle olmakla beraber, iki tarafın nüfuz ve kudretleri arasında bir muvazene tesirine imkân görülemiyor, mutlak hâkimiyet yavaş yavaş Enver ve Cemâl Paşalara intikal ediyordu.

Fakat buna mukabil, Talât Bey de tedbirler alıyordu. Ve Merkezi umumîyi kuvvetlendirmeye çalışıyordu.

İlk tedbir olmak üzere, Fethi Bey'i İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Bunun sebebi de, Fethi Bey'in Enver ve Cemâl Paşalarla birleşerek Merkezi umumîyi bütün bütün hükümden iskat etmeleri *(düşürmeleri)* endişesi idi.

Fakat Fethi Bey, Merkezi umumide, son derece nafizdi *(etkiliydi)*. Umumi kâtiplik vazifesini ifa ettiği müddet zarfında göstermiş olduğu ciddiyet ve dürüstlüğü ile bütün arkadaşları arasında temayüz etmiş *(sivrilmiş)*, bilhassa zabitlikten istifa ederek Cemiyet'in murahhaslık *(delegelik)* vazifesini deruhte etmiş *(üstlenmiş)* olan genç ve faal unsurların son derecede itimatlarını celbeylemişti… Bu vaziyette olan bir şahsiyeti, İstanbul'dan uzaklaştırmak kolay değildi.

Fakat Talât Bey'in zekâsı, imdada yetişti. Bir gün Babıâli'de Vükela Meclisinde, sözü döndürüp dolaştırarak, Bulgaristan'a gönderilecek olan sefaret heyetine intikal ettirdi:

— Artık Bulgarlarla sulh yaptık. Yakında, bir sefaret heyeti göndereceğiz. Ancak şu var ki, bu heyeti çok derin düşünceli ve çok keskin görüşlü zatlardan seçmeliyiz. Böylece Bulgaristan'ın istikbal siyasetini, büyük bir dikkatle kontrol etmeliyiz.

Derhal birkaç sual sesi yükseldi:

— Mesela kimler?

Talât Bey fikrini, açıktan açığa söyledi:

— Bana kalırsa Fethi Bey, bu vazifenin tamamıyla ehlidir. Kendisi esasen zekidir. İyi bir askerdir. Her şeyi sükûnetle muhakeme etmeyi bilir.

Talât Bey'in bu teklifi, bilâ münakaşa kabul edildi.

Bu teklif kabul edildikten sonra, sefaretin diğer erkânına geçildi.

— Şu halde Ataşemiliterliğe'de, Mustafa Kemal Bey'i gönderelim.

Bu teklifte bulunan da, Enver Paşa idi ve Enver Paşa, Talât Bey'i şüpheye düşürmemek için, bu teklifinin esbabı mucibesini de derhal zikretti:

— Çünkü onlar birbirlerini çok severler. Beraber bulunurlarsa daha iyi çalışabilirler.

Sebep, çok makul idi. Binaenaleyh, Enver Paşa'nın bu teklifi de hiçbir münakaşaya maruz kalmadan kabul edildi.

Talât Bey, Fethi Bey'i İstanbul'dan uzaklaştırdıktan sonra, artık Merkezi umumîyi tamamıyla avucunun içine aldı. Ve icap ettiği zaman, Enver Paşa'nın nüfuzuna karşı koyabilecek tedbirler almaya başladı.

Fakat onun bu hareketi, derhal - genç zabitlerden mürekkep olan- Cemiyetin murahhas *(delege)* ve müfettişlerinin hoşlarına gitmedi. Bir

Pazar günü, İstanbul'da bulunan murahhaslar, Beşiktaş'ta Kemal Bey isminde bir zatın evinde içtima ettiler *(toplandılar)*. Şu esas üzerinde, ateşli bir müzakereye giriştiler:

— Merkezi umumî azaları, fevkalade vaziyetler karşısında, fevkalade tedbirler ittihaz edecek *(alacak)* vaziyette değildirler. Ve hepsi de, Talât Bey'in nüfuz ve tesiri altına girmiştirler. Bugünkü Merkezi umumîyi teşkil edenlerle fırka ve cemiyet teşkilâtı, tehlikeli bir istikbale doğru yuvarlanıp gidiyor.

— Pekâlâ, buna çare?

Sapancalı Hakkı Bey, şu teklifi ortaya attı:

— Çare… Babıâli'yi nasıl bastık ve Kâmil Paşa Kabinesini nasıl devirdikse, Merkezi Umumî'yi de basarız. Heyeti Merkeziyeyi iskat ederiz *(düşürürüz)*.

— Olur mu?

— Olur…

Baskın teferruatı, derhal tertip edildi. Eğer Heyeti Merkeziyeyi, derhal istifa etmeyecek olursa, silâh kullanılmaya bile karar verildi.

Hâlbuki o esnada, Heyeti Merkeziyeyi teşkil eden zevatın hepsi, ağır başlı ve ciddi adamlardı.

Bu karar pazar günü verilmişti. İki gün sonra yani, çarşamba günü de, kararın tatbikine geçilecekti. Fakat Yakup Cemâl Bey ile Süleyman Askeri Bey, bu içtimaı *(toplantıyı)* Talât Bey'e haber vermişlerdi.

Talât Bey, bu karardan o kadar şaşırdı ki Evvelâ inanamadı. Fakat yaptığı tahkikat müspet netice verince vaziyetin vahametini anladı. Derhal Enver Paşa'ya müracaat etti. Ancak onun müdahalesiyle, cemiyeti vahim bir ihtilafa düşürecek olan büyük bir vakanın önüne geçebildi.

Enver Paşa'nın bu müdahalesi, hakikaten neticesi vahim olan bir hadisenin önüne geçmişti. Fakat Cemiyet'in iki cepheye ayrılmasını menedememişti.

İttihatçılar, yekpare bir yalçın kaya manzarası göstermekle beraber, içlerinden ikiye ayrılmışlardı. Bir tarafta - başta Talât Bey olmak üzere - Merkezi umumî azaları ve Kara Kemal Bey'in avenesini teşkil eden, hamallar, kayıkçılar, esnaflar ve sairden mürekkep bir kalabalık vardı.

Diğer tarafta da genç zabitlerden mürekkep olan murahhaslar, müfettişler, kâtibi mes'uller, büyük ve küçük rütbeli zabitler ve Hatta bir hayli münevver siviller, Enver Paşa'nın etrafına toplanmışlardı. Bunların mühim bir kısmı, Enver Paşa'nın resmi mevki ve makamından ziyade, onun

şahsiyetine merbut *(bağlı)* bulunuyorlardı. Vaktiyle hürriyetin timsali diye ad verdikleri bu kuvvetli şahsiyeti, şimdi de Cemiyet'in timsali yapmak istiyorlar. Onu yükseltmek, yükseltmek hatta hayallerinde canlandırdıkları Turan İmparatorluğu'nun tahtına kadar çıkarmayı düşünüyorlardı. Şu vardı ki bunlar da herkesin bildiği dalkavuklardı. Bu Enver Paşa'nın etrafında toplananların içinde bir zümre dalkavuklar ise, yalnız ve yalnız şahsî menfaatlerini temin edebilmek için, diğer zümrenin bütün düşündüklerini hararetle kabul ediyorlar, onu esatir arasına karıştırmaktan bile çekinmiyorlardı.

Eh Enver Paşa da, nihayet bir insandı. Kendisine zorla azamet telkin eden bu insanların arasında, artık yavaş yavaş eski tevazuunu kaybetmeye başlamıştı. Böyle olmakla beraber, muvazenesini *(dengesini)* çok iyi idare ediyordu. Gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen, kendisini dile düşürecek hareketlerden şiddetle içtinap gösteriyordu *(kaçınıyordu)*. Bütün zevk ve sefahat âlemleri kendisine karşı tamamıyla açık olduğu halde, bu âlemlerin kapısının önünden bile geçmiyor içki içmiyor, nefsanî ihtiraslardan büsbütün uzak yaşıyordu.[21]

Son derecede güzel ve sehhar *(büyüleyici)* olan bir Alman Prensesini ona musallat etmişlerdi, fakat Enver Paşa, bu harikulade kadının karşısında bile taş kesildi. Büyük bir cüretle odasına giden Prensesi yalnız bırakarak, hiçbir maddi zevkin kendisini mağlup edemeyeceğini ispat eylemişti.

Bunlar, Enver Paşa'nın kuvvetli tarafları idi. Ve rakiplerine de bu sayede tefevvuk etmişti *(üstün gelmişti)*. Fakat Onun bir de zayıf tarafı vardı ki, o da hayalperestliğiydi.

Kahramanlığına, bizzat kendisi de inanıyordu. Ve büyük işler için yaratıldığına kanaat ediyordu. Hiçbir tehlike onu korkutmuyordu. Herhangi mühim bir iş ve hadise karşısında derhal kararını veriyor, hiç düşünmeden atılıyordu.

Balkan Harbi'nin yıprattığı orduyu bir anda tamamıyla zinde bir hale getirmeye karar vermiş, derhal ıslahata girişmişti. Fakat orduyu gençleştirmek fikri altında girişilen bu ıslahatta bazı muvazenesizlikler *(dengesizlikler)* yapıldığı için bir hayli memnuniyetsizlikler ve şikâyetler baş gösterdi.

Cemâl Paşa, hatıratında bu ıslahatı şöyle hulasa ediyor:

"Enver Paşa Harbiye Nezaretini deruhte ettikten *(üstlendikten)* sonra, ordunun tensikatıyla *(düzenlemeleriyle)* iştigal ederek *(uğraşarak)* ilk işi, Ordu Kumanda Heyeti'ni baştan aşağı gençleştirmesi olmuştu. Bütün

meziyeti askeriyeleri, rütbelerinin galonlarını[22] taşımaktan ibaret olan ne kadar erkân, ümera ve zabitan varsa, kaffesini *(hepsini)* tekaüde *(emekliye)* sevk etmiş ve miralaylardan kolordu kumandanları, kaymakamlardan fırka, binbaşılardan alay, yüzbaşılardan tabur kumandanları yapmıştı. Harbiye Nezareti devairini *(dairelerini)*, Heyeti tensikiyenin *(düzenleme heyetinin)* teklifi mucibinde *(gereğince)* yeniden tensik etmiş *(düzenlemiş)* ve devairi muhtelife riyasetini *(çeşitli daire başkanlıklarını)* Alman ümerasına *(üst subaylarına)* tevdi ederek *(vererek)*, ordunun seferberlik planlarını tanzim ettirmeye başlamıştı. Bütün orduda talim ve terbiye-i askeriyeye büyük bir itina ile ve kemali ciddiyetle başlanmış ve bir iki ay zarfında ordunun heyeti umumisinde, bir ruhu diğer hüküm sürmekte olduğu görülmüştü."

Bu vaziyet, hiç şüphesiz ki Enver Paşa'nın lehine kaydedilecek bir muvaffakiyetti. Ve eğer Enver Paşa bu vaziyeti itidal ile *(ölçülü)* idare ederek bütün teşebbüslerine aynı itidal ile devam etseydi, hiç şüphesiz ki hayatının sonuna kadar kendisini takip edecek olan büyük muvaffakiyetler elde edecekti. Fakat Enver Paşa, her teşebbüste müfrit *(aşırı)* hareket etmek ve teşebbüslerinin zamanını, istikametlerini isabetle tayin edememek yüzünden bütün işlerini cebri yürütmek istedi. Onun başlıca hatasını da, bu teşkil etti. Eğer iradesine daha fazla hâkim olsaydı ve bilhassa kendisini ihata eden *(çevreleyen)* hayalperestlerin tesirine kapılmasaydı, Onun hiç kimseye mukadder olmayan parlak talihi, pek acı ve pek hazin bir surette sönüp gitmeyecekti.

Enver Paşa'yı tahlil edenlerden birçokları, garip bir iddiada bulunuyorlar:

— Enver Paşa, Napoleon gibi kendisine büyük bir istikbal yapmak istiyordu, diyorlardı.

Bu hükmü vermek için, acele etmemelidir. Ve her şeyden evvel, Enver Paşa'nın ruhunu ve seciyesini tahlil etmelidir. Enver Paşa'nın en yakın akrabalarından ve kendisiyle mektep sıralarında yaşamış olan samimi arkadaşlarından topladığımız malumat gösteriyor ki, bu zatın hayatının ilk devirleri, Napolyon'u aklından geçirmeyecek derecede mütevaziydi. Ve birçok münasebetlerle arz ettik ki, hayatının en şerefli menkıbelerini yarattığı Balkanlarda, kendisine en küçük bir gurur ve iftihar hissesi çıkarmamıştı. Ve bilhassa 13 Temmuz 1324 günü Selânik istasyonunda kendisine karşı yapılan o parlak tezahürat karşısında:

"Ben bir şey yapmadım ki…" diyen adamın kafasında, Napolyon olmak hülyası bulunamazdı. Muhakkak olan bir şey varsa, o da Napolyon olmayı

değil Turan İmparatoru olmak hayalini Onun kafasına zorla sokmuşlardı. Bu hayal çok cazipti. Ve o da - nihayet bir insan olduğu için - bu hayalin cazibesine kapılıvermişti.

Enver Paşa, bu büyük ruh istihalesini *(ruhi değişimler)* geçirdikten sonra, artık onun her kuvvete tahakküm etmesi çok tabiî idi. Nitekim başta Talât Bey olmak üzere birçok zevatın korktukları da bu idi. Artık korkulan akıbet tahakkuk etmiş, orduyu istediği gibi tecdit *(yenileme)*, tensik *(düzenleme)* ve ıslah ederek *(iyileştirerek)* eline alan Enver Paşa, her istediğini yaptıracak hale gelmişti. Onun her arzusu, bir emri vakiydi. O emri vakiler ki, artık onlara muhalefet mümkün değildi… İşte, Enver Paşa'nın kabineye girdiği günden itibaren başlayan bu hareket, Talât Bey'le O'nun arasında bir uçurum husule getirmiş, günler, aylar ve seneler geçtikçe, bu uçurum da derinleşmişti.

Enver Paşa'nın taraftarları, bu vaziyetten memnun oluyorlardı.

— Aşk olsun Enver'e… Orduyu, güvenilecek bir hale getirdi. Hiç şüphesiz ki, Balkan Harbindeki acımızın intikamını alacak, diyorlardı.

Bu sözler halkın arasına yayılıyor ve tabiidir ki, herkese pek cazip geliyordu.

On beş gün sürmeden, koca Rumeli Kıtasının dört devlet tarafından yağma edilivermesi, bütün Türk milletini dilhun etmişti. Birçok kıymetli zabitler, matem içindelerdi. Bunlar, bu acıyı çıkarmak için hayatlarının üzerine ahdetmişlerdi.

Ordu gençleştikçe ve kuvvetlendikçe, bunların ümitleri artıyordu. Ve yapılacak ilk harpte, ordunun büyük muvaffakiyetler kazanacağına dair hepsinin kalbinde kuvvetli bir iman yaşıyordu. Enver Paşa'nın gençliğini ve tecrübesizliğini ileri sürerek, ilk zamanlarda onun Harbiye Nazırlığını hoş görmeyenler bile, fikirlerini değiştirmeye başlamışlardı. Genç Harbiye Nazırının cevvaliyetini *(çevikliğini)* gördükçe fırkacılık yüzünden ordunun düçar olduğu *(içine düştüğü)* mağlubiyet acısının herhalde silineceğine kanaat besliyorlardı.

Enver Paşa'nın talih ibresi yükseldikçe yükseliyor. Artık o, bütün askeri fırkanın tek lideri addediliyordu. Onun şahsiyetinin karşısında her kuvvet, ikinci planda kalıyordu.

Bu esnada bütün dünyanın ufukları kararmıştı. Cihanı sarsacak büyük bir fırtınanın alametleri belirmeye başlamıştı. Her tarafta muhtemel felâketlere karşı gizli bir endişe vardı. Fakat yine bir harbin, Balkan mağlubiyetinin acılarını dindireceğine ve orduya mutlaka zafer getireceğine

iman edenler, korkmuyorlar, alametleri beliren büyük fırtınayı, metanetle bekliyorlardı.

*

Nihayet bu fırtına, bütün dehşeti patlamıştı. Saray Bosna'da atılan tek bir kurşunun tarakası *(gürültüsü)*, bütün Merkezi Avrupa'yı kan ve ateş ile boğmaya başlamıştı.

Coğrafi vaziyeti dolayıyla, Osmanlı Hükümeti'nin de bu haile *(trajedi)* sahnesine çıkmaması mümkün değildi. Fakat makul düşünenler, ihtiyatlı hareketi tavsiye ediyorlar:

— Biz, çarpışan devletler manzumelerinden hiçbirinin ittifakına dâhil değiliz. Buna binaen, vaziyetin inkişafını bekleyelim. Eğer haber girmek kat'i bir zaruret halini alırsa, ona göre bir karar verelim, diyorlardı.

Lakin yukarıda arz ettiğim sebeplerle harbe teşne olan *(susamış)* zümrede, bir an evvel harbe girmek için sabırsızlık gösteriyorlardı.

Mevzuumuzdan hariç olan birçok siyasi teşebbüslerden ve bunların akamete uğrayan neticelerinden sonra, günün birinde şu havadis işitildi:

"Enver Paşa, Almanlarla ittifak yapmış."

Bu havadisin işitildiği 1914 senesi Temmuz ayının 23. gününden bugüne kadar, bu meselenin mahiyeti hakkında birçok sözler söylenmişti. Fakat bütün bu sözler, ancak tahminlerden ibaretti.

Evet… Almanlarla çarçabuk bir ittifak yapılmıştı. Fakat bu ittifakı vücuda getirenler, o kadar ketum *(ağzı sıkı)* davranmışlardı ki, bu ittifak muahedesinin *(anlaşmasının)* esası kurulurken, Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver Paşa, Şeyhülislam Hayri Efendi, Talât Bey, Halil ve Cavit Beylerden başka, diğer kabine azaları bile bundan haberdar olamamışlardı.

Bu ittifak nasıl akdedildi. Artık tarihe karışmış olan bu mühim hâdiseyi en yakın alâkalarından öğrendiğimiz gibi nakletmekte hiçbir beis *(sakınca)* görmüyorum. Ve tamamıyla hakikat olduğuna kanaat hasıl ettiğim bu tarihî hâdiseyi aynen nakletmeyi faydalı buluyorum.

1914 Temmuz ayının 27. cuma günü… Şiddetli bir fırtına, İstanbul'u kasıp kavuruyor. Sağanak halinde yağan yağmur, her tarafı altüst ediyor.

Bu esnada Bahriye Nezaretinde meşgul bulunan Cemâl Paşa'nın odasına yaveri giriyor:

— Efendim… Sadrazam Paşa'nın Yeniköy'de ki yalısında vükela encümeni varmış. İçtimaa *(toplantıya)*, sizin teşrifinizi de rica ediyorlar,

diyor.

Bu davet, Cemâl Paşa'yı derhal harekete getirmeye kâfi geldi. Çünkü bir gün evvel, Enver Paşa ile Talât ve Halil Beylerin orada bulunduklarını öğrenen Cemâl Paşa, henüz kendisinin haberdar olamadığı, mühim bir meselenin cereyan etmekte olduğundan şüpheli idi.

Cemâl Paşa derhal işini bıraktı, otomobiline atladı. Şişli, Zincirlikuyu, İstinye tarikiyle Yeniköy'e doğru süratle ilerlemeye başladı.

Fakat otomobil, Ayazağa Köşkü önlerine geldiği zaman o kadar müthiş bir sağanakla karşılaştı ki, artık yola davam imkân bulamadı. Yeniköy'e, deniz tarikiyle *(yoluyla)* gitmeye karar verdi. Ve derhal otomobili çevirterek Bahriye Nezaretine avdet etti *(döndü)*. Daima istim üstünde bekleyen çatanasına[23] binerek Yeniköy'e gitti. Sait Halim Paşa'nın odasına girdi. Fakat orada, O'ndan başka kimseyi göremedi.

Sadrazam, Cemâl Paşa'yı görür görmez:

— Nerede kaldınız, Paşa. Arkadaşlar beklediler beklediler, şimdi gittiler, diye bir başlangıç ile söze girişti. Ve sonra:

— Şimdi size, gayet memnun olacağınız bir havadis vereceğim. Bakalım, ne olduğunu keşfedebilecek misiniz? dedi.

Bunun üzerine, konuşma şu şekilde devam etti:

— Geçen gün ben yokken, Enver Paşa, Talât Bey ve Halil Bey'le kararlaştırılmış bir şey olsa gerek. Fakat ne olduğunu tahmin edemiyorum. Lütfen izah buyurur musunuz?

— Almanya Hükümeti, bize ittifak teklif etti. Biz de bunu, memleketin menfaatine muvafık gördük. Bugün sefir Vangenhaym ile ittifaknameyi imza etti. Nasıl, memnun oldunuz mu?

Cemâl Paşa, fena halde şaşaladı. Bir müddet mebhut *(şaşkın)* kaldı. Bu esnada Sait Halim Paşa, masasının kilitli gözünden bir kâğıt çıkardı. Cemâl Paşa'ya uzattı. Bu kâğıtta, "Osmanlı ve Alman hükümetleri arasında, hukuku mütesaviye *(denklik)* esasına müstenip" gayet uygun ve makul şartlarla, birkaç maddeden mürekkep, ittifak muahedesi *(anlaşması)* şartları vardı.

Cemâl Paşa muahedenameyi *(anlaşma metnini)* beğendi. Fakat Almanya'nın esas müttefikleri olan iki devlet daha vardı ki, acaba onların vaziyeti ne merkezde idi?

Cemâl Paşa bir an evvel bu merakını tatmin etmek için, Sait Halim Paşa'nın yüzüne bakarak:

— Bu çok güzel… Fakat Avusturya? dedi.

Sait Halim Paşa, sanki bu suali bekliyormuş gibi, derhal cevap verdi:

— Avusturya sefiri, yarım saat evvel buraya geldi. Almanya ile akdettiğimiz muahedenin bütün maddelerini, kendi hükümetinin de aynen kabul ettiğine dair, bir mektup getirdi.

— Ya İtalya

— Galiba Alman Hükümeti, bize teklif ettiği ittifaktan İtalya'ya henüz bir şey açmamış olacak ki, şimdilik ondan hiçbir haber yok. Mamafih *(Bununla birlikte)*, İtalyanların da aynı suretle ittifakımızı kabul edeceklerine şüphe etmiyoruz.

Cemâl Paşa sükût etti. Fakat devletin mühim bir rüknünü *(ögesini)* teşkil ettiği için, gururu incinmişti. Buna binaen, ilk dakikalardan beri dudaklarının ucunda titreyen şu suali sormak lüzumunu hissetti:

— Büyük bir iş yapmışsınız. Oldukça uzun bir müzakereye muhtaç olan bu teşebbüsü, şimdiye kadar benden niçin sakladınız?

Sait Halim Paşa, hafifçe bocaladı. Cemâl Paşa'nın iade ettiği muahedenameyi *(anlaşma metnini)*, büyük bir dikkatle yazıhanesinin gözüne yerleştirirken:

— Bu işi, ben kendim idare ettim. Hatta kat'iyyen kesbedinceye kadar, hiç kimseye bir şey söylemedim… Bugün bile, daha Cavit Bey'in haberi yok. İbrahim Bey'le, Şükrü Bey de henüz bir şey bilmiyorlar. Malûm ya, nazik bir mesele… İhtiyatlı davranmamız lâzım, diye mırıldandı.

Artık, Cemâl Paşa'nın söyleyeceği hiçbir söz kalmamıştı. Kabinenin en nüfuzlu şahsiyetleri tarafından pişirilmiş bir aşa, soğuk su katamazdı.

Cemâl Paşa, şahsen İtilaf Devletleri'ne yani İngiltere, Rusya ve bilhassa Fransa siyasetine mütemayildi *(eğilimliydi)*. Böyle olmakla beraber, yapılmış olan bir işi bozacak veyahut sarsacak şekilde itirazlara kalkışmak istemedi.

— Cenab-ı Hak, memleket hakkında iyi neticeler istihsaline *(elde etmesine)* bizi hâdim *(hizmetkar)* etsin, demekle iktifa etti *(yetindi)*.

Ve hatta mühim bir tarihi hadise bu olan işten dolayı, Sadrazam Sait Halim Paşa'yı tebrik etmekten bile çekinmedi. Fakat Cemâl Paşa, Sadrazam'a veda ederek yalıyı terk ederken, kalbinde gizli bir ukde *(düğüm)* belirmişti. Ve Sait Halim Paşa'nın, bu işi ben idare ettim demesine rağmen, Enver Paşa'nın bu işte, ondan daha büyük bir amil olduğuna kanaat getirmişti.

Nitekim birkaç gün sonra bu mesele şayi olunca, İstanbul efkârı umumiyesi de, tam bir ittifak ile aynı hükmü vermişti.

Fakat bu mesele, münevver meclislerinde, pek hararetli bir münakaşa mevzuu teşkil etti. Bu münevverlerden mühim bir kısmı, Almanya Hükümetinin kudret ve satveti askeriyesini nazırı dikkat alarak, Enver Paşa'nın Almanya ile ittifakında büyük bir isabet görüyorlardı.

Münevverlerin diğer zümresi ve bilhassa Sadrazam Kâmil ve Sait Paşaları, siyasi pirleri makamında gören muhalifler ise, bu iki eski vezirin siyaset temayüllerini nazarı dikkate alarak, Almanya ile ittifakta hiçbir isabet görmüyorlar, Enver Paşa'nın bu hareketini şiddetle tenkit ediyorlardı.

Üçüncü bir zümre daha vardı ki, bunlar da:

— Cihan siyasetinin aldığı bu vahim vaziyette, tabiidir ki, biz yalnız kalamayacaktık. İster istemez, bu iki devlet manzumesinden *(sisteminden)* biri ile ittifaka mecbur kalacaktık. Fakat niçin bu kadar acele ettik. Niçin vaziyetin inkişafını *(gelişmesini)* beklemedik. Serbestlik ve bîtaraflığımızı muhafaza ederek, iki zümreden birinin üstünlüğü tebarüz etmeye *(belirmeye)* başladığı zaman, o tarafa iltihak etseydik daha iyi olmaz mıydı? Diyorlardı. Ve sonra da şu suali soruyorlardı:

— Almanya ve Avusturya, bizimle ittifak akdetmek için müracaatta bulunmuşlar. Bu mesela, tabi-î görülebilir. Fakat şimdiye kadar fiili hiçbir muavenet *(yardım)* göstermemiş olan bu iki imparatorluğun bize müsavi *(eşit)* haklar bahşetmesine ne mana vermeli?

Bu sual, büyük bir şüphe doğuruyordu ve bu şüphenin muhtemel neticeleri de, Enver Paşa'yı ağır bir mesuliyete doğru sürüklüyordu.

Enver Paşa taraftarları, muhaliflerin bugün ne düşündüklerini ve yarın da ne söyleyeceklerini çok iyi hissediyorlardı. Ve neticesi kestirilemeyen bir harpte, şayet fena bir akıbet ile karşılanmak mukadder olursa, Enver Paşa'yı ağır ithamlardan kurtarmak için yapılan ittifak muahedesini tamamıyla Enver Paşa'ya mal etmemeye çalışıyorlardı.

Bazılarına göre Enver Paşa henüz binbaşı rütbesiyle Berlin sefareti ataşemiliteri iken, onun zihninde Osmanlı - Alman ittifakının faydalı olacağına dair bir fikir belirmişti. Ve bugün de o fikir inkişaf etmişti *(gelişmişti)*. Yapılan muahede *(anlaşma)*, bunun tabii neticesinde başka bir şey değildi. Ve Enver Paşa'nın bugün iktisap ettiği *(kazandığı)* kudret dolayısıyla buna hiç kimse de itiraz edemezdi. Şu halde Enver Paşa, bir emri vaki yapmış oluyordu. Yani koca imparatorluğu, neticesi meçhul olan bir akıbete sürüklüyordu.

Üçüncü ve ikinci sınıf münevverler arasında hüküm süren bu zihniyet, münakaşasız bir surette kabul ediliyor, bunun üzerine hiçbir tahlile lüzum

görülmüyordu. Fakat hükümetin esrarına bir dereceye kadar vakıf olan zümre, Enver Paşa'ya hak verdikten sonra ve bu hakkı da şöylece müdafaa ediyordu:

— Ne yapalım efendim. Bundan daha tabii ne olabilir? İtilaf devletleri, bizi ürkütüyorlar, kendilerine ısındırmıyorlar. Mesela İngiltere, Mısır'ı[24] tamamıyla hâkimiyeti altına almak, Filistin'e el uzatmak, Irak'ı ele geçirmek, bütün Arabistan'ı nüfuz mıntıkası vaziyetine kalbetmek istiyor. Fransa, Suriye'yi behemehal *(mutlaka)* işgal etmeyi senelerden beri programına ithal etmiştir. İlk fırsatta, bu programını tatbike girişecektir. Rusya Çarları, Osmanlı Padişahlarının ezeli rakibi ve düşmanlarıdır. Rus milletinin, Türklerle iyi komşuluk ve dostluk temin etmek hususundaki bütün arzularına mukabil *(karşılık)*, çarlar her fırsatta bize düşmanlık eserleri gösteriyorlar. Bu vaziyetler karşısında biz ne yapabiliriz? Hâlbuki Avusturya ile İtalya'nın, artık bizden isteyecekleri hiçbir şey kalmamıştır. En son fenalıklarını yaptıktan sonra, bizi kendi halimize bırakmışlardır. Almanya'ya gelince… Bizim yaşamamız ve kuvvetli bulunmamız, kendisi için büyük bir menfaattir. Bu itibarla Almanlar, ordumuzun ıslahına gayret göstermişlerdi. Almanya'nın gayesi, bizden iktisadi menfaatler temin etmektir. Ve arkasını bize dayayarak, itilaf devletlerinin çelik çemberi içine girmemektir. Bu itibarla Almanlar, bizimle dost geçinmek mecburiyetindedir. Ve bu dostluk bizim için şayanı memnuniyettir.

Bu mütalaalar, uzayıp gitmişti. Ve Cihan Harbinin devam ettiği müddet zarfında, bitip tükenmeyen bir münakaşa mevzuu teşkil etmişti. Eğer harp, Alman zaferiyle neticelenmiş olsaydı, hiç şüphesiz ki Almanlarla ittifak yapanlara büyük bir hak verilecek ve hepsi de başlar üzerinde gezdirilecekti.

Fakat dört buçuk sene süren harbin elîm âkıbeti, bu ittifakın aleyhtarları tarafından Enver Paşa aleyhine hücumlara sebebiyet verdi.

Enver Paşa aleyhindeki ithamların en mühimlerinden biri de, Cihan Harbine girmemize sebep olan, Karadeniz'deki donanma muharebesidir. Bu büyük hadisenin bütün mesuliyeti de, Enver Paşa'nın omuzlarına yükletilmektedir. Hâlbuki mesele dikkatle tahlil edildiği takdirde şu neticeyi vermektedir:

Osmanlı Ordusunun seferberliği ilan edildi. Fakat hükümet, derhal harbe girmek niyetinde değildi. Nitekim aradan beş ay kadar geçtiği halde, bu niyeti bozacak bir hadise zuhura gelmedi. Ve gelemezdi. Çünkü harbe

girebilmek için, her şeyden evvel lâzım olan para meselesi henüz halledilememişti.

Fakat Goben ve Breslav ismindeki Alman gemilerinin, İngiliz filosunun şiddetli takibinden kurutularak İstanbul'a iltica etmesi *(sığınması)*, birdenbire vaziyeti değiştirdi. Harp taraftarı unsurlar kuvvetlenmişti.

Bir taraftan efkârı umumiye bu mesele ile meşgul oluyor, diğer taraftan da Vükela Meclisinde hararetli müzakereler cereyan ediyordu.

Meclis'te fikirler ikiye ayrılmıştı. Başta, Sadrazam Sait Halim Paşa olmak üzere, Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Bey, Bahriye Nazırı Cemâl Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maarif Nazırı Şükrü Bey, artık harbe girmenin yaklaştığına taraftar görünüyorlardı. Maliye Nazırı Cavit Bey, Telgraf Nazırı Oskan Efendi, Ziraat ve Ticaret Nazırı Süleyman Elbistani Efendi, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ile Meclis Reisi Halil Bey'de hiç olmazsa altı ay daha harbe girmeyerek bîtaraf kalmak lâzım olduğunu iddia ediyorlardı.

İki taraf da, haksız değillerdi. Para meselesi, Almanya Hükümeti tarafından temin edilmişti. Bu itibarla, harp taraftarları harekete gelmişlerdi. Harp aleyhtarları ise, harbin biraz daha inkişafını bekleyerek ona göre bir tedbir alınmasını ileri sürmektelerdi.

Vükela Meclisi'ndeki bu münakaşalar daima harice taşıyor, halk arasında bir takım dedikodulara sebebiyet veriyor hatta:

— Cemâl Paşa, bîtaraf kalmakta ısrar ediyormuş. Bu hususta, Enver Paşa ile şiddetli bir münakaşada bulunmuş. Bu münakaşa neticesinde Enver Paşa silâhına davranmış. Fakat Cemâl Paşa daha atik hareket ederek hemen revolverini çekmiş, Enver Paşa'yı ayağından yaralamış…

Gibi, saçma sapan rivayetler bile deveran ediyordu *(dolaşıyordu)*.

Bir taraftan Vükela Meclisi'nde, diğer taraftan efkârı umumiyede bu münakaşalar devam edip dururken, iki Alman gemisiyle İstanbul'a gelmiş olan Amiral Soşon da bir türlü kabına sığamıyor, bütün filoyu toplayıp Karadeniz'e çıkarak talim ve manevralar yapmak istiyordu.

Muhakkak olan bir keyfiyet varsa, ilk zamanlarda Enver Paşa, Alman Amiralinin bu arzularına muhalefet etmiştir. Fakat her gün tekerrür eden ısrar o kadar artmıştı ki artık Enver Paşa'nın mukavemeti kırılarak Cemâl Paşa'ya müracaat etmiş:

— Artık Amiralin arzusuna mâni olmakta devam edemeyeceğim, demiştir.

Bu mesele Vükela Meclisinde, müzakere edilmiş, emri vaki şeklinde harbe sürüklenmemek için, iyi bir tedbir akla gelmiş. Donanmaya ait işlerin Başkumandanlık Vekâletinin mesuliyeti altına verilmesini temin etmek için, Halil Bey ile Erkânıharbiyei Umumiye İkinci Reisi Hafız Hakkı Bey'in derhal Berlin'e gönderilmesine karar verilmiştir.

Fakat âni bir surette harbe girilmemek için verilen bu karar tatbik edilememiş, 1914 senesi teşrinievvel ayının 29. günü Karadeniz'de cereyan eden harp, Osmanlı Hükümeti'ni de harbe sürüklemiş, Amiral Soşon, gerek kendi hükümetine ve gerek Osmanlı Hükümeti Bahriye Nezaretine verdiği raporda: "Kendisi talim ile meşgul iken Rus donanmasının hücumuna maruz ve harbe mecbur kaldığını" bildirmiştir.

Bu meselede Enver Paşa'nın hissesine düşen bir mesuliyet varsa o da, Amiral Soşon'u bir müddet daha oyalayabilecek derecede ikna kudreti gösterememesidir. Fakat bu, harbin bütün mesuliyetini onun omuzlarına yüklemek için, kâfi bir sebep değildir.

Enver Paşa'ya teveccüh eden *(yönelen)* ağır ithamların üçüncüsü de, Sarıkamış felâketidir. Yetmiş bin Türk evladının hayatına mâl olan bu felâket hakkında kat'iyetle söz söylemek, bir ihtisas *(uzmanlık)* işidir. Bu mesele hakkında, salâhiyettar zevat arasında, ilmi münakaşalar cereyan etmiş ve müteaddit eserler neşredilmiştir *(yayınlanmıştır)*. Verilen hüküm, Enver Paşa'nın aleyhinedir.

Harp suiistimallerine gelince… Bu, üzerinde durulacak bir keyfiyettir *(durumdur)*.

Seferberlik pek büyük bir azim ve iman ile başladı. Balkan Harbinin mağlubiyet acısını dindirmek için, herkesin kalbinde büyük bir arzu ve heves vardı.

Enver Paşa, gençleştirdiği orduyu, büyük bir disiplin ile idare etmek istiyordu. Her türlü nizamsızlık ve intizamsızlığın önüne geçmek için çok şiddetli davranıyor, hatıra gönüle bakmıyor, hatta falan veyahut filanın askerlik işlerini kolaylaştırmak için şehzadeler tarafından gönderilen tavsiyenameleri, Harbiye Dairesinin koridorlarında duvarlara astırarak teşhir ediyor, hiçbir iltimas *(ayrıcalık)* ve iltizam *(kayırma)* kabul etmiyordu.

Enver Paşa korkusu, en ücra köşelere kadar yayılmıştı. Ordu işleriyle alakadar olanlar, mesuliyet tehdidi karşısında titriyorlardı. İşler bir müddet iyi gitti. Fakat günler, aylar ve seneler geçtikçe bu sıkı inzibat yavaş yavaş gevşedi. Levazım dairesinin muhitinde *(çevresinde)* şeker, pirinç, fasulye,

bulgur, pastırma, un, arpa, saman kralları türedi. Harp ıstılahları *(terimleri)* lügatine anafor ve vagon kelimeleri kaydedildi. Suiistimal terkibi, delalet ettiği mana ve mefhumun bütün genişliğiyle her işte alıp yürüyüverdi.

Suiistimalin en başında, iaşe *(besin)* meselesi geliyordu ve bu mesele, Başkumandanlık makamıyla, hükümetin gizli ve hakiki idare merkezi olan İttihat - Terakki Merkezi umumisi arasında mühim bir münakaşa mevzuu teşkil ediyordu.

Başkumandan Vekili olan Enver Paşa ile onun Umum Askeri Levazım Reisi, İsmail Hakkı Paşa, artık işlerine sivilleri karıştırmak istemiyorlar:

— Harp halindeyiz. Memleketin canlı ve cansız bütün kuvvet kaynakları, ordunun eline geçmiştir. Bizim işimize karışmayın, diyorlardı.

Buna mukabil Merkezi umumîdekiler de:

— Ne olursa olsun ortada bir hükümet vardır. Hükümet de, kendine düşen vazifeyi yapmalıdır. Bahusus *(özellikle)*, uzun süreceği tahmin edilen bir harbe girişildiği için sizin işiniz, başımızdan aşmıştır. Bu kadar teferruatlı işlere dalmayın. Ordunun muvaffakiyetini temin edecek olan geri işlerini hükumete bırakın.

Enver Paşa, muvaffakiyetini temin etmek için yalnız iaşe işlerini değil, devletin bütün idare ve inzibat işlerini kontrol atına almıştı ve bu yüzden gerek İstanbul'da ve gerek vilayetlerde askeri idare amirleriyle valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlar arasında bir salâhiyet ve merci *(merkez)* mücadelesi başlamıştı.

Enver Paşa'nın, memleketi tek el ile idare etmek istemesi, büsbütün sebepsiz değildi. Çünkü bütün hudutlara şamil olan *(kaplayan)* büyük bir harpte, Başkumandanlık vazifesini üzerine almakla büyük bir mesuliyet deruhte etmişti *(üstlenmişti)*. Buna binaen, kendisinin amiri mutlak olmasını istemesi çok tabii bir keyfiyetti.

Aynı zamanda, onun hüsnüniyetinden de *(iyi niyetinden de)* zerre kadar şüphe edilemezdi. Ahlakının metanet ve dürüstlüğü dolayısıyla, şahsen en küçük bir suiistimale tenezzül edeceği akıl ve hayalden bile geçirilemezdi. Buna binaen Merkezi umumî, artık mücadelede muvaffakiyet ümidini keserek işi oluruna bağlamaya karar verdi.

Fakat bu vaziyeti dört gözle takip eden haris *(aç gözlü)* şahsiyetler, uyumuyorlardı. Bunlar, Enver Paşa'nın saflığından istifade ederek onun etrafında bir şebeke çeviriyorlardı. Bu sinsi ve kurnaz şahsiyetler, Enver Paşa'nın milli taassubunu bildikleri için evvelâ ona şöylece bir telkin verdiler:

— Paşam! Harp ihtiyaçları dolayısıyla, Levazım dairesinde milyonlar dönüyor ve bu paralar da, sermaye sahipleri olan, Türk'ten gayri, yabancı unsurların eline geçiyor. Hiç şüphesiz ki sen, bu harbi zaferle ikmal edeceksin *(tamamlayacaksın)*. Fakat canla başla çalıştığın bu harbin neticesinde, Türk Milletine iktisadi hiçbir menfaat temin edemeyeceksin. Bugün zengin olan yabancılar, kazandıkları paralarla memleketin iktisadına büsbütün hâkim olacaklar. Türkler, yine zaruret ve sefalet için, kalacaklar. Hazır eline fırsat geçmişken, bir iyilik et. Türklerden, emniyet ettiklerine az çok sermayeler ver. Sana lâzım olan şeyleri onlar tedarik etsinler, böylece işe başlasınlar. Memleketin iktisat kaynaklarını, yabancıların ellerinden kurtarsınlar, dediler.

Telkin, gayet müessir ve teklif son derecede cazipti. Fakat kime emniyet edilir? Binlerce ve yüz binlerce liralık işler, henüz ticaretin pek acemisi olan Türklerden kimlerin ellerine teslim edilebilirdi?

Enver Paşa bu sualleri sorduğu zaman da kendisine şu cevap verildi.

— Paşam! Biz, ne güne duruyoruz? Vazifemiz, senin muvaffakiyetini temin etmek ve senin gayene hizmet etmek değil mi? Bunda, acemiliğimiz ve beceriksizliğimiz katiyen mevzuu bahsolunamaz… Ticaret demek, zekâ demektir. Çok şükür, az çok biz de zekiyiz. İşleri çarçabuk kavrayıveririz.

Bu da, fena bir fikir değildi. Ve bilhassa, Levazım Reisi Hakkı Paşa da, bu fikre çok mütemayildi.

Artık Levazım Dairesi'nin kasaları açılmıştı. Emniyet edilen zevata, Enver Paşa'nın ve Hakkı Paşa'nın nazarlarındaki kıymet ve samimiyet derecesinde sermayeler verilmeye başlamıştı.

Fakat işlerin kurdu olan yabancılar, bu vaziyete bıyık altından gülümsemişler ve Levazım Dairesinde türeyen bu dalavereci unsurlarla el altından, çarçabuk uyuşuvermişlerdi. Mesele yalnız onlarla uyuşmaktan ibaret kalsa, bir şey değildi. Lakin bu işlerde kaşarlanmış olanlar, gözlerini servet ve sefahat hırsı bürüyenleri tamamıyla pençelerine geçirmişlerdi. Tıpkı bir karagöz perdesinde olduğu gibi, değnekleri kendi ellerine almışlardı. Yeni tüccar ve komisyoncuları, deve derisinden birer karagöz gibi oynatıyorlardı. Sessiz sedasız aslan payını kendileri alıyorlar ötekilerin damaklarına da birer parmak bal çalıyorlardı.

Vakıa, ortada bir muvaffakiyet görülüyordu. Yeni işe başlayanlar, çarçabuk zengin olarak içlerinde fasulye, pirinç, bulgur, arpa, saman, şeker kralları zuhur ediyordu.

Bu kralların hazinelerine giren paralar, milli bir servet olarak kendi keselerinde kalmış olsaydı, hiç şüphesiz ki istikbal için büyük bir ümit teşkil edebilirdi. Fakat Enver Paşa'nın saflığından istifade ederek, birer iaşe *(besin)* maddesi kralı olanlar, derhal milli vazifelerini unutmuşlar, artık müthiş ve baş döndürücü bir sefahat deryasına dalıvermişlerdi.

Yeni zenginler, Beyoğlu'nun en geniş zevk ve safa âlemleri bile dar geliyordu. Dört gün evvel fasulye piyazı ile adi rakıya hasret çeken bu adamlar, şimdi en nefis şampanyaları bile lezzetsiz buluyorlar, pek kısa bir zaman evvel, altı patlak pabuçlarına vurdurmaktan aciz olanlar, şimdi Tokatlıyan garsonlarının servis yaptıkları hususi vagonlarla seyahatlere çıkıyorlar, bayramlarda karılarına ve çocuklarına birer kat elbise yaptıramayanlar, şimdi Viyana'dan gelen sahne sürtüğü karıların yataklarını biner liralık banknotlarla döşüyorlar, onların cigaralarını yüzer liralık banknotlarla yakıyorlar, hulasa "millî serveti arttıracağız" diye kendilerini himaye edenlerin sayesinde kazandıkları paraları, har vurup harman savuruyorlardı.

Balık baştan kokmaya başlamıştı. Ve çarçabuk kuyruğa doğru yayılmıştı. Halka, ekmek diye çamur yedirenlerin halleri kontrolsüz ve tenkitsiz kalınca, suiistimalde, alabildiğine yol almıştı. Artık, iş işten geçmişti. O hızla giden bir kuvveti tutmak ve durdurmak mümkün değildi. Şimendifer kondüktörlerini ve hatta gemi tayfalarını bile mest eden dalavereli anafor şarabı herkese o kadar tatlı gelmişti ki, bu sari *(bulaşıcı)* sarhoşluğun önüne Enver Paşa'nın korkusu değil, Allah korkusu bile geçemezdi. Çünkü memleketin ve milletin felâketi karşısında, en küçük bir endişe ve ıstırap hissetmeyerek yalnız kendi nefislerini düşünen bu insanlar, vicdanlarını tamamıyla kaybetmişlerdi.

Meselenin en acı tarafı şurasıdır ki, vicdansızlıktan doğan bütün bu seyyiat *(günahlar)*, Enver Paşa ile İsmail Hakkı Paşa'nın hesabına kaydediliyor. Açlıktan, sefalet ve mahrumiyetten, harbin getirdiği türlü türlü musibetlerden ıstırap çeken halkın bütün kinleri, doğrudan doğruya bu iki mühim şahsiyet üzerinde toplanıyordu.

Enver Paşa bu meselede bir taraftan gururuna, diğer taraftan da saflığına kurban olmuştu. Devletin bütün kuvvetlerini, kendi nefsinde cemetmek *(toplamak)* zevkini feda edememiş, büyük bir mesuliyet altına girmişti. Aynı zamanda gururunu okşayarak saflığından istifade edenlerin de kendi manevi şahsiyetine ihanet ettiklerini hissedememişti. Hâlbuki tarihi bir hakikat olarak şunu kabul etmek lâzımdır ki, Enver Paşa İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nin başlıca erkânı gibi şahsı namına en küçük bir menfaat gözetmemiş, maddi irtikâbı *(beklentiyi)*, bir an bile aklından geçirmemişti.

Fakat Enver Paşa'nın deruhte ettiği *(üstlendiği)* mesuliyet o kadar büyüktü ki, onun altından çıkabilmek için sadece namuslu olmak kâfi değildi. Asıl lâzım olan iş, kendisinin bizzat taraftar olduğu harbin her tarafı saran felâket örgüsünden, milleti ve memleketi kurtarabilmekti.

Vakıa Enver Paşa, koşuyor, her tarafa atılıyor, bütün enerjisini sarf ediyor, yemin ettiği zaferi kazanmak için, İstanbul'dan Süveyş Kanalı'na, Kanal'dan, Sarıkamış'a, Sarıkamış'tan, İran'a, İran'dan, Galiçya'ya, Galiçya'dan, Irak'a sıçrıyor, bütün bu harp meydanlarında, sel gibi boşanan mitralyöz ateşlerine zerre kadar ehemmiyet vermeyerek, ileri karakollara kadar sokulmaktan çekinmiyor. Fakat ölümü ve hayatı bu kadar istihkar etmesine *(hor görmesine)* rağmen, zafer perisini bir türlü yüzüne güldüremiyordu.[25]

Halbuki her İstanbul'a dönüşünde, saraya getirdiği falcı Hoca Hanım'ın, vaatleri, bitip tükenmiyordu. Onun:

— Paşam! Sen, işin sonuna bak. Zafer bizzat seni arayıp bulacak, diye verdiği teminat, Enver Paşa'nın kırılan ümitlerini bir anda tamir etmeye kâfi geliyordu.

Lâkin gerek cephelerde ve gerek cephe gerilerinde artık şikâyetler başlamıştı. Ancak, dudaklardan kulaklara intikal eden bu şikâyetlere, Enver Paşa'nın dostları bile iştirak ediyordu:

—Biz, bu adama bağlanmış, gidiyoruz. Fakat derin bir uçuruma sürükleniyoruz, diyorlardı.

Harbin, milli gaye ve maksadı, artık değişmişti. Yapılan işler, bir macera şekline girmişti. Cephelerdeki müdafaa kuvvetleri, düşmanların tazyikine *(baskısına)* bile güç tahammül ederken, bu kuvvetlerin birer kısmı alınıyor. Galiçyalara, Romanyalara, Hindistan yolunu açmak için İranlara gönderiliyordu.

Sık sık cepheden cepheye değiştirilen ve aylarca yollarda sürülen kıtalara bir bezginlik gelmişti. Açlık, yorgunluk, hastalık dolayısıyla umumi vaziyet düşünülecek bir hal kesbetmişti. Orduda bulunan Türkler kalplerindeki asilâne ve merdane hislerle harp ediyorlar. Her türlü mahrumiyete rağmen, azimlerinden ve imanlarından bir zerre bile kaybetmiyorlardı. Harbeden kuvvet, yalnız Türk milletinin ruhu idi. Bu bitmez ve tükenmez kudret kaynağı, tarihi vazifesini tamamıyla müdrikti *(anlamıştı)*.

Fakat bütün fedakârlıklara rağmen, vaziyette en küçük bir salâh *(iyilik)* eseri bile görülemiyordu. Ve her işi üzerine alan Enver Paşa'da artık hissedilir derecede yorgunluk ve fütur eserleri beliriyordu.

Şikâyetler o kadar artmıştı ki, ilk zamanlar bunları dinlemeğe lüzum bile görmeyen Enver Paşa, artık omuzlarındaki mesuliyet yükünün ağırlaştığını hissetmeye başlamıştı ve Cemiyetin harp içinde yaptığı üçüncü kongrede hesap vermeye mecbur kalmıştı.

Fakat kongrede söz söyleyen Enver Paşa, harbin ilk senelerinde, mahmuzlarının şıkırtısıyla herkesin kalbini titreten Enver Paşa değildi. Eskiden dimdik duran başı, adeta hafifçe eğilmişti. Babıâli baskınından sonra, ona zorla verilen gururdan epeyce eksilmişti. Hatta suçunu bilenler gibi, eski pervasızlığına da bir hayli halel gelmişti.

Enver Paşa, adeta çekine çekine söz söylüyordu. Harbin muvaffakiyetli sahnelerini uzun uzadıya canlandırıyor, bunların üzerinde fazla duruyor, muvaffakiyetsizlikleri birkaç kelime ile geçiştirerek bunların sebeplerini izah etmek istemiyordu.

Anlaşılıyor ki, genç Başkumandan, ruhen müteessir ve mustaripti. Fakat Onun ruhunda o kadar inatçı bir azim ve sebat vardı ki, bunu yenmek mümkün değildi. Çünkü O, bütün hayatında attığı adımlardan hiçbirini, bir defa bile geri çekmemişti.

Evvelce Enver Paşa'yı idare etmesini iyi bilen ve Sadaret Mevkiine gelen Talât Paşa da aciz içindeydi. Enver Paşa'nın sarsılmaz bir inat ve ısrarla beklediği zaferden ümidini kesmişti ve bir gün arkadaşlarıyla hasbihal ederken, gayet samimi bir lisanla:

— Elimizden gelen her şeyi yaptık. Fakat üç seneden beri, faydalı addedilecek hiçbir şey kazanamadık. Artık beyhude yere didişmekte ne mana var. İmkânını bulsak ta, memleketi istiladan kurtaracak bir sulh yapsak. Zararın neresinden dönülse, kârdır, dedi.

Bu sözler Enver Paşa'ya aksettiği zaman, onu fena halde sinirlendirdi.

— Ben, bu sözleri işitmediğimi farz ediyorum. Harp içindeyiz. Dikkatli olmalı, bu gibi sözlerin, kurşuna dizilmek cezasını mucip *(sebep)* olacağını unutmamalı, diye, Sadrâzam Talât Paşa'yı tehdit etti. Ve bu tehdidini de, Talât Paşa'ya karşı değilse de Yakup Cemil gibi kendisine en çok samimiyet göstermiş olan fedakâr bir dostuna ika etmekten *(yapmaktan)* çekinmedi.

Vakıa, Kâğıthane'de kurşuna dizilen Yakup Cemil, en candan dostlarının entrikalarına kurban gitmişti. Fakat gafil avlanıp ta, Meserret

Oteli'nde kurulan münferit sulh taraftarları görünenlerin tuzaklarına düşmesiydi, bir manga asker karşısında can vermezdi.

*

Nihayet harp acı bir mağlubiyetle neticelendi ve bu mağlubiyetin acısı, herkesin kalbine zehirli bir ok gibi işledi. Fakat şuna da emin olmalıdır ki, Enver Paşa herkesten daha müteessirdi. Çünkü O deruhte ettiği *(üstlendiği)* mesuliyetin bütün ağırlığı altında ezilmişti. Onun yerinde bir başkası olsaydı, ya deli olur ve yahut intihar ederdi.

Fakat o, fena halde sarsıldığı halde yine devrilmedi. Metanetini zerre kadar kaybetmedi. Çünkü hayatta hiçbir mağlubiyeti kabul etmemeğe karar vermişti.

Talât Paşa faslında muhtasaran *(özetle)* arz ettiğimiz kongrede, İttihat ve Terakki Cemiyetinin infisah etmesinden *(dağılmasından)* sonra, İstranca dağlarına giderek bir müddet inzivaya çekilmek ve memleket vaziyetinin alacağı şekle göre hareket etmek istedi. Fakat bu, doğru bir düşünce değildi.

Seferberliğin ilk gününden itibaren dört buçuk seneden beri felce uğramış olan efkârı umumiyede, Mondros mütarekesinin imzalandığı dakikadan itibaren bir kaynaşma başlamıştı. Bunun içinde, müthiş intikam unsurları da vardı. Buna binaen ağır başlı ve salim düşünceli zatlar, harbin başlıca mesulü telâkki edilen Cemiyet erkânından bazılarının derhal İstanbul'u terk etmelerini muvafık görüyorlardı.

Talât Paşa faslında yazdığımız gibi, ne Talât Paşa, ne Cemâl Paşa ve ne de Enver Paşa, bu fikirdelerdi. Her üçü de, memleketin düşman istilasına uğrayacağı günlerin arifesinde, gizlice çıkıp gitmeyi zül addetmektelerdi. Fakat bu mertçe düşüncelere, nihayet mantık galebe etti.

Enver Paşa'nın hayal kuvveti, yine harekete geldi. Süratle şu kararı verdi:

— Mademki, memleketi terk etmek lâzım geliyor. Şu halde, mağlup olarak çıktığım memlekete, galip olarak girecek bir yer bulmalıyım.

Almanların yardımı ile yolculuk hazırlığı çarçabuk ikmal edildi *(tamamlandı)*. Enver Paşa, aşağıya aynen naklettiğimiz mektubu yazarak Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderdi.

Maruzdur,

Mütareke-i münferide (ateşkes) dolayısıyla, vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi (yararlı) bir iş

göremeyeceğime, âyan (belli) bir alâmettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyetim (yetkim) zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi, iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet edememekten mütevellit (doğan) teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da bir İslam istiklalinin husul bulmasına (ortaya çıkmasına) yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor (yok ediyor). İleride hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkül zamanda deruhte buyurduğunuz (üstlendiğiniz) vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler, arzu hürmet ederim.

3 Teşrinisani 1334 (3 Kasım 1918)

ENVER

*

Enver Paşa, arkadaşlarıyla beraber bindiği bir Alman denizaltı gemisi ile Odesa rıhtımına çıkar çıkmaz:

— Allah'a ısmarladık. Yollarımız, burada ayrılıyor, diye bağırdı. Ve derhal arkadaşlarından ayrıldı.

O, ana vatandan ayrılmaya karar verdiği dakikadan itibaren programını tasarlamıştı. İzzet Paşa'ya yazdığı mektupta söylediği gibi, Kafkasya'da veyahut başka bir Türk diyarında yeni bir maceraya atılacak, kendisini en yüksek ikbal şahikasından düşüren kahpe talihten intikam alacaktı.

Talât ve Cemâl Paşalarla diğer arkadaşları her vasıtaya başvurarak bir an evvel Moskova yolu ile Berlin'e gidip birer köşeye çekilmek istedikleri halde o, Odesa'da kaldı. Kafkasya'ya geçmek için çareler aramaya başladı.

Hâlbuki Kırım'dan Kafkasya'ya geçen yolları Denikin ordusu kapamıştı. Karadan gidildiği takdirde, bu ordunun eline düşmek ihtimali vardı. Enver Paşa'nın maksadı ise bir an evvel Kafkasya'ya gitmek, daha hâlâ oralarda faaliyette bulunan Türk ordusunun başına geçerek hemen işe başlamaktı.

Enver Paşa bu arzusunu derhal tatbike girişti. Küçük bir yelkenli gemi tedarik etti. Havanın fırtınalı olmasına rağmen, yola çıkmakta tereddüt göstermedi.

Fakat gemi, Karadeniz'in o müthiş fırtınasına dayanamadı. Direkleri parçalandı. Üç gün üç gece azgın dalgalar üzerinde çalkandı. Tekrar Kırım

sahillerine doğru dönmeye mecbur kaldı.

Enver Paşa bu fırtınada o kadar hırpalandı ki, hasta bir halde karaya çıkarıldı. Birkaç gün, bîtap bir halde yattı. Fakat kendine gelir gelmez, yılmayan bir azim ile tekrar macerasına atıldı.

Bu defa, kara yolunu tecrübe etmek istedi. Lakin çarçabuk Denikin ordusunun açıkgöz askerlerinin eline geçti. Kısa bir isticvaptan *(sorgudan)* geçirildi. Derhal hapsedildi. Hiç şüphesiz ki, kısa bir zamanda kurşuna dizilecekti. Bugünden itibaren Enver Paşa'nın macerası, müthiş bir macera takibine başladı. Almanya'ya gitti. Orada yakalandı. Bir müddet Kovno ve Reval hapishanelerinde kaldı.

Oradan yakasını kurtardı. Kafkasya'ya gidebilmek için havadan yol aradı. Fakat tayyaresi düştü, parçalandı. Kendisi yaralandı ancak büyük bir mucize sayesinde sağ kaldı. Eğer Onun harikulade azmi olmasaydı, artık bu korkunç macera burada son bulacaktı. Fakat o korkmadı, yılmadı. Bütün bu ölüm mücadelesi karşısında bir an bile gözünü kırpmadı. Talihinin önüne çıkardığı bütün mânialar *(engelleri)* çiğneyerek, nihayet Kafkas topraklarına ayak bastı.

Enver Paşa 1918 senesi Teşrinisani *(Kasım)* ayının ortalarında İstanbul'u terk ettiği halde, ancak 1920 senesi Ağustos ayı içinde Kafkasya'ya gelebilmişti. Bu müddet zarfında da Denikin ordusu mahvolmuş, bütün Kafkasya ve Azerbaycan'ı Bolşevikler işgal etmişlerdi.

Enver Paşa, buraya gelirken Moskova'ya uğramıştı. Ve orada epeyce zaman kalmıştı. Troçki tarafından, Kremlin Sarayı'nda kabul edilmişti. Aralarında uzun müzakereler cereyan etmişti.

Enver Paşa, artık eski aristokrat ve diktatör Enver Paşa değildi. Şimdi o, Afrika'nın, Arabistan'ın ve bütün şark Müslümanlarının, emperyalizm ve kapitalizme karşı isyana hazırlanan ihtilalcilerinin mümessilliğini deruhte etmiş *(üstlenmiş)*, İslam İttihadı Fırkası *(partisi)* namı verilen bir teşekkülün başına geçmişti.

Bu teşekkül hakikaten mevcut mu idi, değil mi idi?

Bolşevik reisleri, bunu inceden inceye tahkikata lüzum bile görmemişlerdi. Onlar sadece, Enver Paşa'nın isminden ve her tarafta tanınmış olan şahsiyetinden istifade etmek istemişler. Onun işbirliği teklifini memnuniyetle kabul etmişlerdi. Hatta kendisini Moskova'da, Kremlin Sarayı'nın karşısında, muhteşem bir konağa yerleştirmişlerdi.

Bu sırada Cemâl Paşa Afganistan'a geçmiye muvaffak olmuştu. Kral Emanullah ile anlaşarak, Afgan ordusunu ıslah ile meşgul oluyordu.

Azerbaycan’ın işgali münasebetiyle Bakü’de şark milletleri tarafından büyük bir kongre yapılacaktı. Tam 1861 murahhasın *(delegenin)* toplanacağı bu kongreye, Enver Paşa’da iştiraki arzu etti. Bakü’ye geldi.

Enver Paşa kongrede uzun bir nutuk söyleyerek, Umumi Harbe niçin girildiğini ve Almanlarla niçin ittifak edildiğini izah etti. Bütün mes’uliyeti, Çarlık idaresinin Türkiye’yi istila siyasetine yüklettikten sonra:

— Açık söylüyorum. Ben komünist değilim. Ancak bütün arzu ve gayretim, şimdiye kadar zalimane idareler altında ezilen şark milletlerini istibdattan kurtarmaktan ibarettir. Her millet, kendi hürriyet ve mukadderatına sahip olmalı, istediği gibi yaşamalıdır, diye bağırdı.

Nutuk çok parlaktı. Fakat bir tek murahhas *(delege)* tarafından bile alkışlanmadı. Çünkü Cihan Harbi’nin başında Almanlarla ittifak etmek, Karadeniz vakası ile harbe sebebiyet vermek, Sarıkamış Dağları’nı hem Türkler ve hem Ruslar içi bir maktel *(katliam yeri)* haline getirmek ve dört buçuk sene Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Osmanlı ordusunun mukadderatı üzerinde tam bir diktatör gibi saltanat sürmek… Bahusus *(özellikle)* saltanat ve hilafet hanedanına mensup addedilmekle itham olunan Enver Paşa’nın sözleri, son derecede parlaklığına rağmen, kongrede pek soğuk karşılandı. Kendisine itimat olunamadı.

Fakat buna mukabil *(karşılık),* Bolşevik reisleri ona karşı hudutsuz bir emniyet besliyorlardı. Çünkü vatanından feci bir şekilde ayrılmış Enver Paşa’nın kendisine yeni bir vatan aradığını biliyorlar, Bolşevik idaresinin hiçbir işine karışmayacağına söz veren bu mert adama, son derecede güveniyorlardı.

Enver Paşa, Bakü Kongresi’ndeki vaziyetten biraz bocalamış olarak Moskova’ya avdet etti *(döndü)*. Fakat orada kendisine gösterilen sempati havasına girer girmez, vaziyeti değişti. Kırılan neş’esi yerine geldi.

Bu sırada, Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa da Moskova’da bulunuyordu. O da birtakım büyük işlerle meşgul oluyordu.

Enver Paşa, Bakü Kongresi’nde cereyan eden vaziyet ile buna mukabil kendi düşüncelerini nakletti. Görünüyordu ki: Enver Paşa, Kafkasya’da bir iş görebilmekten ümidini kesmişti. Fakat ne yapabileceği hakkında da henüz kat’i kararını verememişti.

Şimdi o, başlıca iki şey düşünüyordu. Biri, büyük bir anarşi içinde bulunan Türkistan’a gidip orada derhal bir teşkilât vücuda getirmek, vaziyete hâkim olabilmekti. Eğer bunu yapabilirse, harp senelerinden beri bütün hülyalarını bağladığı Turan İmparatorluğu tahakkuk edecekti

(gerçekleşecekti). Diğeri de, Türklerden mürekkep yetmiş bin kişilik bir süvari kuvveti teşkil ederek Anadolu'ya gelmek. Millî mücadeleye yardım etmekti.

Çok ağır başlı ve serinkanlı bir zat olan Halil Paşa, kısa bir müddet evvel Türkistan'a gidip avdet ettiği *(döndüğü)* için, oradaki vaziyeti izah etti. O esnada Bolşevikler ile Çinliler arasında cereyan eden müzakerelere ve siyasi münasebetlere nazaran, Türkistan'da ciddi bir iş görmek mümkün değildi.

Anadolu'ya yardım meselesine gelince, buna da esaslı bir surette tetkik etmek elzemdi. Çünkü Anadolu'dan pek az haber alınabiliyordu. Millî hükümetin bir yardıma muhtaç olup olmadığı kestirilemiyordu. Aynı zamanda milli hükümet erkânının, Enver Paşa'yı kabul edip etmeyecekleri de düşünülecek bir mesele teşkil ediyordu.

Enver Paşa, amcasının sözlerini büyük bir dikkatle dinledi. Türkistan teşebbüsünden vazgeçti. Fakat Anadolu'ya yardım meselesine Halil Paşa da taraftar olduğu için, Bolşeviklere müracaat etti. Türklerden mürekkep olmak üzere, yetmiş bin kişilik bir süvari ordusu toplamaya müsaade istedi.

Bolşevikler, bütün kuvvetiyle istiklalini müdafaa eden Anadolu Millî Hükümeti'nin muvaffakiyet kazanmasına tamamıyla taraftar bulunuyorlardı. Çünkü Türk yurdunu taksime uğraşan Avrupa devletleri, aynı zamanda kendilerinin de düşmanları olduğu için, Türklerin bunlara galebe etmelerini istiyorlardı.

Buna binaen, Enver Paşa'nın müracaatını kabul ettiler ve son derecede mahremiyet içinde müzakereye giriştiler.

Fakat bütün mahremiyetine rağmen, Ankara bu müzakereyi haber almakta gecikmedi. Derhal Moskova'ya haber gönderilerek milli hükümetin hiçbir yardıma muhtaç olmadığı bildirildi. Ve Türklerin samimi davalarına, maceraperest insanların karıştırılamayacağı da kati bir lisan ile ilave edildi.

Enver Paşa için, artık yapılacak hiçbir iş kalmıyordu. Vaziyete nazaran, artık vatanı ondan hiçbir şey beklemiyordu. Kendisine her suretle yabancı olan bir muhitte *(çevrede)* ne yapabileceğini bir türlü kestiremiyordu.

İki seneden beri çok çetin işler peşinde koşmuş ve yorulmuş olan Halil Paşa, bu aralık hastalanmıştı. Doktorlar uzun bir istirahat tavsiye ediyorlardı.

Halil Paşa, bu tavsiyeye riayet mecburiyetini hissetti. Anavatana dönerek bir köşeye çekilmeğe karar verdi. Batum'a geldi. Oradan Trabzon'a geldi. Fakat Anadolu'da ikameti caiz *(uygun)* görülemediğinden derhal

hudut haricine çıkması tebliğ edildi. Halil Paşa, büyük bir teessürle anavatan topraklarını terk ederek tekrar Batum’a avdet etti *(döndü)*.

Aradan kısa bir müddet geçti. Düşman ordusunun Sakarya sahillerine doğru ilerlediğine ve bu gidişle Ankara’nın bile tehlikeye girdiğine dair, Anadolu hudutları haricinde bir takım havadisler intişar etti *(yayıldı)*.

Enver Paşa bunları duyar duymaz, derhal Moskova’dan kalkarak, tebdili kıyafetle Batum’a geldi. Artık her ne suretle olursa olsun, Anadolu’ya geçmek lâzım geldiğini söyledi ve beraber geçmeyi teklif etti.

Halil Paşa, çok serinkanlılıkla düşünen ve her şeye doğru hüküm veren mert bir adam olduğu için kendisini Anadolu’ya kabul etmeyenlere güvenmemiş, hatta onlara hak vermişti. Şimdi Enver Paşa’nın bu teklif ve hatta ısrarı üzerine, düşüncelerini ona izah etti:

— Hayır Enver… Biz onların işlerine karışmayalım. Bütün varlıklarıyla Türk istiklâlini korumaya çalışanlara bir diş ağrısı olmayalım, diye Enver Paşa’yı fikrinden vazgeçirdi.

Lakin Enver Paşa’nın Batum’a geldiği Evvelâ Trabzon’a, oradan da Ankara’ya aksetmişti. Derhal bir takım dedikodular baş gösterdi.

Garip bir tesadüf eseri olarak bu esnada Trabzon’da tuhaf bir fırka keşfedildi… Her akşam aynı meyhanede rakı içen, aynı lokantada yemek yiyen şakacı gençler, kendi aralarında bir teşekkül vücuda getirmişler, buna Bozuk Parti adını vermişler, partinin riyasetine de *(başkanlığına da)*, bütün şehir halkınca malum olan meczup ve serseri bir genci geçirmişlerdi.

Bozuk parti aleyhinde birtakım rivayetler başladı. Ve nihayet iş, şu noktaya dayandı:

Halil Paşa, Karadeniz sahilindeki Tuvapse’de ikamet etmektedir. Orada bulunan bazı İttihatçılar ile birleşmiş, Enver Paşa’yı Anadolu’ya sokmak için bir plan tertip etmiştir.

Bu plan icabından olarak, Trabzon’daki kayıkçılar kâhyası Yahya ile biraderi Zekeriya ve Aslan Kaptan’ın yardımlarıyla, orada bir fırka teşekkül etmiştir. Bu fırka Enver Paşa’yı “Ali Bey” namı müstearı *(takma isim)* ile Trabzon’a getirecektir.

Ali Bey gelir gelmez, fırka efradından mürekkep olmak üzere bir gönüllü müfrezesi teşekkül edecek, cepheye gidecektir. Fakat bu müfreze Ankara’dan geçerken hükümeti taklib edecek *(değiştirecek)*, Enver Paşa’yı hükümetin başına geçirecektir.

Yahya Kâhya, Zekeriya, Aslan Kaptan ve diğer birkaç kişi tevkif edildi. Muhakemelerinin icrası için Sivas’a gönderildi. Fakat cereyan eden

muhakeme neticesinde, maznunlar kâmilen *(tamamen)* beraat etti.

Meselenin hakikati şudur ki, Enver Paşa, hakikaten Anadolu'ya geçmek istemişti. Ve Eğer Enver Paşa, ya böyle gizli bir hareketle veyahut aşikâr bir surette Anadolu'ya geçmiş olsaydı. Hiçbir hayırlı netice elde edemeyecekti. Çünkü Umumi Harbin suiistimali dedikodularından dolayı, kendisine hiç kimse taraftar değildi. Buna binaen bu cür'etkarâne hareketlerinin cezasını, hiç şüphesiz ki hayatıyla ödeyecekti… Bereket versin ki, Halil Paşa'nın akilâne düşüncesi, böyle bir harekete meydan vermedi.

Bir türlü kabına sığamayan, heyecansız ve hareketsiz duramayan Enver Paşa, bir ay kadar Batum'da kaldıktan sonra, Türkistan'a geçerek muhiti *(çevreyi)* tetkik etmeye ve şayet imkân bulursa, orada bir iş görmeye karar verdi. Yanında yaveri Muhiddin Bey'le eski çetecilerden Hacı Sami olduğu halde, Türkistan'a müteveccihen *(yönelerek)* hareket etti.

Hacı Sami'nin kendisine refakat etmesi, Halil Paşa'nın hoşuna gitmedi. Enver Paşa hareket ederken:

— Bu adam, müfrit *(aşırı)* bir ihtilalcidir. Orada, sen, fena bir cereyana sürükleyebilir. Dikkat et. Sakın onun tesiri altında kalma, diye nasihat verdi.

Hâlbuki Hacı Sami, daha evvel Enver Paşa'nın damarlarına girmiş:

— Benim Türkistan'da teşkilâtım var. Oraya gidelim. Teşkilâtı kuvvetlendirelim. Vaziyete tamamıyla hâkim olduktan sonra, Kafkasya üzerine yürüyelim. O zaman, Anadolu'ya söz dinletmek kolay olur, diye, Enver Paşa'yı ikna etmişti.

O esnada, o tarafa serpilmiş olan eski İttihatçıların hemen hepsi de, Enver Paşa'nın bu Türkistan macerasının aleyhindelerdi. Çünkü Türkistan, muhtelif siyasi cereyanların tesiriyle bir entrika kaynağı haline gelmişti.

Halk, senelerden beri çektikleri zulümden kurtularak hürriyet ve istiklâle kavuşmak istiyordu.

Hanlar, asırlardan beri zulüm ve esaret altında yaşatarak bütün servetlerini gasp ettikleri saf halkı ellerinden kaçırmak istemiyorlardı.

Bolşevikler, bütün o havaliyi de istilaya çalışıyorlardı. Kabile reisleri, Hanları ıskat ederek *(düşürerek)*, onların nüfuz ve kudretlerini kendi ellerine almak için uğraşıyorlardı. Buna mukabil Hanlar da, Çarlık zamanında olduğu gibi Rus ordularına dayanarak saltanatlarını idame edebilmek için mütemadiyen entrikalara başvuruyorlardı.

Hulâsa, bütün kuvvetler birbirine girmişti. Koca Türkistan muhiti, baştanbaşa anarşi içinde idi.

Şu halde Enver Paşa, böyle karmakarışık bir muhite nasıl girebilecekti ve girdiği takdirde, kendisine tamamıyla yabancı olanların çevirdikleri o meçhul entrikaları nasıl idare edecek ve nasıl muvaffakiyet temin edebilecekti?

Vakıa Hacı Sami, Umumi Harp içinde buraya gelmişti. Ve hakikaten bir teşkilât da vücuda getirmişti. Fakat o zamandan bu zamana kadar her şey değişmiş, birbirine zıt olan birçok cereyanlar, her tarafı altüst etmişti.

Cemâl Paşa, Afganistan'a gitmeden evvel, buralarda dolaştığı için, vaziyeti anlamıştı. Nitekim burada hiçbir iş görmeye imkân olmadığını iyice tekdir ettiği için, Afganistan'a giderek orada Kral Emanullah ile çalışmaya mecbur kalmıştı.

Cemâl Paşa, Enver Paşa'nın Bakü'den Türkistan'a geleceğini haber alır almaz, fena halde telâş etti. Eski arkadaşının başına gelmesi muhtemel olan felâketi düşünerek:

— Ben Moskova'ya gitmek için yola çıkıyorum. Benimle görüşmeden, sakın hiçbir şeye teşebbüs etmesin, diye Enver Paşa'ya haber gönderdi. Ve hatta mülâkat edilecek yeri de tayin etti.

Maksadı, Türkistan'ın vaziyetini izah eyleme, onu siyasi hareketlerden vazgeçirmekti.

Cemâl Paşa, Enver Paşa'ya haber gönderir göndermez, kendisi de Kabil'den hareket etti. Mülâkat için tayin ettiği yere geldi. Enver Paşa'yı orada bulamadı. Yollarda aradı. Buldurmaya imkân hâsıl olamadı. Çünkü Enver Paşa, Cemâl Paşa ile mülâkata lüzum görmeden yoluna devam etmiş, Taşkent'e varmıştı.

*

Enver Paşa, muhiti süratle gözden geçirdi. Hacı Sami'nin tanıdığı bazı kimselerle temas etti. Bütün o anarşiyi yenerek kolayca vaziyete hâkim olacağına kanaat getirdi. Kendisine has olan o büyük cür'etle, derhal işe girişti.

Bazı münevverler ve hatta kabile reisleri geldiler:

— Paşa! Bu hareketinden vazgeç. Bu karışıklıkta, sen de kaybolursun, dedilerse de, ona söz geçiremediler.

Vakıa, Türkistanlılar da büyük bir hareket yapmak ve kendilerini selamete çıkarak için can atıyorlardı. Fakat onlar meseleyi büyük bir dikkat ve basiretle düşünüyorlar:

— Halkımız son derecede cahildir. Buna binaen Evvelâ halkı millî düşüncelerimize uygun bir halde hazırlayalım. Menfi cereyanlardan kurtaralım. Ondan sonra, büyük mikyasta *(ölçüde)* harekete başlayalım, diyorlardı.

Hâlbuki Enver Paşa, bir an bile vakit geçirmek istemiyordu. Derhal ordusunu teşkil etmeyi ve hedefe doğru en geniş adımlarla yürümeyi düşünüyordu.

Büyük harp esnasında esir düşen birçok Türk zabitleri bütün o havaliye serpilmişti. Enver Paşa, teşkil edeceği orduda bunları kullanmak için hepsine haber gönderdi. Bunlardan bazıları geldi. Bazıları da, vuku bulan teklifi reddetti.

Mamafih *(bununla birlikte)* Enver Paşa, son derece ihtiyatlı hareket ediyordu. Kendisine son derece emniyet ve itimat gösteren Bolşevikleri hiçbir suretle gücendirmek istemiyor, hazırlıklarını onlardan gizliyordu.

Türkistan'ın asıl siyaset merkezi, Buhara idi. Orada muhalif cereyanlar birdenbire o kadar kuvvetlenmişti ki, Buhara Emiri, teceddüt *(yenilik)* ve istiklal taraftarlarının açtığı cereyanlara mukavemet edemeyerek, Afganistan'a firar etmişti.

Şimdi Türkistan'ın bu siyaset merkezinde başlıca üç cereyan vardı:

1- Türkistan istiklal taraftarları,

2- Bolşevik taraftarı gençler. (Yani teceddütperverler),

3- Emire taraftar olan (muhafazakârlar).

Bu üç cereyan ile çarpışmak ve bunların ortasında muvazeneli *(dengeli)* bir mevki bularak tutunmak kolay olmayacaktı. Buna binaen Taşkentli münevverler, Enver Paşa'nın oraya gitmesine razı olmuyorlar. Onu fikrinden caydırmaya çalışıyorlardı. Fakat buna, imkân bulamıyorlardı.

Enver Paşa, Yaveri Muhiddin Bey'i Afganistan'a gönderdi. Oradan para ve asker istedi. Aynı zamanda kendisine iltihak için o civardaki köylüleri de hizmete davet etti.

Az zamanda Enver Paşa'nın etrafında epeyce bir kalabalık birikti. Bunların birçoğu, "Basmacılar" denilen siyasi çetelerdi. Bunlar, 1918 inkılâbından sonra harekete geçmişler, fakat başlarında kuvvetli bir idareci olmadığı için büyük bir iş görememişlerdi.

Şimdi Enver Paşa, bunlardan teşkilât yapıyordu. Ve Buhara civarındaki kabile reislerinden de yardım bekliyordu.

Fakat silâh meselesi mühimdi. Ancak, on üç Rus tüfeği ele geçirilebilmişti. Teşkilâta dâhil olan diğer efradın silâhları, kâmilen

(tamamen) eski tüfeklerden mürekkepti.

İşan Sultan, Lakay İbrahim gibi bazı kuvvetli kabile reisleri de, Enver Paşa’ya yaklaşmışlardı. Bunlar da ona bol bol vaatlerde bulunuyorlardı.

Enver Paşa, bu vaatlere inanmıştı. Ve artık Türkistan’ı istilaya hazırlanan Bolşevik kuvvetlerinin, Buhara ve Hayve’de bulunan kumandanlarına:

Kızıl kuvvetlerin, derhal Türkistan topraklarını terk etmeleri lâzım geleceğine dair mektuplar yollamaya başladı. Ve bu mektupların altına da:

— Türkistan, Buhara ve Hayve Türk milli orduları Başkumandanı Enver kelimelerini ihtiva eden mühürler bastı.

Moskova Hükümeti, Enver Paşa’nın bu hareketini haber almakta gecikmedi. Ve onun vaziyeti layıkıyla bilinmediği için, o mıntıkadaki Kızıl ordu kumandanlarına, Enver Paşa’ya karşı ihtiyatlı davranmaları zımnında emirler verildi.

Hâlbuki Enver Paşa’nın muhitinde bulunanlar, onun bu cür’etine şaşıyorlardı:

— Paşa, hangi kuvvetine güveniyor da, Bolşeviklere karşı bu kadar dayanıyor, diyorlardı.

Aynı zamanda Moskova’daki Bolşevik reisleri de, o kadar büyük emniyet ve itimat gösterdikleri Enver Paşa’nın, birdenbire kendilerine dirsek çevirmesine hiçbir mana veremiyorlar bir taraftan bunun hakiki sebeplerini araştırırken, diğer taraftan da casusları vasıtasıyla Enver Paşa’nın vaziyetini yakından tetkik ettiriyorlardı.

Aynı zamanda, Afganistan’da bulunan firari Emir’de Enver Paşa’nın giriştiği hareketi haber alıyor. Mevkiini büsbütün elden kaçırmamak için, kendi adamları vasıtasıyla Enver Paşa aleyhinde büyük mikyasta *(ölçüde)* entrikalar çeviriyordu.

Enver Paşa ise bu menfi kuvvetlere zerre kadar ehemmiyet vermiyor, o muhitte *(çevrede)* birdenbire kendisine büyük bir teveccüh celbedebilmek için mutlaka parlak bir zafer kazanmayı düşünüyordu.

Hâlbuki büyük bir arzu ve hevesle kendisine iltihak etmiş olan kabileler ve gönüllüler şimdi, Emir’in adamlarının teşvikleriyle takım takım kendisinden ayrılmaya başlamışlardı.

Enver Paşa, o kadar saf kalpli ve mert yürekli bir adam idi ki, evvelâ bu hareketin manasını anlayamadı. Fakat etrafındakilerin tamamıyla eridiğini gördüğü zaman, artık bu acı hakikati kabul etmeye mecbur kaldı.

— Nihayet anlıyorum ki... Memleketini düşman istilasından kurtarmaya uğraştığım Emir'de bize ihanet ediyor, diye mırıldandı.

Vaziyet çok vahim bir şekle girmişti. Fakat Enver Paşa, daha hâlâ muvaffakiyetten ümit kesmemişti. Maiyetindekiler bir gün ona:

— Paşa! Etrafınızı saran tehlike, son hadde giriyor. Ne yapacaksınız, neye güveniyorsunuz? diye sormak mecburiyetini hissetmişlerdi.

Enver Paşa, bunlara büyük bir sükûnetle, şu cevabı verdi:

— Allah'a güveniyorum.

Firari Emir'in sadık adamlarından olan Lakay İbrahim, Enver Paşa'yı maharetle pusuya düşürerek esir etti. Maksadı, Enver Paşa'nın nüfuzunu kasrederek *(daraltarak)* efendisinin makamına geçmesine mani olabilmekti.

Bolşevikler, bunu haber alır almaz, çok sevindiler. Hem Emir'e son derece sadakat besleyen ve hem de kendileri hoş geçinen Lakay İbrahim'e müracaat ederek, Enver Paşa'nın kendilerine teslimini istediler.

İbrahim, bu namertliği göstermedi:

— Hayır! Enver Paşa'yı hiç kimseye teslim edemem. O, benim misafirimdir, dedi.

Lakay İbrahim, Enver Paşa'yı adamlarından ayırmıştı. Yalnız kalan Enver, büyük bir ıstırap içinde kıvranmaya başlamıştı. Böyle olmakla beraber, daha hâlâ ümidini kesmiyordu. Harikulade bir metanet ile esaretin acılarına da göğüs geriyordu.

Fakat Türkistan istiklâli için canlarını fedaya hazır olan mücahitlerle, İşan Sultan, Enver Paşa'nın esaretine dayanamadılar. Afganistan'daki firari Emir'e adam yolladılar.

— Lakay İbrahim sana yaranmak için, Enver Paşa'yı esaret altında bulunduruyor. Ona emir ver. Paşa'yı derhal serbest bıraksın. Aksi takdirde, netice pek vahim olacaktır, diye tehditte bulundular.

Emir, bu tehditten büyük bir ürküntü hissetti. Enver Paşa'nın derhal serbest bırakması için, Lakay İbrahim'e haber gönderdi.

Garip bir tesadüf eseri olarak, o sırada İbrahim ile Bolşeviklerin arası açılmıştı. Ve aynı zamanda, Enver Paşa'ya reva gördüğü muameleden dolayı da vicdanında bir azap duymaya başlamıştı. Bunlara İşan Sultanın tehdit ve ısrarları da inzimam edince *(eklenince)*, artık Lakay İbrahim, Göktaş Köyü'nde bulunan Enver Paşa'yı serbest bırakmaya mecbur kaldı.

Enver Paşa hürriyetine kavuşur kavuşmaz, derhal İşan Sultan'ın yanına gitti. Onunla birleşti. Pek kısa bir müzakereden sonra, artık Bolşeviklerle harbe karar verdi.

O sırada Bolşevikler, Buhara'yı resmen ilhaka karar vermişler, o muhitteki *(çevredeki)* kuvvetlerini, toplar ve mitralyözlerle takviye etmişler, Hatta Buhara cumhur reisini de firara icbar ederek *(zorlayarak)* şehre yerleşmişlerdi.

İstiklal Mücahitleri, bir müddet mukavemet etmişlerse de, kendilerini idare edecek kuvvetli bir kumandana malik olmadıkları için onlar da dağılıvermişlerdi.

Fakat Enver Paşa'nın serbest kalması ve İşan Sultan'ın verdiği iki yüz atlı ile pervasızca Bolşeviklerin üzerine atılması, vaziyeti derhal değiştirdi.

Dağılan mücahitler, tekrar silâhlarına sarıldılar. Enver Paşa'nın etrafında toplandılar. Mütemadi baskınlarla, Bolşevikleri hırpalamaya başladılar.

Paşa'nın kazandığı bu muvaffakiyetler o kadar süratle Türkistan içine yayıldı ki, Onun bütün baskınlarda gösterdiği harikulade cesaret, herkesi derin hayretler içinde bıraktı. Geçtiği yerlerde kadınlar bile onun etrafını sarıyorlar, en coşkun bir lisan ile:

— Bizi düşman ayaklarının altında ezilmekten sen kurtaracaksın, diye bağırıyorlardı.

Enver Paşa, artık bihakkın Milli Kahraman unvanını kazanmıştı. Ve Bolşevikleri de ciddi bir surette düşündürmiye başlamıştı.

Enver Paşa esir olmadan evveli Hacı Sami Afganistan'a gitmişti. Güya oradan, silâh ve asker tedarik edecekti. Hâlbuki ne kendisi gelmiş ve ne de bir şey göndermişti… O sırada Enver Paşa ise:

— Ah, bir tek topumuz birkaç yüz son sistem silâhımız olsa, düşmanı param parça edeceğiz, diye, feryat etmekte idi.

Daha üç sene evvel, emrinde binlerce top ve binlerce mitralyöz bulunan Osmanlı ordusu Başkumandanının, şimdi bir tek topa ve birkaç mitralyöze hasret çekmesi, ne hazin şeydi.

Enver Paşa'nın İşan Sultan'la beraber Duşanbe Kasabası'na yaptığı baskın o kadar büyük bir muvaffakiyet temin etti ki, adeta parlak bir zafer telâkki edildi. Onun mevkiini büsbütün yükseltti.

Mağlup Bolşevikler, evvelâ Baysun'a firar etmişler, takip korkusuyla orada da barınamayarak Ser Asya'ya kadar çekilmişlerdi.

Enver Paşa bir taraftan bu harikulade cesaretleriyle temayüz ederken *(sivrilirken)*, diğer taraftan da şahsi hayatının temizliği ile halkın takdir, hürmet ve tekrimlerini *(saygılarını)* kazanıyordu. Çünkü o, hiçbir sebeple ve hatta muharebelerde ateş hattında bile bir vakit namazını bırakmıyor, yerlilerin hiçbir adetlerini yadırgamıyor, birdenbire nail olduğu o coşkun

takdir ve teveccühlere rağmen, en küçük bir azamet ve şımarıklık eseri göstermiyor, en büyük kabile reislerinden, en basit seyis neferlerine kadar hepsi ile ayrı ayrı meşgul olarak kendisini sevdirmeye muvaffak oluyordu. Hulasa, her gün ve her saat geçtikçe, gösterdiği maddi ve manevi faziletlerle, muhitindekilerin *(çevresindekilerin)* hayranlıklarını kazanıyor, dalga dalga etrafa yayılan şöhret ile mütemadiyen şan ve şerefi artıyordu.

Yalnız onun etrafındaki mücahitler değil en ücra köşelerdeki ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklar bile ona meftun olmuşlardı. Firari Emir'in hesabına Onu esir eden Lakay İbrahim bile, şimdi acı bir nedametle:

— Ben, ona karşı en büyük hatada bulunmuşum. Acaba kendimi affettirebilir miyim? diye söyleniyordu.

Fakat şu anda Enver Paşa, şahsına karşı yapılan fena muameleleri aklından bile geçirmiyor, hiçbir Türk'e karşı en küçük bir infial eseri beslemiyor, yalnız ve yalnız, kuvvetini artırarak Bolşevikleri Türkistan hudutlarının haricine atmayı düşünüyordu.

Günler, haftalar ve aylar böylece geçmiş ve nihayet, 1922 senesinin kurban bayramı gelmişti.

Bu sırada Enver Paşa, Belcivan ismindeki büyük köye bir iki saat mesafedeki karargâhında bulunuyordu. Belcivan Köyü'nün sahibi ve kabile reisi olan Devletmend Bey, Enver Paşa'ya karşı çok derin bir hürmet ve muhabbet beslediği için, bayramın ilk günü köyünde bir ziyafet tertip etmiş, bayram namazını da köyde ve hep birlikte kılmak için Paşa'ya haber göndermişti.

Enver Paşa, bu daveti büyük bir memnuniyetle kabil etti. Ağustos ayının 3. Perşembe gününe tesadüf eden bayram gününün sabahı, maiyetine yedi arkadaşını alarak Belcivan köyüne gitti.

Paşa'nın bayram namazına geleceğini haber alan o civar köylüleri de Belcivan'da toplanmışlardı. Köyün camii bu kalabalığı almadı. Caminin önündeki düzlüğe halılar, kilimler serildi. Dindarane bir huşû içinde, namaz burada eda edildi.

Namazdan sonra, Devletmend Bey'in konağına gidildi. Kurbanlar kesildi. Tebrik merasimi yapılarak yemekler yenildi. Akşama kadar hoş bir zaman geçirildi. Akşam geç vakit yine karargâha avdet edildi *(dönüldü)*.

Bolşevikler, Enver Paşa'nın Belcivan'a gelip bayram namazı kılacağını duymuşlardı. Fakat oraya toplanacak olan kâmilen *(tamamen)* silahlı halk tarafından herhalde tertibat alınacağını düşünerek, bir baskın yapmak için,

kendilerinde cesaret bulamamışlar. Bu baskını ertesi sabah, erkenden yapmayı kararlaştırmışlardı.

Gece tam bir sükûnet içinde geçti. Ertesi sabah Enver Paşa namazını kıldıktan ve adet üzere birkaç sayfa da Kur’an-ı Kerim okuduktan sonra, karargâhtaki askerleriyle de bayramlaşmak istedi. Yattığı küçük evin kapısından çıkarak bir saf halinde dizilmiş olan askerlerine doğru ilerledi:

— Bayramınız mübarek olsun arkadaşlar! diye seslendi.

Askerlerden:

— Sağ ol Paşam…

Cevabını alınca, onlara hitaben bir nutuk söylemek istedi. Fakat o anda, emniyet karakollarında nöbetçi bulunan efradın:

— Baskın var… Kızıllar geliyor!

Feryatları işitildi.

Enver Paşa, büyük bir sükûnetle:

— Atımla silâhlarımı getirin.

Dedikten sonra, yanında bulunan alay kumandanlarına birer nokta gösterdi:

Emirler verdi.

Kendisi de revolverini ve bir Afgan kılıcını da beline takarak kır atına atladı. Şark tarafındaki tepeyi tutmak için, atını keskin dörtnala sürmeye başladı. Bu esnada yanında, Anadolulu Hüseyin Çavuş, Afganlı Sait, Kızıl ordu askerlerinden olup, esir alındıktan sonra, Paşa’ya candan bağlanmış olan Rayef ismindeki Kazak neferi ve yerlilerden yirmi kadar süvari askeri vardı.

Enver Paşa, tutmak istediği tepeye yaklaşmıştı. Fakat altmış mitralyöz ile mücehhez *(donanmış)* olan düşman alayları, gece yarısından itibaren aldıkları tertibat sayesinde, her tarafı kuşatmışlar ve Enver Paşa’dan evvel onun tutmak istediği tepenin mukabilindeki tepeyi tutmuşlardı.

Bolşevikler üç hâkim mevkide bulunuyorlardı ve her taraftan sardıkları Türklerin üzerine, cehennemî bir ateş yağdırıyorlardı.

Bu ölüm ateşleri altında, bir saniye bile sarsılmayan Enver Paşa, bütün pervasızlığı *(korkusuzluğu)* ile sağ cenahındaki *(tarafındaki)* tepeye atıldı. Durmadan işleyen mitralyözlere rağmen, orada düşman kuvvetlerini bir hamlede dağıttı. Yirmi süvariyi, orada bırakarak yanındaki dört kişi ile bu defa da sol cenahtaki tepeye doğru atını sürmeye başladı.

Fakat bu sürüş o kadar müthiş ve o derece heybetli idi ki, derhal mitralyöz ve tüfek ateşleri kesildi.

Düşman askerleri, silâhlarını bırakarak yerlerinden fırlıyorlar, ellerini havaya kaldırarak:

— Teslim!.. Teslim, diye bağırıyorlardı.

Enver Paşa, mitralyözlerin bulunduğu yere otuz kırk adım kadar yaklaştıktan sonra, birdenbire atının başını çekti. Başını arkasına çevirdi. Kendisini takip eden dört atlıya, kılıcının ucu ile düşman askerlerini göstererek:

— Toplayın şunların silâhlarını… diyebildi.

O anda, mitralyöz bütün dehşetiyle işledi. Düşman mitralyöz çavuşu, Enver Paşa’nın bir an başını çevirmesinden istifade etmiş, parmağını tetiğe dayayarak o katil aletin namlusunu onun üzerine çevirmişti.

Enver Paşa, yıldırım süratiyle birbirini takip eden beş kurşunla delik deşik olmuştu. Fakat daha hâlâ atının üzerinde dimdik duruyordu.

Altındaki kır at, birdenbire şahlandı. Sanki emir almış bir asker gibi, süratle geri dönerek, karargâha doğru koşmaya başladı ancak o zaman, Enver Paşa’nın bîruh *(cansız)* cesedi secde eder gibi, evvelâ atının boynuna kapandı, sonra yere yuvarlandı.

Enver Paşa’nın şehit olması, harbe nihayet vermedi. İki tarafın ateşi de şiddetle devam ederken, bu baskını haber alan Devletmend Bey, bütün maiyeti ile imdada yetişti.

Bu hamiyetli *(vatansever)* Türk, Enver Paşa’nın şehit olduğunu duyar duymaz, o kadar müteessir oldu ki:

— Hey, Türkün kara bahtı… Bu işe de mi erdin, yetiştin? Bari onun intikamını almaya fırsat ver, diye bağırarak düşman mitralyözlerinin üzerine atıldı.

Fakat o da kanlar içinde, Enver Paşa’nın cansız cesedi yanına yuvarlandı.

*

Bolşeviklerin maksadı, ya Enver Paşa’yı diri olarak ele geçirmek veyahut onu imha etmekti.

Bunlardan birincisi yapmaya imkân bulamamışlardı. Ancak ikincisinde muvaffakiyet kazanmışlardı.

Kızıl kuvvetlerin kumandanı, maksada muvaffak olduktan sonra, artık fazla telefat vermeye lüzum görmedi. Askerlerine ateşe devam ederek ricat *(geri çekil)* emri verdi.

Enver Paşa’nın sadakor gömleği, haki renkteki avcı biçimi ceketi kıpkızıl olmuştu. Beş kurşun deliğinden, mütemadiyen kanlar sızıyordu.

Onun kanlı cesedi yerden kaldırılırken, harp meydanı acı feryatlarla sarsılıyor. Herkes hıçkırıktan boğuluyordu.

Bu kara haber, yıldırım süratiyle bütün Türkistan’a sirayet etti (*yayıldı)*. O kadar feci bir tesir husule getirdi ki, koca Türk yurdu baştanbaşa mateme girdi.

*

İki kanlı naaş, Çeğen Köyü’nün küçük mescidine getirildi. Şehit oldukları için, kanlı yıkanmayarak ve üzerlerindeki elbiseleri çıkarılmayarak, sadece ipek örtüler serilmiş olan iki tabuta yerleştirildi. Tabutların üzerlerine de birer Türk bayrağı sarılarak, mescidin önündeki musalla taşına kondu.

Her taraftan, akın akın atlılar geliyordu. Ve bir gün içinde oraya toplanan en aşağı otuz bin kişinin erkek, kadın, genç, ihtiyar, çocuk, mücahit ve köylüden mürekkep o muazzam insan kitlesinin toplanması, akıllara hayret verecek bir mesele idi.

1922 senesi ağustos ayının 5. günü, Çeğen Köyü, en harikulade bir hadiseye sahne olmuştu. Cenaze namazını müteakip başlar üzerine kaldırılan Enver Paşa’nın kanlı tabutu, yavaş yavaş Çeğen tepesine çıkarılıyor, otuz bin kişinin hıçkıra hıçkıra getirdikleri tekbir sedaları, Türkistan’ın ıssız dağlarında akisler yaparak dalga dalga ufuklara kadar yayılıyordu.

Tepede birkaç büyük çitlembik ağacı yükseliyordu. Sıcak bir Ağustos güneşi, her tarafı yakıp kavururken, burada serin bir rüzgâr esiyordu.

Artık Enver Paşa’ya ebedi istirahatgâh olacak bu serin tepe, o muazzam kalabalığı almamıştı. Mezara biraz daha yaklaşabilmek için, bütün o ağlayanlar ve hıçkıranlar, birbirlerini eziyorlardı.

Yanık sesli hafızlar dini merasimi yaparken, düşüp bayılanlar vardı. Birkaç kişi, Türkistan şehidinin faziletleri hakkında birkaç söz söylemek istemişler fakat muktedir olamayarak, hıçkıra hıçkıra bayılmışlardı.

Tabut mezara indirilip de toprak kapanmaya başladığı zaman, her tarafı coşkun bir figan kapladı.

— Enver… Ya Hazreti Enver... Dünyada bizi halâs etmeğe çalıştın, ahrette de bizi şefaatinden mahrum bırakma… diye feryat ediyorlardı.

Çeğen Köyü'nün ak sakallı imamının hazin sesi, bütün bu figanlara ve feryatlara cevap veriyordu. Genç yaşında, hiçbir faninin tasavvur ve tahayyül edemeyeceği mertebelere yükselmiş ve hayatının durmadan devam eden coşkun heyecanlarını ancak mitralyöz kurşunları karşısında dindirebilmiş olan bu eşsiz kahraman, Türkistan şehidinin mezarı başında, cübbesini kavuşturarak iki büklüm duran bu ihtiyar imam, ayağını hafif hafif yere vuruyor, dünyanın faniliğini ifade eden uhrevi bir seda ile önündeki toprak yığınının altında yatan kanlı na'şa hitap ediyordu:

- Yaaa, Enver ibn-i Havva! Kul, lailahe illallah…

Enver Paşa'nın Üniforması

CEMÂL PAŞA

İttihat ve Terakki Hükümeti tarihinde, Talât ve Enver Paşalardan sonra en mühim mevki alan Cemâl Paşa'dır. Nitekim bu üç zat aynı tarihte Ekânîmi Salise *(üç esas)* unvanını almışlardı.

Cemâl Paşa, hayatının ilk devrelerinde, hiçbir fevkalâdelik göstermemiştir. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne intisap edinceye kadar, hayatı tamamıyla sönük geçmiştir. Ancak bu cemiyete girdikten sonra, maddi ve manevi enerjisini göstermiştir.

1872 senesinde, İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Muntazam tahsil takip etmiştir. Zekâsı ve kuvvetli hafızası sayesinde askeri mekteplerde daima parlak muvaffakiyetler kazanarak erkânı harp yüzbaşılığı ile tahsilini bitirmiştir. Üçüncü Ordu'ya tayin edilmiştir. O tarihte erkânı harpler için tayin edilmiş olan müddetler zarfında terfi ederek, bulunduğu vazifelerde daime liyakat göstermiş nihayet, aynı ordunun Müşiriyet *(mareşallik)* Erkânıharbiyesi arasına girmiştir.

Çok zeki ve gayet faal olduğu için, bir taraftan bu askeri vazifesini devam ederken, diğer taraftan bazı vilayet nafia *(bayındırlık)* işlerinde de

hizmetinden istifade edilmiştir. İşte böylece, Selânik'teki genç zabitler arasında temayüz eylemiştir *(sivrilmiştir)*.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müessislerinden *(kurucularından)* değildir. Fakat Cemiyet'in teşekkülünden sonra, kuvvetli şahsiyetler arayan erkânı asliye tarafından gönderilen rehberlerin delâletiyle Cemiyet'e ithal edilmiştir.

O tarihte binbaşı olan Cemâl Bey'in Cemiyet'e girmesi, derhal hayatında bir değişiklik husule getirmiş ve adeta hayatının ilk dönüm noktasını teşkil eden bu hadise, onun ikbal yıldızının parlamaya başlamasını temin eylemiştir.

Cemâl Bey, büyük bir faaliyetle işe başlamıştır. Cemiyetin teşkilât işlerini üzerine almıştır. Müşiriyet erkânıharbiyesindeki vazifesinden başka Şimendifer Hat Müfettişi de olduğu için gezip dolaştığı yerlerde merkezler teşkil etmiş, cemiyetin kuvvetlenmesini temin eylemiştir. Aynı zamanda Selânik'te Bölük yani mahalle teşkilâtını vücuda getirerek cemiyetin merkezini de böyle kuvvetlendirmiştir.

Müşiriyet *(mareşallik)* Erkânıharbiyesinde, cemiyetin başlıca üç kuvvetli şahsiyeti bulunuyordu. Bunların ilk ve birincisi Binbaşı Cemâl Bey'di. Kısa bir müddet sonra, Kolağası Fethi Bey'de - Kesriye taburu kumandanlığından- buraya nakledildi. Yine kısa bir müddet sonra Kolağası Mustafa Kemal Bey'de Şam'dan geldi ve bu suretle, bu üç genç, ateşli ve inkılâpçı erkânıharpler, aynı dairede birleştiler.

Cemiyet, bütün kuvvet kaynaklarını adeta buradan alıyordu. Çünkü bu üç zat tarafından, teşkilâta çok faydalı hizmetler ifa ediliyordu. Ordu zabitlerinden ekserisi *(çoğunluğu)*, işleri için bu zatlara müracaat ediyorlardı. Bunlar, Cemiyet'e dahil olan zabitlerin işlerini kolaylaştırıyorlar, onları Cemiyet'e bir kat daha bağlıyorlar, henüz dahil olmayanları da vatanperverâne telkinlerle ikaz ederek, Cemiyet'e girmeğe teşvik eyliyorlar, bu suretle inkılâbın temellerini kuvvetlendiriyorlardı.

Böyle olmakla beraber, Cemâl Bey henüz Cemiyet'in ikinci planında idi. Ancak, Meşrutiyet'in ilanından sonra, Merkezi umumi âzalığına seçilmek suretiyle birinci plana geçti.

*

Meşrutiyetin ilanını müteakip, Cemiyet'i temsil etmek üzere Selânik'ten İstanbul'a on kişilik bir heyet gönderildi. Bunlardan biri de, Binbaşı Cemâl

Bey’di. Bir müddet, arkadaşlarıyla beraber faaliyet gösterdi. Sonra Merkezi umumi tarafından Anadolu’ya gönderilen ıslahat heyeti arasına girdi. 31 Mart Vakası patladığı zaman Gebze’de idi. Orada büyük bir ölüm tehlikesi geçirdi. Kendisini tanıyan mürteciler tarafından, az kalsın parça parça edilecekti. Fakat kaçmaya muvaffak olarak Ayastafanos’a geldi. Ve Hareket Ordusu’na iltihak ederek, ordu ile İstanbul’a girdi.

İstanbul’da, evvelâ İdare-i Örfiye heyeti arasında bulundu. Sonra Üsküdar Mutasarrıflığına tayin olundu.

O tarihte İstanbul halkı pek laubali idi. Birçok gençler ve ihtiyarlar, mahallelerinden gecelik kıyafetiyle gezerler, kahvelere bu garip kılıkla giderlerdi. Cemâl Bey ilk iş olarak, bu çirkin vaziyeti menetti. Böylece, adeta içtimai *(sosyal)* hayatımızda bir inkılâp vücuda getirdi.

Bu esnada kaymakamlığa terfi eden Cemâl Bey, askerlikteki vazifeleri kadar, sivil idare işlerinde de liyakat gösterdi. Buna binaen evvelâ Adana, sonra Bağdat valiliklerine tayin edildi.

Cemâl Bey, Bağdat valisi olduğu zaman henüz bıyıklı idi. Fakat o tarihe kadar Bağdat Vilayetine, hatta bütün Arabistan vilayetlerine sakalsız vali göndermek adet olmadığı için, Cemâl Bey de eski Babıâli ananesine tâbi olarak sakal koyverdi.

Cemâl Bey’in tabiatı sert ve haşindi. Hususi hayatında neşeli, samimi, hatta biraz da laubali olmasına rağmen, resmi işlerde en küçük müsamahayı bile kabul etmeyecek derecede vazifeperverdi. Buna binaen, Adana ve Bağdat’ta bir kısım halkı memnun edemedi. Aleyhinde bir hayli dedikodular zuhur etti. Fakat kendisi, İstanbul’dan ne kadar uzakta bulunursa bulunsun, Merkezi umumideki mevkiini daima muhafaza edecek kadar zeki ve kudretli olduğu için, aleyhindeki dedikodular hiçbir tesir husule getiremedi.

Balkan Harbi başladığı zaman, Cemâl Bey artık sivil hizmette bulunmak istemedi. Valilikten istifa ederek İstanbul’a geldi. Harbiye Nezareti’nden, vazife talep etti. Konya Redif Fırkası Kumandanlığına tayin edildi. Bu fırka ile Vize’de harbe girdi. Pınar Hisar’da bütün ordu gibi mağlubiyetle geri çekildi.

Bu mağlubiyet, Cemâl Bey’e çok acı geldi. Kıtayı terk ederek vazifesini Umumi Menzil Müfettişliğine tahvil ettirdi.

O sırada düşman orduları Çatalca müdafaa hattına dayanmış, aciz ve zaaf içinde bulunan Kâmil Paşa kabinesi tarafından zelilâne *(alçakça)* bir mütareke yapılmıştı.

İttihatçılar bu vaziyete tahammül edememişler, kabineyi devirerek idareyi yine kendi ellerine almaya karar vermişlerdi. Bu cür’etkârane işe Cemâl Bey de iştirak etti. Talât ve Enver Paşalara dair yazdığımız kısımlarda arz ve izah ettiğimiz şekilde, Babıâli’ye hücum edilerek, Kâmil Paşa Kabinesi devrildi. İttihatçılar yine iktidar mevkiine geçti. Bu meselede muvaffakiyetin temini için, Cemâl Bey büyük bir zekâ ve cesaret esiri göstermişti. Sadaret makamına getirilen Mahmut Şevket Paşa’nın emriyle İstanbul muhafızlığı, Cemâl Bey’e tevdi edildi.

Günler geçtikçe, İstanbul’un vaziyeti çok nazik ve tehlikeli bir devreye girdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin muhalifleri ve bahusus birtakım Çerkezler -Babıâli baskınında katledilen Nâzım Paşa’nın intikamını almak ve aynı zamanda İttihatçıları devirerek kendileri iktidar makamına çıkmak için - gizli teşekküller vücuda getirmişlerdi.

Gizliden gizliye haber alınan bu teşekküller, memleketin umumi siyasetini tehdit ediyordu. Ve Cemâl Bey de, bu sinsi tehlikenin önüne geçmek için bütün gayretini sarf ediyordu.

Cemâl Bey’in bu vaziyeti de onun hayatında ikinci bir dönem noktası teşkil etti. Çünkü İstanbul Muhafızlığını kabul ettiği dakikadan itibaren, devletin umumi siyaseti ile alakadar olan bir makama geçmişti. İstanbul payitaht olduğu için, burada cereyan edecek herhangi bir hadise, hiç şüphesiz ki, memleketin her tarafında büyük tesirler husule getirecekti. Buna binaen İstanbul Muhafızı demek, her şeyden evvel İttihat ve Terakki cemiyeti ve hükümetinin muhafızı demekti.

*

Cemâl Bey, 1913 senesi Kânunusani ayının 23. günü deruhte ettiği *(üstlendiği)* bu vazifeye, çok büyük bir gayret ve faaliyetle devam etmeye başladı. Fakat mukadder olan büyük bir hadisenin önünü alamadı… İstanbul’da sivil ve asker mühim bir zabıta kuvveti bulunmasına rağmen, Muhalifler büyük bir cür’etle harekete geçtiler.

1913 senesinin Haziran ayının 15. Çarşamba günü, Beyazıt meydanında Mahmut Şevket Paşa’yı şehit ettiler. Muhaliflerin maksadı, yalnız Mahmut Şevket Paşa’yı öldürmek değildi. Onlar, hazırladıkları fedailer vasıtasıyla aynı zamanda bütün İttihat ve Terakki cemiyeti erkânını öldürecekler, el çabukluğu ile bir taklibi hükümet yaparak iktidar mevkiine geçeceklerdi.

Eğer Cemâl Bey derhal vaziyete hâkim olmasaydı hiç şüphesiz ki, Muhalifler bu programlarını tatbik edeceklerdi. Fakat katillerin derhal ele geçmesi ve Cemâl Bey tarafından pek sıkı inzibat tedbirlerinin ittihaz edilmesi, muhaliflerin programlarını altüst etti. Bu harekete cür'et edenlerden ekserisi, cürümlerinin cezasını kendi hayatlarıyla ödediler.

*

Bu hadiseler cereyan ederken siyasi vaziyet de pek fena bir şekle girmiş, İttihatçıların bütün gayretlerine rağmen Çatalca müdafaa hattının önündeki düşman orduları mağlup edilemeyeceği için, Londra'da başlayan sulh müzakeresinin hazırlıklarına, Midye - Enez hattının hudut olarak kabul edilmesi zarureti baş göstermişti.

Fakat Babıâli Baskınını yapan İttihatçıların, bu hareketlerini mazur göstermeleri ve düşman ordularının İstanbul kapılarına kadar dayanmasından müteessir olan halkı, bir muvaffakiyetle sevindirmeleri elzemdi.

İttihatçılar buna bir çare düşünmekle meşgul olurlarken, Yunanlılarla, Sırplar ve Bulgarlar arasında bir ihtilaf zuhur etti. Nihayet bu ihtilaf, harp ile neticelendi. Enver Bey faslında naklettiğimiz veçhile, bu fırsattan istifade olunarak, Edirne istirdat edildi *(geri alındı)*.

Vakıa bu cür'etkarâne harekete atılan, bizzat Enver Bey'di. Fakat O'nun muvaffakiyetini temin edecek amilleri hazırladıkları için, bu istirdat şerefine Talât Bey gibi Cemâl Bey de iştirak etti.

*

Enver Bey'i Paşalıkla Harbiye Nezareti makamına geçirmeye karar veren cemiyet, Cemâl Bey'i de ihmal edemedi. Onu da paşalığa terfi ettirerek bir nezarete geçirmek lâzım geldi.

Cemâl Paşa, Bahriye Nezaretini *(Denizcilik Bakanlığını)* istedi. Fakat bu arzusu, birdenbire yerine getirilemedi. Evvelâ Nafia Nezaretine *(Bayındırlık Bakanlığına)* getirildi. Sonra da, Bahriye Nezaretine nakledildi.

Cemâl Paşa, her iki nezarette de muvaffakiyet gösterdi. Bilhassa Bahriye Nezaretinde derhal ıslahata girişti. Donanmayı, denize çıkacak ve manevralarla meşgul olacak bir hale getirdi.

Artık 1914 Cihan Harbi'nin kokuları çıkmaya ve İttihatçılarda kendilerine Avrupa'da bir dost ve müttefik aramaya başlamışlardı.

Ruslar boğazları istilaya karar vermiş oldukları için, böyle bir ittifaka yanaşmıyorlardı.

İngilizler, İttihatçıları sevmiyorlar, muhtelif sebeplerden dolayı, Türklerle itilaf akdetmeye yanaşmıyorlardı.

İttihatçılar başlıca iki devletten medet umuyorlardı. Bunlardan birisi Almanlar, diğeri de Fransızlardı.

Cemâl Paşa, öteden beri kendisini Fransızlara sevdirmişti. Bu sebepten dolayı, arkadaşları tarafından Fransızlarla bir itilaf *(anlaşma)* akdine memur edildi.

Bahriye Nazırı, yanına iki bahriye zabiti alarak Fransa'ya gitti. Fransız fabrikalarına birçok toplar ve küçük gemiler sipariş verdi. Hâlbuki hakiki maksadı, Fransızlarla bir dostluk mukavelesi akdetmekti.

Fransızlar, siparişleri büyük bir memnuniyetle kabul ettiler. Fakat siyasi bahis açılınca Cemâl Paşa'ya karşı yüzlerini ekşittiler. Ve eline bir Lejyon Donör[26] nişanı vererek Paşa'yı başlarından savıverdiler.

İttihatçılar için artık Almanlarla anlaşmaktan başka çare kalmamıştı. Nitekim Cemâl Paşa'da hararetli bir Fransız taraftarı olduğu halde, Sadrazam Sait Halim, Harbiye Nazırı Enver Paşalarla, Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından gizlice akdedilmiş olan Türk - Alman İttifak Muahedesini kabule mecbur oldu.

Nihayet 1914 Cihan Harbi patladı. Osmanlı Hükümeti de seferberliğe başladı.

Seferberlik ilanının üçüncü günü Cemâl Paşa, Bahriye Nazırlığı yine uhdesinde kalmak üzere, İkinci Osmanlı Ordusu Kumandanlığını deruhte etti *(üstlendi)*. Fakat bu ordudaki kumandanlığı, on beş günden fazla devam etmedi. Süveyş Kanalı'nı cebren geçerek Mısır'daki vaziyete hâkim olmak planını takip eden Enver Paşa, bu planını tatbikini bilhassa Cemâl Paşa'dan istedi.

Teşebbüs mühimdi. Muvaffakiyet takdirinde, Osmanlı Ordusu çok büyük bir şeref ihraz edecekti *(kazanacaktı)*. Cemâl Paşa, Enver Paşa tarafından vuku bulan bu teklifi reddedemedi. Dördüncü Ordu Kumandanlığını kabul etti. Ve tantanalı bir teşyi merasimi ile Haydarpaşa garından hareket ederken, parlak bir nutuk söyledi.

Cemâl Paşa bu nutkunda:

— Vazifemin yüksekliğini takdir ediyorum ve bu vazifeyi ifa ederken, en büyük müşküllerle karşılaşacağımı da biliyorum. Muvaffakiyet kazanmak için, hiçbir fedakârlıktan geri durmayacağım. Eğer muvaffak

olamazsam, kanalın sularını kendimin ve kahraman arkadaşlarımın cesetleriyle dolduracağım. Hiç şüphesiz ki, arkada kalan kahramanlar bizim cesetlerimizin üzerinden geçerek Mısır topraklarına girecekler. Bu İslam ülkesini, İngilizlerin istilâsından halâs edecekler, dedi.

Cemâl Paşa, bütün geçtiği istasyonlarda harikulade alkışlar toplayarak, Evvelâ Suriye'ye oradan da 12 bin kişilik bir seferi kuvvetle Tih çöllerini aşarak Süveyş Kanalı sahillerine gitti.

Kanalı geçmek teşebbüsü, cidden büyük bir kahramanlıkla başladı.

Hatta İngilizlerin sel gibi akıttıkları ateşlere rağmen, küçük bir Türk müfrezesi, büyük bir muvaffakiyetle kanalı geçerek Mısır topraklarına ayak bastı.

Fakat ne yenilmek ve ne de mukavemet edilmek imkân haricinde olan düşman ateşi, kanal sularını aşmak için lâzım olan nakil vasıtalarını parçalamıştı. Seferi kuvvetin ancak 24 saatlik yiyecek ve içeceği olduğu için, orada daha fazla kalındığı takdirde bütün askerler açlıktan ve susuzluktan mahva mahkûm olacaklardı.

Cemâl Paşa, büyük bir ıstırap içinde ricat *(geri çekil)* emri verdi. Dördüncü Ordu Kumandanının ilk harp hareketi, muvaffakiyetsizlikle neticelenmişti.

Şu ciheti de ilave etmek lâzımdır ki, Haydarpaşa Garı'nda o parlak nutku söylemekle beraber, Cemâl Paşa bu kanal seferinin tam bir muvaffakiyetle neticeleneceğine samimi bir surette kani değildi *(inanmıyordu)*. Almanlar tarafından tertip edilen ve tatbiki bilhassa Enver Paşa tarafından beklenen bu vazifeyi, ancak askerlik disiplinine itaatine göstermek ve aynı zamanda, Osmanlı Ordusu'na bir muvaffakiyet temin edebilmek için kabul etmişti.

Cemâl Paşa, Suriye'de bulunduğu müddet zarfında bu vazifeyi ifa edebilmek için bütün gayretini gösterdi. Eğer Arap komitacıları, Yahudi casusları ve bunlara inzimam eden Şerif Hüseyin isyanı Onun bütün muvaffakiyetlerini baltalayan birer hain amil olmasaydı, hiç şüphesiz ki, Cemâl Paşa maksadı tamamıyla temin edecek, Mısır'ı istila edemese bile, İngilizlerin Suriye'de ilerlemelerinin önünü alacaktı.

Cemâl Paşa, ne Talât Paşa gibi kalender meşrepti *(alçakgönüllüydü)*, ne de Enver Paşa gibi mütevazı ve muhafazakâr. Bilâkis tab'an *(yaradılıştan)* azametli, gösterişi sever, biraz da zevk ehli ve hovarda meşrepti.

Suriye'de, herhangi bir ordu kumandanı gibi yaşamıyordu. Karargâhı, müheyyip *(heybetli)* ve muhteşem bir manzara arz ediyor, kendisi de haiz

olduğu hudutsuz salahiyete yakışacak bir debdebe ve azamet gösteriyordu.

Cuma günleri hususi merasimle namaza gidiyor. Bu gidiş gelişi, İstanbul'daki Osmanlı sultanlarının küçük mikyasta *(ölçüde)* bir Selamlık resmi âlisi'ne benziyordu.

Şam ve Beyrut eşrafı tarafından şerefine parlak ziyafetler veriliyor, Cebel'in en güzide köşelerinde, hususi alemler tertip ediyordu.

Cemâl Paşa, yalnız ordu işleriyle meşgul olmuyordu. Elinde pek geniş salahiyet ve yedi milyon altın liralık tahsisatı mesture olduğu için, memleketin ümran ve ticaret sahasında da faydalı işlere girişiyordu.

Onun bu muhteşem vaziyeti ve semeredar *(verimli)* olan faaliyeti, dostlarının memnun ediyor, düşmanlarının ise, kin ve gayzını harekete getiriyordu.

Evvelâ hafif tertip başlayan dedikodular gün geçtikçe artıyor. Ve nihayet, Suriye hudutlarını aşarak İstanbul'a kadar aksediyor, Babıâli'de devlet erkânının odalarında, Meclisi Meb'usan koridorlarında ve Merkezi umumi salonlarında, Cemâl Paşa'nın lehinde ve aleyhinde bir takım cereyanlara sebebiyet veriyordu.

Bazıları, bir ipek ve tütün meselesini dillerine dolamışlardı. Cemâl Paşa'yı ağır ithamlara maruz bırakacak sözlerle bir taraftan Talât Paşa'yı, diğer taraftan da bir aralık Dâhiliye Nazırı olan İsmail Canbolat'ı tahrik ediyorlardı.

Cemiyet'in asli erkânından hiçbiri, o zamana kadar en küçük bir ihtirasa kapılmamıştı. Onlar, irtikâp *(yiyicilik)* ve irtişa *(rüşvet)* gibi gayri meşru menfaatlere tenezzül etmek şu tarafa dursun, en meşru şekillerde zengin olmayı dahi Cemiyet'e karşı ettikleri yemine bir ihanet telâkki ediyorlardı. Buna binaen, Cemâl Paşa hakkında şiddetli bir ısrarla devam eden bu ipek ve tütün dedikodularından müteessir oluyorlar, bu bapta Cemâl Paşa'dan izahat istemeyi düşünüyorlardı.

Dedikoducular ikiyüzlü rol oynuyorlar, bir taraftan Cemâl Paşa aleyhinde Babıâli'de, Mecliste ve Merkezi umumide dedikodu yaparlarken, diğer taraftan da, aynı yerlerdeki cereyanları Cemâl Paşa'ya bildirerek Onu da eski ve samimi dostları aleyhine tahrik ediyorlardı.

Cemâl Paşa, bir müddet bu dedikodulara ehemmiyet vermek istemedi. Fakat nihayet öyle bir gün geldi ki, artık sabrı tükendi. Talât Paşa'ya ait kısma dercettiğimiz *(yazdığımız)* iki mektup ile eski arkadaşlarını ağır surette tahkir *(hakaret)* ettikten sonra, artık Merkezi umumi'ye meydan okurcasına bir vaziyet almak lüzumunu hissetti.

Araya bir soğukluk girmişti. Hatta Talât Paşa'nın, Cemâl Paşa aleyhinde bir skandal çıkararak onu mevkiinden ıskat edeceğine *(düşüreceğine)* dair rivayetler bile işitildi. Nitekim harbin son aylarına doğru Cemâl Paşa ordu kumandanlığından çekilerek İstanbul'a geldikten sonra, bir takım mühim hadisata intizar edildi *(beklendi)*. Güya Enver Paşa, Cemâl Paşa'nın müsellah *(silahlı)* bir bahriye kuvveti ile kendisine hücum edeceğini haber almış, hayatını ve mevkiini muhafaza etmek için sureti mahsusada, birkaç bataryalık bir Avusturya topçu kuvveti getirmiş, Talât Paşa ise bir takım fedailerden mürekkep olmak üzere, hususi bir muhafaza kuvveti teşkil etmiş.

Hâlbuki bütün bu rivayetler, ekserisi *(geneli)* muhaliflere dayanan asılsız şayialardan *(söylentilerden)* ibaretti. Meselenin hakikati şu idi ki, Cemâl Paşa İstanbul'a gelir gelmez, Merkezi umumi'de bütün arkadaşlarına hesap vermiş, mütemadi dedikodularla az çok sarsılması tabii olan dimağlara, derhal sükûnet gelmişti.

*

Harbin son günlerine doğru, Talât Paşa Berlin'e gitmişti. Avdet ederken *(dönerken)*, Sofya'da, Bulgar hezimetini öğrendi. Büyük bir teessürle İstanbul'a döndü. Ve alakadar arkadaşlarına, en açık bir lisan ile:

— Harp, kaybedilmiştir, dedi.

Gelen büyük felâketi karşılamak için derhal müzakerelere başlandı. Fakat artık hükümet makinesini Fethi Bey, Rauf Bey, İzzet Paşa gibi hamiyetli *(vatansever)* zevatın ellerine bırakarak bir tarafa çekilmekten ve aynı zamanda İttihat - Terakki Fırkası'nı da feshetmekten başka çare bulanamadı.

Görünüşleri son derecede şaşalı olduğu halde, hakikatten büyük bir tevazu içinde yaşayan bu talihsiz adamlar, senelerden beri büyük bir hüsnü niyet ve azami gayretle çalıştıkları halde muvaffak olamamışlardı.

Her tarafta hezimet başlamıştı. Artık düşman ordularına "pes" diyerek mütarekeyi kabul etmekten başka çare kalmamıştı. Hâlbuki Talât Paşa'nın kabinesi, vaktiyle Sait Halim Paşa'nın riyasetinde bulunduğu zaman harbi kabul ettiği için şimdi mütareke yapamazdı. Bu itibarla kabinenin istifasına lüzum vardı.

Kabine istifa etti, fırka feshedildi. Sıra İttihat ve Terakki'nin başka mümessilleri olan ve bugün de çok ağır ithamlar altında kalan Talât - Enver

- Cemâl Paşalar gibi zevatın şahsiyetlerini düşünmeye kaldı.

Muhaliflerin hain teşvikleriyle, İttihatçıların aleyhinde bir cereyan başlamıştı. Ermeni ve Rumlardan mürekkep bir takım intikam unsurları da, bu cereyanlara uyarak adeta, halkı bunların aleyhine tahrikâta koyulmuşlardı. Mütareke şartlarının icabından olarak o günlerde İstanbul'a galiplerin gemileri ve askerleri de gelecek olursa, hiç şüphesiz bir takım mühim hadiseler başlayacak, belki de İstanbul kanlı vakalara sahne olacaktı.

Başta Fethi Bey gibi bazı ağır başlı zevat olmak üzere eski ve temiz İttihatçılar, talihsiz arkadaşlarının akıbetlerinden endişede bulunuyorlar. Mütareke dolayısıyla şımaracak olan Rum, Ermeni ve Yahudi gibi taşkınlıkları geçip de tabii halin avdetine *(dönmesine)* kadar, bunların ortadan kaybolmalarına lüzum görüyorlardı.

Evvelâ, en ağır ithamlar altında bulunan Enver ve Cemâl Paşaların kaybolmalarına karar verilmişti. Enver Paşa, yanında vaktiyle Trablusgarp'tan getirdiği sadık emirberi ve Cemâl Paşa'da, uzun zaman kendisine şifre ve emir zabitliği vazifesini ifâ eden *(yerine getiren)* Seyfi Bey'le Yüzbaşı Nureddin Bey'i[27] alarak İzmit taraflarında tenha bir köşeye çekileceklerdi. Fakat tam bu kararın verildiği gün, Boyacıköyü'ndeki yalısına avdet eden *(dönen)* Cemâl Paşa, Akşam gazetesini okurken, gözüne bir fıkra çarptı. Hemen telefonu açarak, Enver Paşa ile şöylece konuşmaya başlardı:

— Akşam gazetesini gördün mü, Paşa?

— Ne var?

— Bulgar Başvekili Radoslavof, Berlin'e kaçmış.

— Yaaa!

— Evet.

— Şu halde… Vaziyette vahamet var.

— Öyle anlaşılıyor. Talât Paşa'yı hemen haberdar etmeli.

— Hep beraber görüşelim.

— Fena olmaz.

— Nerede?

— Yarın. Merkezi umumide.

Arz etmiştik ki, Cemâl Paşa biraz debdebe ve tantanayı severdi. İhtimal ki, mevkiinin şerefini muhafaza etmeyi istiyordu. Bu cümleden olarak, Bahriye nezareti *(Denizcilik Bakanlığı)* makamına mahsus olmak üzere, kırmızı boyalı ve muhteşem bir otomobil getirtmişti. Birçok haris ve

hasetkârların bir hayli dedikodu yaptıkları bu arabayı da, henüz Bahriye Nezareti’ne göndermemişti.

Cemâl Paşa ertesi gün, yanına eski şifre kâtibi Seyfi Bey’i alarak ve büyük bir gaflette bulunarak bu otomobile bindi. Merkezi umumi’ye gitmek üzere yalıdan hareket etti. Fakat otomobil tam Sirkeci’ye gelip de, Babıâli caddesine sapar sapmaz o kadar büyük bir kalabalığın arasına giriverdi ki, ne bir adım ileri ve ne de geri gitmek mümkün değildi.

O gün, sadaret alayı oluyordu. Ve bütün cadde, bu alayı görmek için gelenlerle dolmuştu.

Herkes dik dik otomobile bakıyordu.

— Cemâl Paşa…

— Ay… Daha hâlâ bu otomobille mi geçiyor?

— İstifa ettiği halde, daha hala milletin malını, babasının malı gibi kullanıyor, diye bir takım mırıltılar işitiyordu.

Cemâl Paşa’nın rengi yemyeşil kesilmişti. O daima dimdik duran mağrur başı, ilk defa olarak önüne eğilmişti. Çünkü caddeyi dolduran binlerce kişinin içinde ittihatçıların kanlarına ekmek doğramıya hazırlanan birçok muhaliflerin bulunması, hiç şüphesizdi. Birkaç günden beri devam eden rezilâne propagandalar, sinirlerini o derece germişti ki, eğer o hayasız ve hasetkâr muhaliflerden biri, oradaki cahil ve idraksiz halka:

— Ne duruyorsunuz? Alın aşağı, diye bağıracak olsa herhalde, herhalde pek feci bir hâdise vukua gelebilirdi.

Fakat hayır. Yapılan hareket, o mırıltılardan ileri geçmedi. Ve hiçbir şey zuhur etmedi. Şeref ve haysiyet kaygısıyla hayatının en korkunç dakikalarını geçirmiş olan Cemal Paşa, en küçük bir taarruza uğramadan, Şeref sokağındaki Merkezi Umumî binasına geldi.

Felaketzede arkadaşlar bir odaya toplandılar. Şu iki madde üzerinde müzakereye başladılar.

1– Memleket dâhilinde mi kalmalı? Yoksa hudut haricine mi çıkmalı?

2– Talât Paşa da burada mı kalmalı? Yoksa o da Enver ve Cemal Paşalarla çıkmalı mı?

Bu müzakere esnasında, Almanya sefareti ateşenavali *(deniz ateşesi)* geldi. Derhal Cemal Paşa’yı görmek istediğini söyledi. Cemal Paşa müzakere odasından çıktığı zaman, bu iki zat arasında şu muhavere *(konuşma)* geçti.

— Ekselans! Umumî vaziyetin aldığı şekle nazaran, gerek sizin ve gerek arkadaşlarınızın burada kalmasını tehlikeli görüyoruz. Acaba bu

hususta siz ne düşünüyorsunuz?

— Biz de aynı fikirdeyiz. Şimdi müzakere ettik ve memleket haricine çıkmaya karar verdik.

— Nereye gideceğinizi kararlaştırdınız mı?

— Şimdi onu konuşacaktık.

— Fakat öyle zannediyorum ki pasaport alamıyacaksınız.

— Evet, o da ayrı bir mesele? Bilmem ki ne yapacağız.

— Üzülmeye hacet yok Ekselans… Biz her ihtimali nazarı dikkate aldık. Sizi ve arkadaşlarınızı sessizce İstanbul’dan çıkaracak vasıtayı hazırladık. Bu teklifi kabul ettiğiniz takdirde, son kararınızı veriniz…

Cemâl Paşa heyecana geldi. Alman ateşnavalinin hararetle elini sıkarken.

— Böyle karışık bir zamanda, silâh arkadaşlığın haklarına gösterdiğiniz vefakârlığa teşekkür ederim, dedi.

Paşa, artık büyük bir faaliyetle çalışmaya başladı. Gerek Bahriye Nazırlığında ve gerek Ordu kumandanlığında kendisinin yazı işlerinde çalışmış olan Fatih Rıfkı Bey ile resmi ve hususî dosyaları ayırıyorlar. Resmi evrakı, ait oldukları dairelere yolluyorlardı.

Harp senelerinin iaşe darlığı esnasında Cemal Paşa’nın vasıtasıyla erzak alarak sıkıntı örmemiş olan en meşhur muhaliflerden muharrir Ali Kemal Bey ile diğer bazı muharrirler de gelip gidiyorlar, bunlar da bu evrak tasfiyesi işlerine yardım ediyorlardı.

Fakat Cemal Paşa, çok mühim bir düşünce içinde idi. Görünüşte, parlak bir debdebe ve tantana içinde yaşıyan bu koca sabık *(eski)* Ordu kumandanı ve Bahriye Nazırı’nın uzun bir seyahate çıkacak kadar değil, hatta İstanbul’dan kalkıp Bursa’ya gidecek miktarda dahi parası mevcut değildi.

Gece, bir aralık Enver Paşa geldi. Konuşurlarken, aralarında şu muhavere geçti:

Cemâl Paşa: — Azizim! Başımızı alıp gidiyoruz ama ne ile gideceğimizi hiç düşünmüyoruz. Benim yirmi, otuz lira param var. Tabiidir ki onları çocuklara bırakacağım. Fakat gittiğimiz yerlerde ne yapacağım?

Enver Paşa: — Biliyorsun ki, ben de senin vaziyetindeyim. Hatta Talât da bizim vaziyetimizde… Ben, yalnız bir şeye güveniyorum. Biraderim Nuri Paşa, henüz Kafkasya’da bulunuyor. Kendisinde zannedersem epeyce altın para var. Vakıa bu para, millete aittir. Fakat kendisinden senet mukabilinde biraz para alırız. Sonra millete borcumuzu öderiz.

Aynen cereyan etmiş olan şu kısa muhavere *(konuşma)*, çok ibrete şayandı. Şunu düşünmelidir ki, bugün hayatlarının ölüm ve dirim noktalarında, acı acı parasızlıktan şikâyet eden şu adamın elinde henüz bir hafta evvel, milyonlarca lira raddesinde *(derecesinde)*, tahsisatı mesture *(örtülü ödenek)* parası vardı.

Cemâl Paşa'nın refikası *(eşi)* çok müteessirdi. Eğer Paşa memleket dâhilinde bir yere çekilmiş olsaydı, bu ayrılık ona pek güç gelmeyecekti. Fakat dünyanın o karmakarışık zamanında, zevcinin hudut haricine çıkması, akıbeti meçhul olan bir yolculuğa atılması ona çok acı geliyor, bu ayrılıktan adeta bir felâket kokusu hissediyordu.

Cemâl Paşa, içi sızlaya sızlaya refikasını *(eşini)* teselliye çalışıyor ve adeta ağlamaya müheyya *(hazır)* bir çocuk gibi dudakları kıvrıla kıvrıla ona şöyle söylüyordu:

— Eğer ben ölürsem, hakkımda türlü türlü şeyler söyleyebilirler… Şayet siyasi hayatımdan bahsederler ve bu cihetten beni tenkide girişirlerse, bu işlerin iç yüzünü bilmediğin için, onlara layıkıyla mukabele edemeyeceksin. Eğer, askerlik ve kumandanlık noktasından tenkitlerde bulunurlarsa, bunlara da kâfi derecede cevap veremeyeceksin… Ancak senin çok iyi bildiğin bir şey vardır ki, senin ve de evlatlarımın kursaklarına bir lokma dahi haram şey sokmadım. Sizi ancak hizmetime mukabil aldığım para ile yaşattım. Bunu herkese bağıra bağıra söyleyebilirsin, diyordu.

Cemâl Paşa, çok doğru söylüyordu. O, hırsızlık etmemişti. Kendisinin hakkı olmayan hiçbir şeye elini uzatmamıştı.

Bütün büyük işler gören ve kalabalık insan kitlelerini idare eden adamlar gibi, ihtimal ki onun da bazı hataları, yanlışlıkları, hodbinlikleri *(bencillikleri)* ve hatta zayıf tarafları vardı. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin asli erkânını teşkil eden Talât gibi, Enver gibi ve Koca Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatına hükmeden Cemiyet'in birinci planında bulunan bütün arkadaşları gibi, o da tertemiz kalmış, devlet ve milletin kesesinden hiçbir şey çalmamış, vicdanını karartmamış, fani dünyanın ihtiraslarına kapılarak zengin olmak sevdasına kapılmamıştı.

Tarih, belki muhtelif noktalardan bunları tenkit ve muaheze edecektir *(eleştirilecektir)*. Fakat onlardan hiçbirini gayri meşru vasıtalara tenezzül ederek servet sahibi olmakla itham eyleyemeyecektir.

*

1918 senesi teşrinievvel *(ekim)* ayının 3. gecesi…

Saat 12’ye geliyor.

Unkapanı Köprüsü’nün yanına demirlemiş olan General ismindeki Alman vapurunun sancak baş omuzluğunda asılı olan Dizel Kano[28] sessizce denize iniyor. Direksiyona genç bir Alman zabiti oturuyor. Motor, Haliç’in simsiyah suları üzerinde büyük bir devir yapıyor. Ve sonra, bir ok gibi, Unkapanı Köprüsü’nün gözüne atılıyor. İki köprü arasını son sür’atle geçiyor. Galata Köprüsü’nün gözünden dışarı fırlıyor.

Gece zifiri karanlık, deniz oldukça dalgalı…

Fakat bu kuvvetli motor, esatiri *(mitoljik)* bir deniz mahlûku gibi, dalgaların üzerinden kayıyor. Etrafına köpükler saça saça Kuruçeşme’ye yaklaşıyor. Naciye Sultan Sarayı’nın açığında duruyor.

Alman zabiti, cebinden bir elektik feneri çıkarıyor. Objektifini saraya çeviriyor. Üç defa açıp kapıyor.

Saray, bol ışıklar içinde. Enver Paşa’nın firarına mâni olmak için sarayın kapısına ve bahçe tarafına yerleştirilen zabıta memurları, yerli yerinde.

Sarayın alt katı, kalabalıktır. Çünkü bu gece sarayda bir ziyafet vardır. Davetlilerin bir kısmı salonlarda bulunuyorlar. Bir kısmı da, rıhtımda geziniyorlar.

Birden bire, bütün şehir simsiyah kesiliyor. Bütün elektrik lambaları sönüveriyor. Büyük santralde, bir kaza olmuştur.

İşte o karanlıkta, rıhtımdan bir sandal ayrılıyor. Süratle sahilden açılıyor. Açıkta duran Dizel Kanoya yanaşıyor. Enver Paşa çevik bir hareketle, motorbota sıçrıyor. Motor hareket ediyor. Dalgaların üzerinde ok gibi seke seke, Boyacıköy’e yaklaşıyor.

Bu sırada Cemâl Paşa da, yaveri Salâhattin Bey ile yalının rıhtımından sandala biniyor. Salâhattin Bey, küreklere asılıyor. Sandal, Balta limanına doğru açılıyor. Orada motorla birleşiyor. Cemâl Paşa, Selahattin Bey’e veda ediyor. Ve motora geçiyor.

Motor her ihtimale karşı, izini kaybetmek için Anadolu sahiline doğru ilerliyor. Büyük bir devir yapıyor. Sonra Büyükdere önüne geliyor. Yolcularını, oradaki Ruslardan zapt edilmiş olan Alman tahtelbahrine *(denizaltı gemisine)* teslim ediyor. Ertesi gün Sadrazam İzzet Paşa, Cemâl Paşa tarafından gönderilmiş olan şu mektubu okuyor.

Boyacıköy

1 Teşrinisani 1334

Maruzu çakeri kemineleridir: (Hakir kulun dilekçesidir)

Uzunca bir müddet düşündükten sonra, bu aralık memleketimizden uzaklaşmayı muvafık-ı ihtiyat (uygun tedbir) telâkki ettim. Biliyorum, birçok mahrume-i haya (edep mahrumu) eşhas (şahıslar) bu uzaklaşmaya başka manalar vermeğe çalışacaklar. Lakin siz, herkesten ziyade bilirsiniz ki, benim ef'al (fiil) ve harekâtımda kanundan, kanuni muamelâttan (uygulamalardan) tevakki etmemi (çekinmemi) icap ettirecek hiçbir şey yoktur. Siyasî ve idarî icraat ve ef'alimin kâffesi (hepsi) için birer birer cevap vermeğe, efkârı millette bunların hesabını açık alınla edaya hazırım. Fakat bu galeyanlı zamanlarda, bulanık suda balık avlamak isteyen garezkâranın (kötü maksatlıların) ıtlakı lisan eyledikleri (genelledikleri) bu devri heyecanda bigayri hakkın (haksızlığa) duçar olabileceğim (düşeceğim) ufak bir tecavüze (saldırıya) tahammül edemeyeceğimi zatı devletleri de takdir buyurursunuz.

Memlekette, yalnız Kuvva-i Milliye'nin hâkim olduğu, mütareke şeraiti icabınca aramıza karışacak olan ecanibin (yabancıların) akdi sulh ile buradan uzaklaştığı zamana kadar, münasebetsiz taşkınlıklara hedef olmayacak bir mevkie çekilmeği istedim. Asker olduğum için tensibi devletleri üzerine irade-i seniyye istihsal etmedikçe (uygun devletler üzerine padişah emri çıkmadıkça) Avrupa'ya mezunen (izinli) gitmeye salâhiyettar (yetkili) olmadığımı bilirim. Fakat bazı mülâhazat (düşünceler), bu tarzda istihsali mezuniyete (yetki iznine) teşebbüs etmekten beni menetti.

Zatı Şevketsematı hazreti padişahı, her bir irade-i seniyyelerinin (emirlerinin) en şedit (şiddetli) mutavaatkârı (uyanı) olduğuma itimat buyurarak, bu hilafı usul hareketimi mazur görürler kanaatindeyim. Maahaza (bununla beraber), badema (bundan böyle) bilfiil hizmeti askeriye ifasına (yerine getirilmesine) kudretyab olamayacağımdan (gücüm yetmeyeceğinden) ayrıca takdim ettiğim resmi istidanamemi (dilekçemi) terviç buyurarak (destekleyerek) muamele-i tekaüdiyemin (emeklilik işlemlerimin) ifa buyurulmasını (yerine getirilmesini) sureti mahsusada istirham eylerim.

İstanbul'da pek kimsesiz bırakmağa mecbur olduğum evlat ve ayalimi, zatı devletlerinin himaye-i necibanelerinden göreceğime itimadım kavi bulunduğunu arz eder ve kariben (yakın zamanda) yine teşerrüf edebilmek ümidi ile ifayı lâzıme-i veda eylerim.

Sureti muhakkakada, mübarek ellerinizi öpmekliğime müsaade buyurunuz. Paşa hazretleri.

Bahriye Nazırı Sabıkı

Birinci Ferik Ahmet Cemal

Bu mektubun sahibi de -arkadaşları gibi- çıktığı meçhul yolun akıbetini bilmiyordu. Hele bu yolun, artık avdet *(dönüş)* imkânı olmayan bir çıkmaza saplanacağını aklından bile geçirmiyordu.

İkbal zamanlarında olduğu gibi şu idbar *(düşkünlük)* ve felâket anlarında da kafa kafaya vermiş olan bu eski arkadaşlar, Karadeniz'in şimal *(kuzey)* sahillerine doğru yaklaşırken, derin derin düşünüyorlar. Hayatta kendilerine yeni muvaffakiyetler kazandıracak olan birer faaliyet programı hazırlıyorlardı.

Ne yapacaklarına dair henüz kat'i kararlarını vermemişlerdi. Her şeyden evvel, doğruca Berlin'e gidip yerleşmek ve orada müşterek bir plan tertip ederek İtilaf Devletleri aleyhine mücadeleye devamı tasavvur etmektelerdi *(tasarlamaktalardı)*.

Fakat Odesa rıhtımına ayak basar basmaz Enver Paşa'nın:

— Arkadaşlar! Yolumuz burada ayrılıyor. Size uğurlar olsun.

Demesi, Talât ve Cemâl Paşaların tasavvurlarını altüst ediverdi.

Talât Paşa'nın, Enver Paşa ile eski samimiyeti bir hayli haleldar *(bozuk)* olmakla beraber, o, birdenbire vuku bulan bu ayrılıktan müteessirdi.

Cemâl Paşa ise, bütün arkadaşlarına olan sadakatini mertçe muhafaza ediyordu. Böyle olmakla beraber, Enver Paşa'nın bu ayrılışından gizi bir memnuniyet duydu. Çünkü bu müfrit *(aşırı)* ruhlu ve taşkın heyecanlı arkadaşının, bundan sonra girişilecek işlerde de aynı suretle hareket edeceğinden endişe ettiği için, bir müddet ondan uzak kalmayı daha faydalı bulmuştu.

Enver Paşa'dan maada *(başka)*, diğer arkadaşlar yani, - Talât ve Cemâl Paşalarla, Doktor Bahaettin Şakir, Nâzım, Cemâl, Bedri, Azmi ve Rüsuhi Beyler - trene bindiler. Uzun ve çok sıkıntılı bir yolculuktan sonra Berlin'e geldiler. Muhtelif *(çeşitli)* otellerde yerleştiler.

Bedri ve Azmi Beyler, bir müddet Cemâl Paşa'nın yanında bulundular. Berlin'in vaziyeti, hiçbir teşebbüse imkân bırakmayacak kadar fena olduğu için, onlar da ayrılarak, kendi başlarına birer çare aramak mecburiyetinde kaldılar.

Berlin, ihtilal ateşleri içinde yanıp kavruluyordu. Hiç kimse hayatından emin bulunmuyordu.

İhtilalciler, her gün birkaç defa otelleri basıyorlar. Yabancıların üzerlerine silâhlarını çeviriyorlar:

— Kimsiniz, necisiniz, nereden geldiniz, niçin geldiniz? diye inceden inceye isticvaptan *(sorgudan)* geçiriyorlar, şüphelendikleri en küçük bir cevap üzerine, ellerindeki silâhların tetiklerini çekiveriyorlardı.

Cemâl Paşa, bu şerait *(şartlar)* altında, Berlin'de ancak 15-20 gün kadar kalabildi. Oradan kalkarak Münih'e geldi.

Münih henüz sakindi. İspartaküs'ün bayrağı altında hareket eden Alman Bolşevikleri, henüz bu şehirde faaliyete girişmemişlerdi.

Cemâl Paşa, harp esnasında tanıdığı bir Alman profesörüne müracaat etti. O, kendisine Halit Baboviç isminde bir Boşnak pasaportu verdi. Paşa, bu pasaportla bir pansiyona yerleşti.

Lakin birkaç gün sonra, burada da ihtilal baş gösterdi. İki taraflı olan halk, müthiş sokak muharebelerine girişti.

Rivayete nazaran bu harplerin birinde Cemâl Paşa sokakta bulunuyordu. Atılan kurşunlardan masun kalmak *(korunmak)* için, derhal apartmanına savuşmaya mecbur oldu. Fakat tam sokak kapısına geldiği zaman, orada korkusundan titreyen bir kadına tesadüf etti. Bu kadın Cemâl Paşa'nın ellerine sarılarak:

— Efendi Beni, kurtarınız, dedi.

Cemâl Paşa hiç tereddüt etmeden kadını içeri aldı. Müsademe *(çatışma)* bitip de vaziyet tabii halini alıncaya kadar yanında sakladı.

Kadın teşekkür ederek, ayrılırken hüviyetini Cemâl Paşa'ya bildirdi. Kendisinin meşhur Lenin'in yahut Bolşevik reislerinden Radek'in zevcesi olduğunu bildirdi. Ve icap ettiği takdirde, kendisine her türlü yardımda bulunabileceğini de ilave etti.

O sırada Cemâl Paşa, henüz programını tespit etmemişti. Buna binaen kadından hiçbir yardım istemeye lüzum görmedi.

Aradan bir müddet geçti. Cemâl Paşa İsviçre'ye geçmek mecburiyetini hissetti. İstanbul'dan hareket edeceği gün Sapancalı Baki Bey'den ödünç olarak aldığı iki bin kâğıt lira tükenmişti. Hiçbir bildiği ve tanıdığı da olmadığı için, kimseden bir şey isteyemedi. Vaziyeti pek müşkülleşti.

Birdenbire aklına İsmet Paşa geldi… Cemâl Paşa, harp esnasında bu zatı Suriye'de tanımış ve çok sevmişti. Şimdi de onun İsviçre'de bulunduğunu işitmişti. Ona derhal bir mektup gönderdi. İsviçre'ye geçmesi için yardım istedi.

Şimdi, İstanbul'da Tramvay İdaresinin Hareket Müdürü olan İsmet Bey, Cemâl Paşa'nın mektubunu alır almaz, derhal hususi teşebbüslere girişti. Ve Cemâl Paşa'nın İsviçre'ye geçmesini temin etti.

İsviçre, hakiki bir sükûn içinde bulunuyordu. Fakat gün geçtikçe Cemâl Paşa'nın vaziyeti müşkülleşiyordu.

Parası tamamen bitmişti. Şimdi kendisine arkadaşlık eden İsmet Bey, zengin değildi. Paşa ise henüz bir program tespit edememişti. Ve Avrupa'nın vaziyetine nazaran, burada bir iş görmek de mümkün değildi.

Cemâl Paşa, ne yapacağını düşünüp dururken, bir gün gazetede gözüne bir fıkra ilişti. Bu fıkrada Afganistan'ın İngiliz tehdidi altında bulunduğundan bahsolunuyor ve Afgan Ordusu ıslah edildiği takdirde, bu hükümetin yepyeni bir şekle girerek her türlü istila entrikalarına karşı koyabileceği ilave ediliyordu.

Cemâl Paşa, kısa bir düşünceden sonra, derhal kararını verdi… Afganistan'a gidecek, Kral Emanullah ile anlaşarak, orduyu ıslah edecek. İngilizlere burada müthiş bir darbe indirecekti.

Cemâl Paşa, hemen bu kararını tatbikine geçti. Yol masrafı için, parmağındaki tek taşlı platin yüzüğü feda etti. Birçok müşkülata göğüs görerek tekrar Berlin'e geldi. İhtilâl vaziyeti, biraz sükûn bulmuştu.

Cemâl Paşa burada, Radek yoldaş ile tanıştı. İhtimal ki burada, Münih'teki müsademe *(çatışma)* esnasında kurtarmış olduğu kadının da tesiri vardı. Radek Cemâl Paşa'ya çok kolaylıklar gösterdi. Ve kendisini Moskova'daki Bolşevik reislerine tavsiye eden mükemmel bir vesika verdi.

Serbestçe seyahate imkân olmadığı için Cemâl Paşa, Rusya'ya giden bir esir kafilesinin arasına katıldı. Günlerce yollarda süründükten ve tahammül edilmez mahrumiyetlere göğüs gerdikten sonra, sefil ve perişan bir halde Moskova'ya vardı.

O kıyafetle, doğruca Hâriciye Komiserliği'ne gitti. Kapıcılara:

— Ben, Çiçerin yoldaşla görüşmek istiyorum, dedi.

O tarihte Bolşevik reisleriyle görüşebilmek, çok mühim bir mesele idi. Hatta böyle bir arzuda bulunmak bile adeta bir cinnetti. Nitekim kapıcılar, bu kıyafeti perişan, saçı sakalına karışan ve her tarafından kehleler akan adamı da deli zannettiler. Evvelâ:

— Sen… Sen mi, Çiçerin Yoldaşla görüşmek istiyorsun? diye birer kahkaha attılar. Sonra da kapıdan kovdular.

Fakat Cemâl Paşa o kadar ısrar etti ki, nihayet Çiçerin'in kâtiplerinden birine haber verildi. Bu kâtip de kapıcıların hareketini yapmak istedi. Lakin Cemâl Paşa'nın şiddetli ısrarından bir sebep görerek, Çiçerin'e haber verdi.

Çiçerin, bu perişan kıyafetli esiri, huzuruna kabul etti:

— Siz kimsiniz? dedi.

O zaman bu sefil kıyafetli esir, birdenbire dikildi:

— Ben… Osmanlı Hükümeti'nin sabık *(eski)* Bahriye Nazırı, Cemâl Paşa, diye cevap verdi.

Çiçerin şaşırdı. Büyük bir dikkatle Cemâl Paşa'nın yüzüne baktı:

— Bunu ne ile ispat edebilirsiniz? diye mırıldandı.

Cemâl Paşa, müsaade istedi. Oradaki paravananın arkasına geçti. Pantolonunu çıkardı. İç donuna dikilmiş olan yamayı çekti. Kopardı. Çiçerin'e uzattı. Bu bez parçasının üzerinde, Radek'in şifreli imzasıyla, Cemâl Paşa'nın hüviyetini ve ona itimat edilmesini tavsiye eden yazı vardı.

Cemâl Paşa, derhal banyoya sevk edildi. Tıraş ettirildi. Temiz çamaşır ve elbiseler giydirildi. Günlerden beri mahrum kaldığı nefis yemekler yedirildi. Sonra, Çiçerin yoldaş ile karşı karşıya oturarak, aralarında şu konuşma geçti.

— Ee, söyleyiniz bakalım Cemâl Paşa… Bizden, ne istiyorsunuz?

— Sizden silâh, para ve Türk zabiti istiyorum.

— Ne yapacaksınız?

— Afganistan ordusunu ıslah edeceğim. Orada, İngilizlere ağır bir darbe indireceğim.

— Planınızı izah eder misiniz?

Cemâl Paşa tasavvurlarını *(düşüncelerini)* izah etti. Çiçerin, büyük bir dikkatle kendisini dinledikten sonra:

— Pekâlâ… Düşünceleriniz mükemmel… Sizinle, tamamen mutabıkız, diye, cevap verdi.

Cemâl Paşa bir müddet Moskova'da kaldı. Bir taraftan planlarını hazırlarken, diğer taraftan da işine yarayacak bazı zevatı, ezcümle Bedri ve İsmet Beyleri Berlin'den Moskova'ya çağırdı.

Tertip ettiği plan mucibinde, evvelâ Türkistan'a gidecek, Taşkent şehrinde karargâh kuracak, harp esirlerinden olup oralara dağılmış olan Türk zabit ve askerlerini toplayarak, onlardan teşkilât yapacak. Sonra Afganistan işine başlayacaktı ve öyle yaptı.

Bedri Bey'le Taşkent'e gitti. Halk tarafından hürmetle istikbal edildi. Türk zabitlerini derhal oraya getirtti. Evvelâ, ilmi bir teşkilât vücuda getirdi. Şehrin mekteplerine yepyeni bir hayat verdi.

Türkistan'da 1918'de İttihadı Millî adında bir cemiyet teşekkül etmişti. Cemâl Paşa bu cemiyeti ıslah ederek harekete geçirdi.

Artık Orta Asya'da bir kaynaşma başlamıştı. Makul ve mutedil bir program dâhilinde çalışılacak olursa, hiç şüphesiz ki bu inkılâplar muvaffak

olacaklardı.

Cemâl Paşa buradaki işlerini böylece tanzim ettikten sonra Afganistan'a geçti. Kral Emanullah tarafından kendisine büyük hürmet gösterildi ve arzusu üzerine, Afgan ordusunun ıslahı, kendisine tevdi edildi *(verildi)*.

Cemâl Paşa, bir taraftan burada bütün kuvvetiyle çalışıyordu. Diğer taraftan da Anadolu'da devam eden millî mücadeleye büyük bir alaka gösteriyordu.

Umumi harbin son zamanlarında, Cemâl Paşa bir meseleden dolayı Mustafa Kemal Paşa'yı gücendirmişti. Fakat bu dargınlık, uzun sürmedi. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldiği zaman, araya Fethi Bey girdi. Her iki eski arkadaşını Pera Palas otelinde yemeğe davet etti. Böylece aradaki dargınlık sona erdi.

Şimdi Cemâl Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın muvaffakiyetlerini haber aldıkça, son derecede büyük bir memnuniyet hissediyor. Millî ordunun muvaffakiyetini temin edecek hizmetlere girişiyor, Anadolu'ya geçmek arzusunu bir türlü yenemeyen Enver Paşa'ya:

— Biz Mustafa Kemal'in çalışmasına kat'iyyen müdahale etmemeliyiz. Bilâkis, elimizden geldiği kadar onun muvaffakiyetlerini temine gayret göstermeliyiz. Hele Anadolu'ya geçmeyi, aklımızdan bile geçirmemeliyiz, diye haberler gönderiyordu.

Enver Paşa, Anadolu'ya geçmek imkânını bulamayınca, artık Türkistan'a gelmeye karar vermişti. Cemâl Paşa bunu haber alınca, son derece telâş etti. Enver Paşa'nın taşkın bir hareketle oradaki vaziyeti altüst edeceğini tahmin ederek, kendisi ile görüşmek istedi. O aralık, Afganistan hesabına bazı işler görmek için Avrupa'ya gidecekti. Bu yolculuktan istifade ederek, Enver Paşa ile yolda görüşmek için mülâkat yeri tayin etti. Fakat Enver Paşa, Cemâl Paşa'nın bu arzusuna ehemmiyet vermeyerek, başka bir yoldan gittiği için mülâkat vukua gelemedi.

Cemâl Paşa, ilk zamanlarda, Afganistan'da çok iyi çalıştı. Ve bir hayli muvaffakiyetler de kazandı. Fakat biraz sonra, çok mühim entrikalarla karşılaştı.

Lakin onun azmi ve metaneti kırılmadı. Başladığı işi sonuna kadar getirebilmek için bazı tedbirler aldı. Bunları tatbik etmek için de Moskova'ya gidip yeni bir anlaşma yapmak lâzımdı.

Cemâl Paşa, Moskova'ya gitti. Oradaki bazı Türk arkadaşlarıyla müzakerelere girişti. Başlayacağı yeni çalışma programını kararlaştırdıktan

sonra, 1922 senesi Temmuz ayının 5. günü akşamı, Afganistan’a avdet *(dönmek)* için Moskova’dan hareket etti. Kafkasya’nın Tiflis şehrine geldi.

Fakat bir müddetten beri Ermeni komitacıları harekete geçmişlerdi. Güya Umumi Harp içindeki tehcir hareketinin intikamını almak için, Sait Halim Paşa’yı, Talât Paşa’yı Doktor Bahaeddin Şakir ve Cemâl Azmi Beyleri öldürmüşlerdi.

Hiç şüphesiz ki bu katil komitacıların kanlı defterlerine, Cemâl Paşa ile Enver Paşa da dâhildi.

Tiflis’te bulunan Türkiye siyasi mümessili *(sorumlusu)*, Muhtar Bey ile diğer Türkler ve ezcümle artık Cemâl Paşa ile beraber çalışan İsmet Bey, Paşa’nın bir an evvel Tiflis’ten uzaklaşmasını istediler. Ermeni komitacılarının merkezi olan o memlekette, Cemâl Paşa’nın bir felâkete uğramasından endişe ettiler.

Fakat Cemâl Paşa, o esnada Ankara ile muhabere etmek *(haberleşmek)* istiyordu. Ve bunun için de İsmet Bey’i Anadolu’ya gönderiyordu.

İsmet Bey, Paşa’yı bir türlü Tiflis’te bırakıp gitmeyi arzu etmedi. Kendisine o civarda maden sularıyla meşhur olan bir köye çekilmesini rica etti. Fakat Cemâl Paşa’ya bir türlü söz dinletemedi.

Cemâl Paşa ile maiyetindekiler, mümkün olduğu kadar ihtiyatlı hareket ediyorlardı. Bilhassa yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler, birer gölge gibi onu takip ederek bir an bile yanından ayrılmıyorlardı.

Paşa mümkün olduğu kadar az geziyor, Oradaki Siyasi Mümessil Muhtar Bey ile maiyetindeki zevattan maada, hiç kimse ile görüşmüyordu.

Temmuz ayının 21. gününün akşamı, ortalık karardıktan sonra Cemâl Paşa, yine Nusret ve Süreyya Beylerle Muhtar Bey’in ziyaretine geldi. Geç vakte kadar orada vakit geçirdi. Birkaç kadeh içki içti. Fakat bu gece Cemâl Paşa’da o kadar garip bir hüzün vardı ki, bir türlü neşelenemedi. Sanki kablelvuku bir his, bu gece ona mukadder olan acı ve hazin akıbeti ihsas etmişti *(göstermişti)*.

Vakit epeyce geçtiği için Muhtar Bey Cemâl Paşa’yı koyuvermek istemedi:

— Paşam! Ne olur, ne olmaz. Bu gece burada yatınız, diye rica etti.

Fakat Cemâl Paşa, mukadderata karşı büyük tevekkülünü gösteren mahzun bir ifade ile:

— Canım, ne olacak! İş, olacağına varır, diye, ikametgâhına avdet *(dönmek)* için ısrar etti.

Fakat şurası da çok dikkate şayandır ki, Cemâl Paşa bir türlü çıkıp gidemiyordu. Ayağa kalktığı halde, daha hâlâ masa başında konuşuyordu.

Merdiven başına geldiği halde yeni bir bahis açıyor, konuşmasına devam ediyordu. Sanki sokakta kendisini bekleyen ölümü biliyor ve ona kendisini mümkün olduğu kadar geç teslim etmek istiyordu.

Kapıya kadar indi. Orada bile durarak kapıyı açan ve kendisine selam duran muhafız neferi ile konuşmaya girişti. Fakat bu konuşma, pek uzun sürmedi. Kendisini kapıya kadar teşyi edenlere:

— Eh… Artık Allah'a ısmarladık, dedikten sonra, sokağa çıkarak, artık tamamıyla tenhalaşmış olan caddenin ışıkları altında ikametgâhına doğru ilerledi.

Tam Yovkodvfoki sokağının başına geldikleri zaman, evvelâ bir el silâh patladı. Cemâl Paşa ile Nusret ve Süreyya Beylerin önünde giden bir itfaiye neferi, yere yuvarlandı.

İkinci bir silâh sesinde bir kadın acı acı bağırdı. O da yere kapandı. Bu tek tek iki silâh sesini müteakip, yaylım ateşini andıran patlamalar birbirini takibe başladı.

Genç yaver, Mülâzım Süreyya Bey, ileri atılmak ve Paşa'yı korumak istedi. Fakat derhal kanlar içinde yere serildi. Aynı zamanda Cemâl Paşa ile Binbaşı Nusret Bey de, o kanlı ölüm yolunda, Süreyya Bey'i takip etmişlerdi.

Her üçü de, derin yaralar almışlardı. Cemâl Paşa ile Nusret Bey derhal vefat ettikleri halde, Süreyya Bey, hastaneye gidinceye kadar yaşamıştı. Orada, sorulan suallere cevap vermek için dudaklarını kıpırdamış fakat bir tek kelime bile söylemeye muktedir olamayarak, gözlerini ebediyen hayata kapamıştı.

Ertesi gün yapılan tahkikatta, Ermeni ordusu zabitlerinden ve Taşnaksagan Komitesi fedailerinden Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan isminde iki Ermeni yakalandı. Haklarında tahkikata başlandı. Fakat bu tahkikattan hiçbir netice çıkmadı.

Bu menfur cinayet, bütün Tiflis halkını son derecede müteessir etti. Ertesi gün, çok muhteşem bir cenaze alayı tertip edildi. Bu üç şehidin birbirini takip eden tabutları, şehrin en büyük cemisi olan Şah Abbas Camii'ne getirildi. Namazları orada kılındıktan sonra, Müslümanların gözyaşları arasında defnedildi.

Bu üç şehidin muvakkat *(geçici)* kabirleri bir müddet orada kaldı. Fakat az zaman sonra, ana vatan topraklarına nakledilmek üzere kaldırıldı.

Şimdi Erzurum mezarlığında, yan yana üç mezar vardır. Bunların içinde, bu yurdun yetiştirdiği temiz evlatlardan Cemâl Paşa ile yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler yatmaktadır.

Son[29]

Enver Paşa ve Cemal Paşa Kudüs'te

Enver Pasha arriving by Motor.

Cemal Paşa ve İzzet Paşa

Yüzbaşı Enver - Selanik

Enver Paşa

Talat Paşa

[1] Kitabın ilk baskı tarihi 1944. Y.N

[2] Sonraları, İttihat Terakki Cemiyeti katibi umumisi olan ve bugün de mebuslarımız arasında bulunan (Mithat Şükrü bey) Z.Ş.

[3] İmparatorluk devri mebuslarından (İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi.) Z.Ş.

[4] Taşrada imamlık yaparak para ve erzak toplıyan genç medrese öğrencilerinin yaptığı iş.

[5] Asıl adı İbrahim Ethem'dir.1887'de askeri Tıp fakültesine girdi. İbrahim Temo ve arkadaşları daha sonra İttihat ve terakki adını alacak İttihat-ı Osmani Cemiyetini Haziran 1889 da gizli örgüt olarak kurmuşlardır.

[6] Kale dışına çıkmamaya hüküm giymek

[7] Talat, Sultan Hamid’e bu unvanı vermişti. Z.Ş.

[8] Emmanuel Karasso: Jön Türklerin tanınmış üyelerindendir. Selanik’teki Risorta masonik Locasının bir üyesi ve Osmanlı Devletinde masonik faaliyetlerin öncüsüdür. Selanik’te avukatlık yaparken İttihat ve Terakki cemiyetine üye oldu. Karasu, II. Abdülhamid’e Nisan 1909’da tahttan indirildiğini bildiren 3 kişiden biriydi.

[9] Önü yakaya kadar düğmeli, kimi zaman vücut hatlarını saran, kimi zaman da biraz bolca giyilebilen, dize kadar inen ceket türü.

[10] Müstakbel Maliye Nazırı Cavit Bey - müstakbel ordu kumandanı ve damadı şehriyari Hafız İsmail hakkı Bey- Müstakbel Bahriye nazırı Cemal Bey.Z.Ş.

[11] İleride Mecdi Efendi faslında izahat verilecektir. Z.Ş.

[12] Abdülaziz Mecdi Efendi merhumun bizzat dikte ettirdiği notlardan olup, mükalemenin (konuşmanın) aynen ve harfiyyen zapt edilmiş olan sureti hususi dosyamdadır.Z.Ş.

[13] Fethi Okyar. Z.Ş.

[14] Sogomon Teyleryan (Sogomon Tehliryan)

[15] O tarihte askeri inzibat memurlarına kanun denilirdi. Z.Ş.

[16] Cemal Paşa. Z.Ş.

[17] Onu daha iyi anlamak için muallim Fuad Gücüyener’in objektif olarak yazdığı Enver Paşa adlı broşürü okumak lazımdır.Z.Ş.

[18] Balkan harbinin teferruatını layıkıyla bilmeyen karilerimiz ihtimal ki bu vakayı merak edeceklerdir. Fethi Okyar’ın hayatını yazdığımız zaman bu mesele hakkında izahat vereceğiz. Z.Ş.

[19] Cemal Paşa.Z.Ş.

[20] Bay (Fethi Okyar) Z.Ş.

[21] Almanya’ da ateşimiliter bulunduğu zaman, oradaki Türk ve Alman dostları, onu bir tecrübeden geçirmişler.Z.Ş.

[22] Sırmalı Şeritler

[23] Filika büyüklüğünde, islimle işleyen deniz teknesi, küçük vapur, istimbot.

[24] O tarihte Mısır Osmanlı hükümetinin mümtaz eyaleti bulunuyordu. Ve Hidiv adını taşıyan, fevkalâde salâhiyetli bir vali tarafından idare olunuyordu.Z.Ş.

[25] Enver Paşanın cesaretini iyi anlamak için Muallim Fuat Gücüyener'in Büyük harpte tanıdığım kahramanlar serisinin 3'üncü kitabı olan Enver Paşa'yı okumak şarttır. Z.Ş.

[26] Légion d’honneur nişanı, Napoléon Bonaparte’ın Birinci Konsül iken 19 Mayıs 1802 tarihinde imzaladığı bir kanun ile oluşturulmuş Fransız nişanı. 1804 yılın mayısında Fransa İmparatoru olan Napoléon Bonaparte, Haziran ayından itibaren kişileri bu nişanla ödüllendirmeye başlamıştır. Bu nişan bugüne dek Fransa’daki tüm yönetim rejimlerinde takılmaya devam edilmiştir. Légion d’Honneur, Fransız madalyaları arasında en tanınmış olanıdır.

[27] Maraş mebusu olduktan sonra vefat etmiştir. Z.Ş.

[28] Dizel motoru ile mücehhez (donanmış), sandal. Z.Ş.

[29] Sehven kitabın metnine dercedilmemiş olan şu birkaç satır yazıyı buraya ilave ediyoruz. Enver Paşa Manastır vilayeti Nafia memurlarından Ahmet Beyin oğludur. İstanbul’da Beşiktaş’ ta Yıldız Caddesi üzerinde bulunan bir evde doğmuştur.Z.Ş.